เฉลิมพระเกียรติ ๗๒ พรรษา สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ

พระไตรปิฎก

สำหรับผู้เริ่มศึกษา

๑๔

พระอภิธรรมปิฎก เล่ม ๒

โครงการพระไตรปิฎกเฉลิมพระเกียรติ ๗๒ พรรษา สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ

• ภาพพระราชทาน •

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร
ทรงรับ "พระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา" จากพระพรหมวชิรญาณ
ในโอกาสเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานผ้าพระกฐิน ณ วัดยานนาวา
เมื่อปี ๒๕๔๖

ภาพถ่ายฝีพระหัตถ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช

พระสัมโมทนียกถา

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

พระบรมศาสดาได้ตรัสไว้ว่า "...ดูก่อนกิมพิละ เมื่อตถาคตปรินิพพานแล้ว ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ในพระธรรมวินัยนี้ เคารพยำเกรงในพระศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในการศึกษา เคารพ

ยำเกรงกันแลกัน นี้แล กิมพิละ เป็นเหตุเป็นปัจจัยที่ทำให้พระสัทธรรม (พระศาสนา) ตั้งอยู่ได้นาน ในเมื่อตถาคตปรินิพพานแล้ว"

ศาสนธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หรือที่เรียกว่าพระสัท-ธรรม เป็นแสงสว่างนำทางชีวิตของชาวโลก ให้ได้รับประโยชน์ทั้ง ๓ คือ ประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์สืบๆ ไป และประโยชน์อย่างยิ่งอันได้แก่พระ-นิพพาน ศาสนธรรมนั้นได้รับการบันทึกไว้เป็นคัมภีร์พระไตรปิฎก ซึ่งเป็นหลักสำคัญและเป็นหลักฐานทางพระพุทธศาสนา ปัจจุบันมีอยู่หลายฉบับ ทั้งที่เป็นภาษาบาลีและภาษาไทย ควรที่พุทธศาสนิกชนทั่วไปจักได้ศึกษาค้นคว้าให้เกิดความรู้ความเข้าใจอย่างถ่องแท้

การเผยแผ่คัมภีร์พระไตรปิฎกโดยไม่ผิดเพี้ยนในรูปแบบต่างๆ เพื่อให้ประชาชนได้ศึกษาค้นคว้าได้โดยง่าย ย่อมจะยังผลให้ประชาชนตระหนักในคุณค่าของพระพุทธศาสนา พากันยึดมั่นในพระรัตนตรัยโดยไม่หวั่นไหว เต็มใจปกป้องรักษาพระพุทธศาสนาจากภัยทั้งปวง เป็นไปเพื่อความวัฒนาสถาพรแห่งพระสัทธรรมโดยแท้ นอกจากนี้ยังเป็นทางหนึ่งที่จะช่วยผดุงศีลธรรมของประชาชนในชาติ ซึ่งจะเป็นพื้นฐานแห่งการพัฒนาด้านอื่นๆ อีกทั้งเป็นการเฉลิมพระบารมีของพระมหากษัตริย์โดยฐานที่ทรงเป็นเอก-อัครศาสนูปถัมภก และทรงเป็นพุทธมามกะ ให้เป็นที่ปรากฏเกริกไกร นับได้ว่าเป็นกิจที่สอดคล้องต้องตามนัยพระพุทธวจนะที่ได้อัญเชิญมาไว้ในเบื้องต้น

สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ทรงบำเพ็ญพระ-ราชกรณียกิจอำนวยประโยชน์สุขแก่พสกนิกรเป็นอเนกประการ มีพระ-ราชจริยาหนักแน่นมั่นคงในพระรัตนตรัย ดำรงพระองค์อยู่ในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอย่างสม่ำเสมอ ทรงบำรุงส่งเสริมพระพุทธศาสนาทั้งในด้านศาสนธรรมและวัตถุธรรมเป็นนิจกาล ดังนั้น ในมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗ คณะกรรมการโครงการพระไตรปิฎก อันมีพระพรหมวชิรญาณ (เขมงฺกรเถร) เจ้าอาวาสวัดยานนาวา กรุงเทพมหานคร เป็นประธาน จึงได้จัดทำหนังสือพระไตร-

ปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษาขึ้น เพื่อให้เยาวชนและบุคคลทั่วไปอ่านเข้าใจง่าย สามารถนำหลักธรรมไปใช้กับชีวิตประจำวันได้ ขณะเดียวกันก็ใช้เป็นหลักฐานอ้างอิงทางวิชาการได้ด้วย เพื่อเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ พระไตรปิฎกชุดนี้จะช่วยเพิ่มโอกาสศึกษาพุทธธรรมสำหรับคนทั่วไปได้อีกส่วนหนึ่ง จึงนับเป็นกุศลกรรมที่ควรสรรเสริญ

ขอกุศลบุญราศีอันจะพึงมีแต่การจัดสร้างพระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษานี้ จงสัมฤทธิ์เป็นกุศลปัจจัยเฉลิมพระเกียรติและเฉลิมพระราชสิริสวัสดิพิพัฒนมงคลพระบรมสุขแด่สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ตลอดจิรัฐติกาล.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก*

---

* สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ "คชวัตร" สุวฑฺฒโน ป.ธ.9) สถิต ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ 19 เมื่อวันที่ 21 เมษายน 2532 (พระสัมโมทนียกถานี้ ประทาน ณ วันที่ 14 กุมภาพันธ์ 2548)

ปรมราชินยาภิฤดิกถา
พระพรหมวชิรญาณ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ทรงใฝพระราชหฤทัย ศึกษาและปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างเนืองนิตย์ ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจโดยทศพิธราชธรรมอย่างเคร่งครัดและมั่นคง ทรงเจริญพระราชศรัทธาอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่องตลอดมา ทรงกล่อมเกลาพระราชโอรสพระราชธิดา ด้วยขัตติยราชประเพณีและวัฒนธรรมไทยอันงดงามจากพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น พระราชกรณียกิจทั้งมวลล้วนแสดงออกถึงน้ำพระราชหฤทัยอันเปี่ยมด้วยพรหมวิหารธรรมที่พระองค์ทรงทุ่มเทและเสียสละเพื่อพสกนิกรไทย โดยมิได้ทรงมุ่งหวังประโยชน์สุขส่วนพระองค์เลยแม้แต่น้อย พระเกียรติคุณนี้เป็นที่ประจักษ์และแผ่ไพศาลไปทั่วสากล

ในมหามงคลวโรกาสพระราชพิธีเฉลิมพระชนม์ ๗๒ พรรษา แห่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าฯ วันที่ ๑๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๔๗ ซึ่งเป็นพระราชพิธีมหามงคลประวัติศาสตร์ครั้งนี้ คณะกรรมการโครงการพระไตรปิฎกเฉลิมพระเกียรติฯ วัดยานนาวา สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ ที่พระองค์ทรงมีต่อพระพุทธศาสนาเป็นอเนกอนันต์หาที่สุดมิได้ จึงขอเสนอ "โครงการพระไตรปิฎกเฉลิมพระเกียรติ ๗๒ พรรษา สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ" ต่อคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติฯ เนื่องในวโรกาสดังกล่าว ซึ่งมี พันตำรวจโท

ทักษิณ ชินวัตร นายกรัฐมนตรี เป็นประธานกรรมการอำนวยการฯ เพื่อพิจารณา ซึ่งก็ได้รับความเห็นชอบจากคณะกรรมการอำนวยการฯ รับโครงการฯ นี้ เป็นโครงการเฉลิมพระเกียรติในส่วนพระพุทธศาสนาด้วยโครงการหนึ่ง

คณะกรรมการโครงการพระไตรปิฎกเฉลิมพระเกียรติฯ วัดยานนาวา รู้สึกปีติเป็นล้นพ้น ที่ได้มีโอกาสจัดกิจกรรมสำคัญนี้ ถวายเป็นพระราช-กุศลเฉลิมพระเกียรติ ในวโรกาสมหามงคลประวัติศาสตร์ครั้งนี้ ซึ่งสอดคล้องกับพระราชกรณียกิจ และพระราชปณิธานในพระองค์ ที่ทรงปรารถนาสร้างสรรค์จรรโลงพระพุทธศาสนา ให้เจริญรุ่งเรืองและสถิตสถาพรสืบไป

ขอเดชานุภาพคุณพระศรีรัตนัตรัยได้อภิบาลและถวายพระพรชัยมงคล แด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ขอพระองค์ทรงพระเจริญพระราชสิริสวัสดิพิพัฒนมงคลสุขทุกประการ ทรงสถิตเป็นพระมิ่งขวัญแห่งปวงชนชาวไทย สนองพระมหากรุณาธิคุณในสมเด็จบรมบพิตรพระ-ราชสมภารเจ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐสืบไปตลอดกาลนิรันดร์ เทอญ.

พระพรหมวชิรญาณ (ประสิทธิ์ เขมงฺกโร)*

กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าอาวาสวัดยานนาวา

ประธานกรรมการอำนวยการโครงการพระไตรปิฎกเฉลิมพระเกียรติฯ วัดยานนาวา

---

* พระพรหมวชิรญาณ (ประสิทธิ์ "สุทธิพันธุ์" เขมงฺกโร ป.ธ.3) เป็นผู้เสนอโครงการพระ-ไตรปิฎกเฉลิมพระเกียรติ 72 พรรษาฯ ในนามเจ้าอาวาสวัดยานนาวา เมื่อวันที่ 12 กุมภาพันธ์ 2547

อนุโมทนกถา

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต)

สมเด็จบรมบพิตร พระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๖ รอบ ๗๒ พรรษา ณ วันที่ ๑๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๔๗

โดยพระอิสริยฐานะแห่งพระแม่เจ้าของแผ่นดินสยาม พุทธศก ๒๕๔๗ จึงเป็นบวรสมัย ที่พสกนิกร ทั้งรัฐบาลและประชาชนแห่งราชอาณาจักรไทย พร้อมใจกันจัดงานฉลองมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา เป็นการพิเศษตลอดสังวัจฉรกาล

ยิ่งเมื่อรำลึกในพระราชกรณียกิจนานัปการ ที่ได้ทรงบำเพ็ญด้วยอำนาจแห่งพระมหากรุณาธิคุณต่อประเทศชาติและราษฎร อันเป็นพระราชจริยาแห่งราชสังคหะเพื่อประโยชน์สุขแก่ประชาราษฎร์ กระจายไปในท้องถิ่นทั้งหลายทั่วทั้งแผ่นดินไทย อันเป็นพระราชธรรมและเป็นพระราชกุศลยิ่งใหญ่ องค์กร กลุ่มชนและเอกชนมากมาย ต่างจึงขวยขวายจัดกิจกรรมและสร้างอนุสรณีย์ที่เป็นการเฉลิมฉลองเพิ่มต่างหากในส่วนเฉพาะของตนๆ หลากหลายไปตามฐานานุรูป

ในส่วนแห่งวัดยานนาวา พระพรหมวชิรญาณ เจ้าอาวาสแห่งพระอารามหลวงนั้น ในฐานะที่เคยดำรงตำแหน่งประธานกรรมการสร้างวัดธัมมาราม ณ นครซิคาโก ประเทศสหรัฐอเมริกา ปรารภพระมหากรุณาธิคุณในการที่สมเด็จบรมบพิตร พระบรมราชินีนาถ ที่ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงประกอบพิธีบรรจุพระบรมสารีริกธาตุในพระเกศโมลี พระพุทธชินธัมโมภาส ภ.ป.ร. เมื่อวันที่ ๑๕ พฤษภาคม ๒๕๓๘ หลังจากวัดนั้นได้ขยับขยายไปสู่สถานที่ใหม่ใหญ่กว่าเก่าในเนื้อที่ถึง ๒๕ ไร่ ในอาณาเขต

นครชิคาโกแล้ว ยังได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงประกอบพิธีเปิดศาลาอเนกประสงค์ที่วัดนั้นสร้างขึ้น และได้รับพระราชทานนามว่า "ศาลาเฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ" ซึ่งรัฐบาลแห่งราชอาณาจักรไทยได้รับเข้าไว้ในโครงการเฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ในมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนม-พรรษา ๕ รอบ

ต่อมาได้เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ไปทรงประกอบพิธียกฉัตรถวาย "พระพุทธมงคล" พระพุทธปฏิมาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในมหา-มงคลวโรกาส ๗๒ พรรษา ที่สมเด็จบรมบพิตร เสด็จพระราชดำเนินไปประกอบพิธีเททองหล่อ ณ วัดจักรวรรดิราชาวาส เมื่อวันที่ ๓๐ กรกฎาคม ๒๕๔๓ และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญไปประดิษฐานเป็นพระประธานในอุโบสถวัดพุทธาวาส นครฮิวสตัน รัฐเท็กซัส ซึ่งเป็นวัดที่พระพรหมวชิรญาณเป็นประธานก่อสร้างอีกแห่งหนึ่ง พร้อมกับทรงประกอบพิธีเปิดหน้าบันอุโบสถในพระนามาภิไธยย่อ ส.ก. ที่วัดนั้นด้วย เมื่อวันที่ ๑๕ ตุลาคม ๒๕๔๕

สำหรับในประเทศไทย สมเด็จบรมบพิตร ได้เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพรหมวชิรญาณ และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลที่วัดจักรวรรดิราชาวาสหลายครั้ง กับได้เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการและทรงบำเพ็ญพระราชกุศลที่วัดยางน้อย ตำบลก่อเอ้ อำเภอเขื่องใน จังหวัดอุบลราชธานี ที่เป็นชาติภูมิของพระพรหมวชิรญาณ พร้อมกับพระราชทานโครงการศิลปาชีพในพระองค์เพื่อประโยชน์แก่ประชาชนในภูมิภาคนั้น เมื่อวันที่ ๒๓ พฤศจิกายน ๒๕๓๘ โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้โครงการศิลปาชีพในพระองค์อยู่ในความดูแลของพระพรหมวชิรญาณนับแต่นั้นเป็นต้นมา

นอกจากนั้น ยังทรงพระกรุณาเสด็จพระราชดำเนินไปเยี่ยมโครงการศิลปาชีพฯ ดังกล่าว พร้อมกับทรงพระกรุณาประกอบพิธียกช่อฟ้าอุโบสถวัดยางน้อย อำเภอเขื่องใน จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ ๑๕ ธันวาคม

ต่อมาเมื่อพระพรหมวชิรญาณ ได้รับพระบัญชาจากพระเดช-พระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหา-ปริณายก ให้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสพระอารามหลวง วัดยานนาวา โดยย้ายมาอยู่ประจำ เมื่อวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๕ แล้ว สมเด็จบรมบพิตรยังได้เสด็จพระราชดำเนินมานมัสการ และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นการส่วนพระองค์ที่วัดยานนาวาอีกหลายครั้ง

โดยปรารภพระราชจริยาในสมเด็จบรมบพิตร พระบรมราชินีนาถทั้งในส่วนทั่วไป ที่ได้ทรงบำเพ็ญด้วยพระราชศรัทธาในพระบวรพุทธศาสนาและด้วยพระมหากรุณาธิคุณต่อทวยราษฎร์ และในส่วนเฉพาะ ที่ได้ทรงมีพระเมตตานุทัยโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชวโรกาสทรงบำเพ็ญพระ-ราชกุศลในหลายวาระที่ได้อัญเชิญเสด็จนั้น วัดยานนาวาจึงได้จัดตั้งโครงการ "พระไตรปิฎกเฉลิมพระเกียรติ ๗๒ พรรษา สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ" เพื่อถวายเป็นพระราชกุศล

พระไตรปิฎก คือ คัมภีร์สามหมวด ที่รวบรวมไว้ซึ่งพระพุทธพจน์อันเป็นแหล่งแห่งพระธรรมวินัย พร้อมทั้งบรรจุไว้ซึ่งเรื่องราวชั้นเดิมของพระพุทธศาสนา

"พุทธพจน์" คือพระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นพระบรม-ศาสดาแห่งพระพุทธศาสนา ที่ได้ทรงกล่าวสั่งสอน คือได้ตรัสแสดงธรรมและทรงบัญญัติวินัยไว้

พระพุทธพจน์ เท่าที่รวบรวมเก็บรักษาไว้ได้ มีอยู่ในพระไตรปิฎก บุคคลใดต้องการรู้ว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสอะไรไว้อย่างไรหรือไม่ บุคคลนั้นจึงต้องค้นหาในพระไตรปิฎก

อนึ่ง พระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อจะเสด็จดับขันธปริ-นิพพาน ได้ตรัสว่า

โย โว อานนฺท มยา ธมฺโม จ วินโย จ
เทสิโต ปญฺญตฺโต, โส โว มมจฺจเยน สตฺถา.–
ดูกรอานนท์ ธรรมและวินัยใด เราแสดงแล้ว

บัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย ธรรมและวินัยนั้น
จักเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย โดยกาลที่เรา
ล่วงลับไป

เนื่องจากพระพุทธพจน์ ที่ทรงแสดงธรรมบัญญัติวินัยไว้นั้น อยู่ในพระไตรปิฎก ดังนั้น จึงถือว่าพระไตรปิฎกเป็นที่ธำรงสถิตของพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่จะประกาศพระพุทธศาสนาแทนพระพุทธองค์ เป็นที่อันถือว่าพุทธศาสนิกชนยังสามารถเข้าไปเฝ้าพระบรมศาสดาของตน และเป็นเครื่องยืนยันความยังดำรงอยู่แห่งพระพุทธศาสนา

พระไตรปิฎกมีความสำคัญสูงสุดดังนี้ จึงเป็นหลักของพระพุทธศาสนา ผู้นับถือพระพุทธศาสนาจะต้องยึดถือพระไตรปิฎกเป็นหลัก คือถือพระพุทธศาสนาตามธรรมวินัยอันปรากฏด้วยพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกนั้น

โดยนัยนี้ พระไตรปิฎกจึงเป็นหลักฐานอ้างอิงขั้นสุดท้ายและสูงสุด ที่ชาวพุทธได้ใช้เป็นมาตรฐานที่ตรวจสอบหรือเป็นเกณฑ์ตัดสินว่า คำกล่าว คำสอน ความเชื่อ หรือการปฏิบัติอย่างหนึ่งอย่างใด เป็นของพระพุทธศาสนาจริงหรือไม่ กับทั้งถือเป็นหน้าที่และความรับผิดชอบของพุทธบริษัท ที่จะสืบต่ออายุพระพุทธศาสนา ด้วยการศึกษาและรักษาไว้ซึ่งพระไตรปิฎก

"พระไตรปิฎก" ที่กล่าวในที่นี้ หมายถึงพระไตรปิฎกบาลีของพระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งเป็นที่รู้และยอมรับกันทั่วไปว่า เป็นประมวลบันทึกคำสอนของพระพุทธเจ้า ที่เก่าแก่ดั้งเดิมที่สุด ครบถ้วนสมบูรณ์ที่สุด และถูกต้องแม่นยำที่สุด เท่าที่มีมาถึงปัจจุบัน

เป็นที่น่ายินดีว่า เวลานี้ พุทธศาสนิกชนในต่างถิ่นต่างแดนต่างนิกาย นอกจากรู้และยอมรับกันทั่วไปว่า พระไตรปิฎกบาลีของพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นแหล่งคำสอนของพระพุทธเจ้า ที่เก่าแก่ดั้งเดิมและครบถ้วนสมบูรณ์ที่สุดแล้ว แม้ยังถือว่าตนมีคำสอนส่วนที่สูงพิเศษเหนือขึ้นไป แต่ได้มีแนวโน้มหันมาถือว่า พุทธศาสนิกชน ไม่ว่าในถิ่นแดนหรือนิกายใด จะต้องหรือควรจะศึกษาพระไตรปิฎกบาลีเป็นพื้นฐาน เพื่อเข้าถึงคำสั่ง

สอนดั้งเดิมของพระพุทธศาสนา

เมื่อเป็นเช่นนี้ พระไตรปิฎกบาลีเถรวาทนั้น ก็จะทำให้พระพุทธศาสนาทุกสาขานิกาย แม้แต่ในมหายานที่ประกอบด้วยอาจารยวาทแห่งยุคสมัยต่างๆ อันแตกแยกกระจายกันไปมากมาย มาตั้งอยู่บนฐานร่วมอันหนึ่งอันเดียวกัน*

อย่างไรก็ตาม พระไตรปิฎกบาลีนั้นเป็นคัมภีร์ใหญ่ มีปริมาณแห่งเนื้อหามากมายอย่างยิ่ง ดังที่พิมพ์ด้วยอักษรไทยเป็นเล่มหนังสือมีจำนวนถึง ๔๕ เล่ม นับได้เกินกว่า ๒๐,๐๐๐ หน้า ยากนักหนาที่จะมีผู้ใดรู้ได้ทั่วถ้วน หรือได้อ่านแม้เพียงส่วนหนึ่ง จึงปรากฏว่า แม้พุทธศาสนิกชนทั้งหลาย อย่างในประเทศไทยนี้จำนวนมาก เข้าไม่ถึง และแม้แต่ไม่รู้จักพระไตรปิฎก

ดังได้กล่าวแล้วว่า ถ้าปรารถนาจะดำรงรักษาสืบต่อพระพุทธศาสนาไว้ให้ยั่งยืน พุทธบริษัทจะต้องศึกษาและต้องรักษาพระไตรปิฎกไว้ให้ได้ ดังนั้น จึงจะต้องเพียรพยายามหาทางที่จะทำให้พุทธศาสนิกชนทั้งหลายเข้าถึงพระไตรปิฎก หรือมีโอกาสรู้จักพระไตรปิฎก อย่างน้อยพอให้เกิดมีศรัทธาที่เป็นญาณสัมปยุต

วิธีการอันสำคัญที่จะให้สัมฤทธิ์ผลดังกล่าวนั้น คือท่านผู้รู้ช่วยเลือกสรรพระสูตร ข้อความ และคาถาภาษิตต่างๆ จากพระไตรปิฎกมาให้พุทธศาสนิกชนทั่วไปได้อ่านได้ศึกษา แม้คราวละเล็กน้อยค่อยทยอยไปโดยลำดับ

ในวิธีการเช่นว่านี้ การปฏิบัติอย่างเป็นหลักฐานที่สุด ได้แก่การเล่าสรุปและเลือกสรรเนื้อความในพระไตรปิฎกนั้นมาแสดงตามลำดับ

---

* หนังสือของท่านผู้รู้ฝ่ายมหายาน ซึ่งน่าอ่าน สำหรับผู้ที่สนใจใคร่รู้เรื่องนี้ ที่เด่นเล่มหนึ่งคือ Kogen Mizuno, **Buddhist Sutras** (Tokyo: Kosei Pubishing Co., ๑๙๘๒), pp.๓๐-๓๔; ๔๓๐-๔๓๓. อนึ่ง ในประเทศญี่ปุ่น ได้มีการแปลพระไตรปิฎกบาลีเป็นภาษาญี่ปุ่นเสร็จแล้ว (ที่ลงท้ายว่า พ.ศ. ๒๕๒๔)

คัมภีร์จนครบถ้วนทั้งหมด ดุจทำพระไตรปิฎกฉบับย่อหรือฉบับองค์แทนขึ้นมา

การที่วัดยานนาวา โดยกุศลปณิธานของท่านเจ้าคุณพระพรหมวชิรญาณ ได้จัดตั้งโครงการ "พระไตรปิฎกเฉลิมพระเกียรติ ๗๒ พรรษา สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ" ขึ้นนี้ เป็นสัมฤทธิการอันจะให้บรรลุผลที่หมายอย่างประเสริฐนั้น

โครงการนี้ ทำให้เกิดมีพระไตรปิฎกขนาดย่อม ชุดหนึ่งๆ จำนวน ๑๘ เล่มเล็ก อันเป็นฉบับย่อหรือฉบับองค์แทน ของพระไตรปิฎกฉบับสมบูรณ์ที่มีจำนวนชุดละ ๔๕ เล่มขนาดใหญ่ ดังนั้น จึงช่วยให้ผู้เริ่มศึกษาหรือผู้มีเวลาจำกัด สามารถเข้าถึงแหล่งแห่งพระธรรมวินัยได้โดยไม่ยากนัก

งานแห่งโครงการพระไตรปิฎกเฉลิมพระเกียรติฯ นี้ เห็นได้ง่ายว่าเป็นงานที่ยากยิ่งนัก จะสำเร็จมิได้หากมิใช่เพราะอาศัยทั้ง *วิริยะ* คือความพากเพียรมุ่งแน่วที่ต่อเนื่องมั่นคงตลอดกาลเวลายาวนาน และทั้ง *ปัญญา* คือความรู้ความเข้าใจทั้งด้านพระธรรมวินัยและภาษาบาลี พร้อมทั้งวิชาการร่วมสมัย กับทั้งความฉลาดสามารถที่จะจำแนกแยกแยะจัดตั้งวางระบบลำดับหมวดหมู่ เป็นต้น แต่ที่เป็นมูลฐานสำคัญลึกซึ้งที่สุด คือความมีน้ำใจรักต่อพระพุทธศาสนา และมุ่งหวังประโยชน์สุขแก่ประชาชนด้วยศรัทธาและฉันทะอันแรงกล้า

ด้วยเหตุดังกล่าวมา บุญกิริยาของ อุบาสกอุทัย บุญเย็น ผู้จัดทำพระไตรปิฎกเฉลิมพระเกียรติ ๗๒ พรรษา นี้ จึงเป็นมหากุศลที่ควรแก่การชื่นชมสดุดีอย่างยอดยิ่ง

ผลงานนั้น แสดงให้เห็นว่า อุบาสกอุทัย บุญเย็น ผู้จัดทำพระไตรปิฎกเฉลิมพระเกียรติ ๗๒ พรรษา นี้ ซึ่งเป็นเปรียญธรรม ผู้ได้เล่าเรียนมาในระบบการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี และเป็นศาสนศาสตรบัณฑิต ผู้จบการศึกษาจากมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย แม้จะได้ไปศึกษาเล่าเรียนวิชาการสมัยใหม่จบปริญญาชั้นสูงจากต่างประเทศมาแล้วด้วย ก็ได้นำเรี่ยวแรงความเพียรและสติปัญญาของตน มาใช้ในการทำงานที่เป็นแกนเป็นฐานของพระพุทธศาสนาอย่างเต็ม

กำลังความสามารถ

จึงควรจะกล่าวย้ำเน้นไว้เป็นที่สังเกตอันสำคัญ โดยพึงถือได้ว่า อุบาสกอุทัย บุญเย็น นั้น เป็นนิทัศนะแห่งการสัมฤทธิ์จุดหมายของสถาบันปริยัติศึกษาและมหาวิทยาลัยสงฆ์ ที่มุ่งให้นิสิตเล่าเรียนแตกฉานซ่ำซองในพระธรรมวินัยเป็นหลักและรู้เท่าทันวิทยาการสมัยใหม่และร่วมสมัยเป็นเครื่องแวดล้อม แล้วสำเร็จเป็นบัณฑิตผู้ใฝ่ใจและสามารถใช้วิทยาการแวดล้อมนั้น เป็นเครื่องมือที่จะนำพระธรรมวินัยออกสื่อสารสำแดงให้โลกประจักษ์ในคุณค่าของพระพุทธศาสนธรรมโดยรู้เข้าใจ ได้ศรัทธา และสามารถนำไปปฏิบัติให้สัมฤทธิ์ประโยชน์สุขแก่ชีวิตและสังคมอย่างสมสมัย

งานจัดทำพระไตรปิฎกเฉลิมพระเกียรติ ๗๒ พรรษา นี้ นอกจากสื่อความหมายในวงกว้าง ที่จะนำพระธรรมวินัยออกเผยแผ่เพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลกแล้ว ในวงใกล้ ก็ช่วยแนะนำแนวทางและเสริมกำลังย้ำเตือนความคิดแก่บัณฑิตแห่งสถาบันอุดมศึกษาในพระพุทธศาสนา ที่จะบำเพ็ญกิจกรณียให้สัมฤทธิ์ผลตามวัตถุประสงค์แห่งสถาบันการศึกษาของตน

ดังได้กล่าวข้างต้น พระไตรปิฎกบาลีเป็นจุดร่วมของความเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาท และกำลังขยายวงออกไปที่จะเป็นจุดร่วมของพระพุทธศาสนาทั้งหมดทั่วทุกนิกายในโลก แต่ด้วยเหตุว่าพระไตร-ปิฎกบาลีนั้นมีขนาดใหญ่มหึมา คนทั่วไปแทบไม่มีโอกาสเข้าถึง และคนจำนวนมากไม่รู้จักเลย ความเป็นจุดร่วมนั้น จึงยากที่จะเริ่มเพื่อก้าวไปสู่ความเป็นจริงอย่างนั้น

บัดนี้ งานมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๗๒ พรรษา ในพระองค์สมเด็จบรมบพิตร พระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ อันเป็นจุดกำเนิดแห่งโครงการ "พระไตรปิฎกเฉลิมพระเกียรติ ๗๒ พรรษา สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ" นี้ ได้ทำให้พระไตรปิฎกฉบับย่อหรือฉบับองค์แทนสำหรับผู้เริ่มศึกษาเกิดมีขึ้นแล้ว และจะเผยแพร่แผ่ขยายออกไปอย่างกว้างขวางทั่วพระราชอาณาจักรไทย ควรจะเป็นนิมิตหมายว่า ได้ถึงวาระเป็นจุดเริ่มแห่งการก้าวสู่ความเป็นจริง แห่งการมีจุดร่วมอันเป็นสากลของพุทธศาสนิกชนทั่วทั้งมวลดังได้กล่าวมา

"พระไตรปิฎกเฉลิมพระเกียรติ ๗๒ พรรษา สมเด็จพระนางเจ้า-สิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ"นี้ เป็นมหาธรรมทานบุญกิริยา อันเป็นนิมิตหมายแห่งพระราชศรัทธา และพระบรมราชูปถัมภ์ ในพระองค์สมเด็จบรมบพิตร พระบรมราชินีนาถ ต่อพระบวรพุทธศาสนา ที่ผสานเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพระราชจริยาที่ได้ทรงบำเพ็ญเพื่อประโยชน์สุขแก่ปวงประชาราษฎร

ด้วยเดชานุภาพแห่งคุณพระรัตนตรัย และโดยผลแห่งพระราช-กุศลธรรมทานาทิจริยา ขอสมเด็จบรมบพิตร พระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรม-ราชินีนาถ จงทรงเจริญพระชนมายุยิ่งยืนนาน ทรงพระเกษมสำราญ เสด็จสถิตสถาพรในพระสิริราชสมบัติ คู่พระบารมีในพระองค์สมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้า สมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชธรรมิกมหา-ราชาธิราช ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ พร้อมด้วยพระราชโอรส พระราชธิดา และพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง กับทั้งขอให้มวลประชานิกร ภายใต้ฉัตร-ชัยแห่งพระบารมี จงเจริญงอกงามด้วยประโยชน์สุข และทั่วทั้งพระราช-อาณาจักรร่มเย็นชื่นบานเกษมศานต์สถาพร

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต)*

---

* พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ "อารยางกูร" ปยุตฺโต) ป.ธ.๙. พธ.บ.(เกียรตินิยมอันดับหนึ่ง) วัดญาณเวศกวัน อ.สามพราน จ.นครปฐม (อนุโมทนกถานี้ มอบให้ ณ วันที่ ๖ มิถุนายน 2548)

คำนิยม
พันตำรวจโททักษิณ ชินวัตร

พระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่ทรงคุณค่าอย่างยิ่ง เนื่องจากเป็นแหล่งรวมคำสอนของพระพุทธศาสนาที่เป็นพื้นฐานของวัฒนธรรมไทย และเป็นเบ้าหลอมจิตวิญญาณวิถีชีวิตไทยให้สามารถผ่านพ้นวิกฤตการณ์สำคัญทั้งในทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของชนชาติไทยตลอดระยะเวลาอันยาวนานที่ผ่านมา การศึกษาพระไตรปิฎกจึงมีความจำเป็นสำหรับชาวพุทธและเป็นหนทางหนึ่งที่ช่วยให้เข้าถึงหลักธรรมคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้อย่างถูกต้องแท้จริง ซึ่งจะก่อให้เกิดประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเองและสังคมโดยส่วนรวม

การจัดพิมพ์พระไตรปิฎกเฉลิมพระเกียรติ ๗๒ พรรษา สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เป็นหนึ่งในโครงการเฉลิมพระเกียรติในส่วนพระพุทธศาสนาเพื่อถวายเป็นพระราชกุศลแด่สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗ เป็นพระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา มีเนื้อหาที่ช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจในพุทธธรรมและสาระคำสอนที่เป็นแก่นแท้ได้ง่ายขึ้น

สะดวกต่อการศึกษาและเหมาะสมกับประชาชนทุกระดับ เป็นพระไตร-ปิฎกอีกชุดหนึ่งที่จะเอื้อประโยชน์ต่อการจรรโลงพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืนสถาพรในประเทศไทยและในสังคมโลกสืบไป

ผมหวังเป็นอย่างยิ่งว่าพระไตรปิฎกชุดนี้จะเป็นประโยชน์แก่ผู้ที่ได้ศึกษาและทำให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาในหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าที่มุ่งให้ทุกคนตั้งมั่นกระทำความดี เพื่อความสุขความเจริญงอกงามทั้งแก่ตนเองและส่วนรวมตลอดไป

พันตำรวจโท

(ทักษิณ ชินวัตร)*

นายกรัฐมนตรี

---

* พ.ต.ท. ดร.ทักษิณ ชินวัตร นายกรัฐมนตรีคนที่ 23 ของไทย (9 มี.ค. 2544-19 ก.ย. 2549) ประธานอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 12 สิงหาคม 2547. ลงนามอนุมัติเห็นชอบโครงการพระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา เฉลิมพระเกียรติฯ เมื่อวันที่ 30 มิถุนายน 2547 (คำนิยมนี้ มอบให้ ณ วันที่ 21 กุมภาพันธ์ 2548)

คำโสมนัส
นายสุขพัฒน์ ทองเพ็ง

การทำสังคายนาพระธรรมวินัยมีมาเป็นลำดับ สมัยแรกๆ พระอริยเจ้าทั้งหลายท่องจำสอบทานสืบต่อกันมาด้วยปากเปล่าที่เรียกว่ามุขปาฐะ ต่อมาได้มีการจารึกเป็นอักษรบาลี จัดหมวดหมู่คำสอนเป็นชุดพระคัมภีร์ (ปิฎก) ๓ ชุด เรียกว่า พระไตรปิฎก

พระไตรปิฎกประกอบด้วย ๑. พระวินัยปิฎก เนื้อหาว่าด้วยวินัยสงฆ์และระเบียบวิธีปฏิบัติต่างๆ ของภิกษุและภิกษุณี ๒. พระสุตตันตปิฎก เนื้อหาว่าด้วยพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าและพระสาวก รวมถึงคติธรรมต่างๆ ของบุคคลในสมัยพุทธกาล มีเรื่องราวเหตุการณ์สะท้อนข้อมูลทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมประเพณี ฯลฯ ในสมัยพุทธกาลเชื่อมโยงอยู่ในคำสอน ๓. พระอภิธรรมปิฎก เนื้อหาว่าด้วยสภาวธรรมของรูป จิต และเจตสิกล้วนๆ มีลักษณะเป็นวิชาการอธิบายคำสอนของพระพุทธเจ้าให้แจ่มชัดขึ้น

การจารึกพระไตรปิฎกเป็นลายลักษณ์อักษร เริ่มขึ้นที่ประเทศลังกาเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๕ (ราว พ.ศ. ๔๓๓-๔๕๐) ประเทศไทยมีการจารึกพระไตรปิฎกลงใบลานครั้งแรกที่เมืองเชียงใหม่ ประมาณ พ.ศ.

๒๐๒๐ และเริ่มมีการพิมพ์เป็นเล่มหนังสือครั้งแรกที่กรุงเทพฯ สมัยรัชกาลที่ ๕ (เมื่อพ.ศ. ๒๔๓๑-๒๔๓๖) โดยปริวรรตจากอักษรขอมเป็นอักษรไทย ได้พระไตรปิฎก ๓๙ เล่มหนังสือในการพิมพ์ครั้งแรก ๑.๐๐๐ ชุด. พิมพ์จบบริบูรณ์ทั้ง ๔๕ เล่มในสมัยรัชกาลที่ ๗ (ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๘-๒๔๗๓)

พระไตรปิฎกที่จัดพิมพ์ในสมัยรัชกาลที่ ๗ นี้เอง ได้มีการส่งไปเผยแพร่ในต่างประเทศ ทำให้มีผู้พยายามอ่านอักษรไทยเพื่อจะได้อ่านพระไตรปิฎกฉบับนี้ได้ พระเถระชาวเยอรมันในลังการูปหนึ่ง คือพระนยานติโลก ได้เขียนยกย่องพระไตรปิฎกของไทยฉบับนี้ว่า มีความสมบูรณ์กว่าฉบับที่พิมพ์ด้วยอักษรโรมันของสมาคมบาลีปกรณ์(P.T.S.) ในประเทศอังกฤษเป็นอันมาก

โดยที่พระไตรปิฎกฉบับดังกล่าว เกิดจากพระราชทรัพย์บริจาคของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ และเงินบริจาคโดยเสด็จในพระราชกุศลของพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ ทวยราษฎร์ชาวสยามทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ ที่ประชุมชำระพระไตรปิฎกครั้งนั้น จึงขนานนามพระไตรปิฎกฉบับนั้นว่า"สยามรฏฐสฺส เตปิฏกำ" ซึ่งมีชื่อเป็นไทยว่า "พระไตรปิฎกสยามรัฐ" อันหมายถึงพระไตรปิฎกฉบับของประเทศไทย

การมีพระไตรปิฎกของประเทศครั้งนั้น มีแต่ฉบับภาษาบาลี ผู้ที่จะเข้าถึงเนื้อหาของพระไตรปิฎกยังจำกัดวงผู้อ่านเข้าใจความในพระไตรปิฎกอยู่นั่นเอง เพราะคำสอนในพระไตรปิฎกเป็นภาษาของพระอริยเจ้า ซึ่งเต็มไปด้วยอรรถและพยัญชนะอันพิเศษ ผู้ศึกษาจะต้องอาศัยคัมภีร์ไขความไขศัพท์เป็นเครื่องมือที่จำเป็น หาไม่แล้วก็ยากที่จะเข้าใจความได้ หรือถ้าคิดว่าเข้าใจ ก็อาจจะเป็นความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนได้โดยง่าย

ด้วยเหตุนี้ จึงได้มีหนังสือแนวพระไตรปิฎกฉบับเรียบเรียงโดยท่านผู้รู้ ให้เห็นอยู่ประปราย แต่ก็ทำได้เป็นบางส่วนบางตอน ที่ทำได้ครอบคลุมเนื้อหาของพระไตรปิฎกมากกว่าทุกฉบับ คือหนังสือ"พระไตรปิฎกฉบับ

สำหรับประชาชน" โดยอาจารย์สุชีพ ปุญญานุภาพ แต่ก็ทำในรูปสรุปความพอได้เป็นแนวทางสืบค้น บางช่วงตอนก็แจ้งไว้แต่เพียงชื่อหมวดหมู่ (เช่น หมวดสังยุตตนิกาย ในฉบับบาลีมี ๕ เล่ม ก็แจ้งชื่อหมวดหมู่ให้จบใน ๕ หน้า เป็นต้น) ทั้งนี้ เป็นเพราะข้อจำกัดด้านการจัดพิมพ์ กระนั้นก็นับเป็นอุปการคุณอันใหญ่หลวงที่ผลงานดังกล่าวมีส่วนอย่างสำคัญในการนำพาผู้คนให้ได้สัมผัสพระไตรปิฎกที่พอจะทำความเข้าใจได้สวนหนึ่ง

และหนังสือพระไตรปิฎกฉบับนั้นเอง ได้จุดประกายให้เกิดโครงการพระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษาชุดนี้ขึ้นมา โดยเริ่มงานกันเงียบๆ ตั้งแต่ปี ๒๕๔๓ เป็นต้นมา

หนังสือพระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษาชุดนี้ อุบัติขึ้นในห้วงเวลาที่พระไตรปิฎกมีเครื่องมือให้ศึกษาเข้าใจได้มากขึ้น มีท่านผู้รู้ฝากคำอธิบายภาษาธรรมไว้มากขึ้น มีคอมพิวเตอร์ช่วยงานอีกทางหนึ่ง จึงสามารถสร้างระบบเนื้อหาสนองความต้องการได้มากขึ้นอีกระดับหนึ่ง

ลักษณะผลงานหนังสือชุดนี้คือ เป็นหนังสือสำหรับให้ชาวบ้านทั่วไปอ่านได้ ขณะเดียวกันก็ให้เป็นหนังสือสำหรับวงการนักเรียน นักศึกษา ครูบาอาจารย์ ใช้ประกอบการเรียนการสอนและการศึกษาค้นคว้าได้ จึงได้จัดทำระบบสารบัญ ดรรชนี และนามานุกรม ไว้ละเอียดเป็นพิเศษ จัดทำระบบให้อิงกับพระไตรปิฎกบาลีอย่างเคร่งครัด ให้สามารถใช้อ้างอิงและสอบทานเนื้อหาได้โดยตลอด

เป็นโอกาสประจวบเหมาะที่งานหนังสือชุดนี้ขับเคลื่อนอยู่ในบรรยากาศอันเป็นมหามงคลของประเทศ คือบรรยากาศแห่งการเฉลิมพระเกียรติ ๗๒ พรรษาสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เป็นพระคุณอย่างยิ่งที่ "คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระเกียรติพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗" ได้มีมติเห็นชอบรับหนังสือ

"พระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา" เป็นหนังสือที่ระลึกร่วมเฉลิมพระเกียรติฯ และอนุญาตให้พิมพ์ตราสัญลักษณ์ของงานเฉลิมพระเกียรติฯ บนปกหนังสือ

เป็นบุญหาที่สุดมิได้ ที่ได้น้อมเกล้าน้อมกระหม่อมร่วมเทิดพระ-เกียรติสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ องค์มหาอุบาสิกาแห่งแผ่นดิน ในวโรกาสอันพิเศษยิ่งนี้ ด้วยงานอันเป็นธรรมบูชาครั้งนี้

(นายสุขพัฒน์ ทองเพ็ง)*

บรรณาธิการบริหาร

---

* สุขพัฒน์ ทองเพ็ง ป.ธ.6. ศน.บ., M.A., ศาสนศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์, อดีตที่ปรึกษาของผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร(2548-2549), ผู้ก่อตั้ง "สำนักพิมพ์โพธิเนตร" เพื่อดำเนินงานจัดทำพระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา และบริหารโครงการในตำแหน่ง "บรรณาธิการบริหาร"

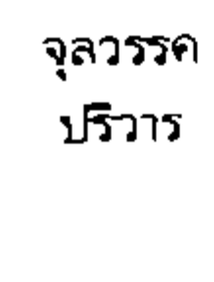
หนังสือ"พระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา" เรียบเรียงตามลำดับเนื้อหาในพระไตรปิฎกบาลี(ฉบับสยามรัฐ) 45 เล่ม โดยการสรุปเนื้อหาให้เป็นที่เข้าใจง่าย, โดยการแสดงประเด็นเนื้อหาให้เห็นชัดขึ้น, โดยการขยายความ-เสริมความในส่วนที่เข้าใจได้ยาก หรือที่มีข้อมูลน่าสนใจทางวิชาการ, และโดยการเก็บรวบเนื้อหาเข้าด้วยกันในส่วนที่เป็นคำกล่าวซ้ำๆ จึงกลายเป็นหนังสือชุดจำนวน 18 เล่ม มีระบบเนื้อหาสำหรับให้ตรวจสอบเทียบเคียงกับเนื้อหาในพระไตรปิฎกบาลีโดยตลอด

เพื่อให้รู้ว่า พระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษานี้ ในแต่ละเล่มมีเนื้อหาอะไรบ้าง และเป็นเนื้อหาของพระไตรปิฎกบาลี(ฉบับสยามรัฐ)เล่มไหนบ้าง จึงได้จัดทำตารางแสดงเนื้อหาของพระไตรปิฎกทั้ง 2 ชุด ให้สามารถใช้เทียบเคียงกันเล่มต่อเล่มตามลำดับ

ตารางเทียบเคียง

พระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา(18 เล่ม) กับ พระไตรปิฎกบาลี(45 เล่ม)

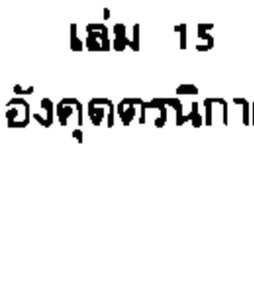
พระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา 4 เล่ม พระวินัยปิฎก	พระไตรปิฎกบาลี 8 เล่ม	อักษรย่อ	เนื้อหา	ภาคผนวก(ไตร.รศ.)
		วินย.		• อักษรย่อสำหรับพระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษาคือ"ไตร.รศ."
เล่ม 1 มหาวิภังค์ (ภาค 1-2)	เล่ม 1 มหาวิภังค์	วิ.มหาวิ.	สิกขาบทของภิกษุ(227 สิกขาบท) : ปาราชิก 4-สังฆาทิเสส 13-อนิยต 2	วิธีอ่านภาษาบาลีอักษรไทย-เทียบพยัญชนะบาลีกับอักษรโรมัน-บาลีอักษรไทยในอดีต-สถานที่ทรงจำพรรษาใน 45 พรรษา-แนะนำหนังสือที่ใช้อ้างอิง
	เล่ม 2 มหาวิภังค์		นิสสัคคิยปาจิตตีย์ 30-ปาจิตตีย์ 92	
 เล่ม 2 มหาวิภังค์ (ภาค 2 ต่อ) ภิกขุนีวิภังค์ มหาวรรค (ภาค 1)	เล่ม 2 มหาวิภังค์ (ต่อ)		ปาฏิเทสนียะ 4-เสขิยะ 75-อธิกรณสมถะ 4	
	เล่ม 3 ภิกขุนีวิภังค์	วิ.ภิกฺขุนี.	สิกขาบทของภิกษุณี (311 สิกขาบท)	ประมวลสิกขาบทของภิกษุและภิกษุณี-แนะนำหนังสือที่ใช้อ้างอิง : พระไตรปิฎกสยามรัฐ-พระไตรปิฎกภาษาไทย-พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย-พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน
	เล่ม 4 มหาวรรค	วิ.มหาวคฺ.	มหาขันธกะ : พุทธประวัติตอนต้น: อุปัชฌาย์-อาจารย์: บรรพชา-อุปสมบท	
 เล่ม 3 มหาวรรค (ภาค 1 ต่อ)	เล่ม 4 มหาวรรค (ต่อ)		มหาขันธกะ(ต่อ) : อันตรายิกธัมมกถา อุโปสถขันธกะ : การทำอุโบสถของภิกษุ วัสสูปนายิกาขันธกะ : เข้าพรรษา-ออกพรรษา ปวารณาขันธกะ : การปวารณาของภิกษุ	แสดงแผนที่ชมพูทวีป-แนะนำหนังสือเพื่อศึกษาเพิ่มเติม : สมุดข่อยเรื่องสีมากถา

	เล่ม 5 มหาวรรค (ต่อ)		จัมมขันธกะ : รองเท้า-หนังสัตว์ เป็นต้น เภสัชชขันธกะ : ยารักษาโรค กฐินขันธกะ : ผ้ากฐิน จัมเปยยขันธกะ : หลักการพิจารณาในสังฆกรรม โกสัมพิขันธกะ : ความแตกแยกของภิกษุชาวโกสัมพี	
 เล่ม 4 จุลวรรค ปริวาร	**เล่ม 6** จุลวรรค	วิ.จุล.	กัมมขันธกะ : สังฆกรรมเกี่ยวกับการลงโทษภิกษุ ปาริวาสิกขันธกะ : การอยู่ปริวาส สมุจจยขันธกะ : วิธีออกจากอาบัติ สมถขันธกะ : วิธีระงับอธิกรณ์	
	เล่ม 7 จุลวรรค (ต่อ)		ขุททกวัตถุขันธกะ : เรื่องเบ็ดเตล็ดเกี่ยวกับวินัยสงฆ์ เสนาสนขันธกะ : ที่อยู่อาศัยของภิกษุ สังฆเภทขันธกะ : พระเทวทัตทำสังฆเภท วัตตขันธกะ : วัตร(ระเบียบปฏิบัติ)ต่างๆ ของภิกษุ ปาฏิโมกขฐปนขันธกะ : การสวด-การฟังปาฏิโมกข์ ภิกขุนีขันธกะ : เรื่องเกี่ยวกับภิกษุณี ปัญจสติกขันธกะ : การสังคายนาครั้งที่ 1 สัตตสติกขันธกะ : การสังคายนาครั้งที่ 2	แนะนำคัมภีร์ "สมันตปาสาทิกา" (อรรถกถาแห่งพระวินัยปิฎก โดยพระพุทธโฆส)
	เล่ม 8 ปริวาร	วิ.ปริวาร.	ภาคผนวกของพระวินัยปิฎก	
12 เล่ม พระสุตตันตปิฎก 25 เล่ม		สุ.ตนฺ.		
 เล่ม 5 ทีฆนิกาย	**เล่ม 9** สีลขันธวรรค	ที.สี.	พรหมชาลสูตร-สามัญญผลสูตร-อัมพัฏฐสูตร-โสณทัณฑสูตร-กูฏทันตสูตร-มหาลิสูตร-โปฏฐปาทสูตร-สุภสูตร-เกวัฏฏสูตร-โลหิจจสูตร-เตวิชชสูตร	แนะนำคัมภีร์อรรถกถาแห่งพระสุตตันตปิฎก-บัญชีชื่อและผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถา

	เล่ม 10 มหาวรรค	ที.ม.	มหาปทานสูตร-มหานิทานสูตร-มหาปรินิพพานสูตร-มหาสุทัสสนสูตร-ชนวสภสูตร-มหาโควินทสูตร-มหาสมยสูตร-สักกปัญหสูตร	แห่งพระสุตตันตปิฎก
เล่ม 6 ทีฆนิกาย (ต่อ)	เล่ม 10 ทีฆนิกาย : -มหาวรรค(ต่อ)		มหาสติปัฏฐานสูตร-ปายาสิราชัญญสูตร	แนะนำบทสวด "อาฏานาฏิยปริตร"-ตารางแสดงจำนวนพระปริตร(ทั้งเจ็ดตำนานและสิบสองตำนาน)
	เล่ม 11 ทีฆนิกาย : -ปาฏิกวรรค	ที.ปา.	ปาฏิกสูตร-อุทุมพริกสูตร-จักกวัตติสูตร-อัคคัญญสูตร-สัมปสาทนียสูตร-ปาสาทิกสูตร-ลักขณสูตร-สิงคาลกสูตร-อาฏานาฏิยสูตร-สังคีติสูตร-ทสุตตรสูตร	
เล่ม 7 มัชฌิมนิกาย	เล่ม 12 มัชฌิมนิกาย : -มูลปัณณาสก์	ม.มู.	มูลปริยายวรรค(10 พระสูตร)-สีหนาทวรรค(10 พระสูตร)-โอปัมมวรรค(10 พระสูตร)-มหายมกวรรค(10 พระสูตร)	อธิบายเจโตวิมุตติ-ปัญญาวิมุตติ-ลำดับกาลแห่งเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์พุทธศาสนา
เล่ม 8 มัชฌิมนิกาย	เล่ม 12 มัชฌิมนิกาย : -มูลปัณณาสก์ (ต่อ) เล่ม 13 มัชฌิมนิกาย : -มัชฌิมปัณณาสก์	ม.มู. ม.ม.	จูฬยมกวรรค(10 พระสูตร) คหปติสูตร(10 พระสูตร)-ภิกขุวรรค(10 พระสูตร)-ปริพาชกวรรค(10 พระสูตร)	อธิบาย"เวทนา"
เล่ม 9 มัชฌิมนิกาย	เล่ม 13 มัชฌิมนิกาย : -มัชฌิมปัณณาสก์ (ต่อ)		ราชวรรค(10 พระสูตร)-พราหมณวรรค(10 พระสูตร)	เรื่อง"องคุลิมาล"ในอรรถกถา

	เล่ม 14 มัชฌิมนิกาย : -อุปริปัณณาสก์	ม.อุ.	เทวทหวรรค(10 พระสูตร)-อนุปทวรรค (10 พระสูตร)	* อีก 4 พระสูตร ในอนุปทวรรคลันไปอยู่ ใน ไตร.รส. เล่ม 10
 เล่ม 10 มัชฌิมนิกาย	เล่ม 14 มัชฌิมนิกาย : -อุปริปัณณาสก์ (ต่อ)		อนุปทวรรค(อีก 4 พระสูตร)-สุญญตวรรค(10พระสูตร)-วิภังควรรค(12 พระสูตร)-สฬายตนวรรค(10 พระสูตร)	พุทธประวัติ ในอรรถกถา
 เล่ม 11 สังยุตตนิกาย	เล่ม 15 สังยุตตนิกาย : -สคาถวรรค	ส.ส.	เทวตาสังยุตต์(8วรรค)-เทวปุตตสังยุตต์(3วรรค)-โกสลสังยุตต์(3 วรรค)-มารสังยุตต์(3 วรรค)-ภิกขุนีสังยุตต์(1 วรรค)-พรหมสังยุตต์(2วรรค)-พราหมณสังยุตต์(2วรรค)-วังคีสสังยุตต์(1วรรค)-วนสังยุตต์(1วรรค)-ยักขสังยุตต์(1 วรรค)-สักกสังยุตต์(3 วรรค)	เรื่องฤดูกาล ในชมพูทวีป-ปัพพโตปมคาถา และธชัคคปริตร (พร้อมคำแปล)
 เล่ม 12 สังยุตตนิกาย	เล่ม 16 สังยุตตนิกาย : -นิทานวรรค	ส.นิ.	อภิสมยสังยุตต์(10 วรรค)-ธาตุสังยุตต์(4วรรค)-อนมตัคคสังยุตต์(2 วรรค)-กัสสปสังยุตต์(1 วรรค)-ลาภสักการสังยุตต์(4 วรรค)-ราหุลสังยุตต์(1 วรรค)-ลักขณสังยุตต์(2 วรรค)-โอปัมมสังยุตต์(1 วรรค)-ภิกขุสังยุตต์(1วรรค)	
	เล่ม 17 สังยุตตนิกาย : -ขันธวารวรรค	ส.ข.	ขันธสังยุตต์ : มูลปัณณาสก์(5 วรรค)-ขันธสังยุตต์ : มัชฌิมปัณณาสก์(5 วรรค)-ขันธสังยุตต์ : จุลปัณณาสก์(5 วรรค)	

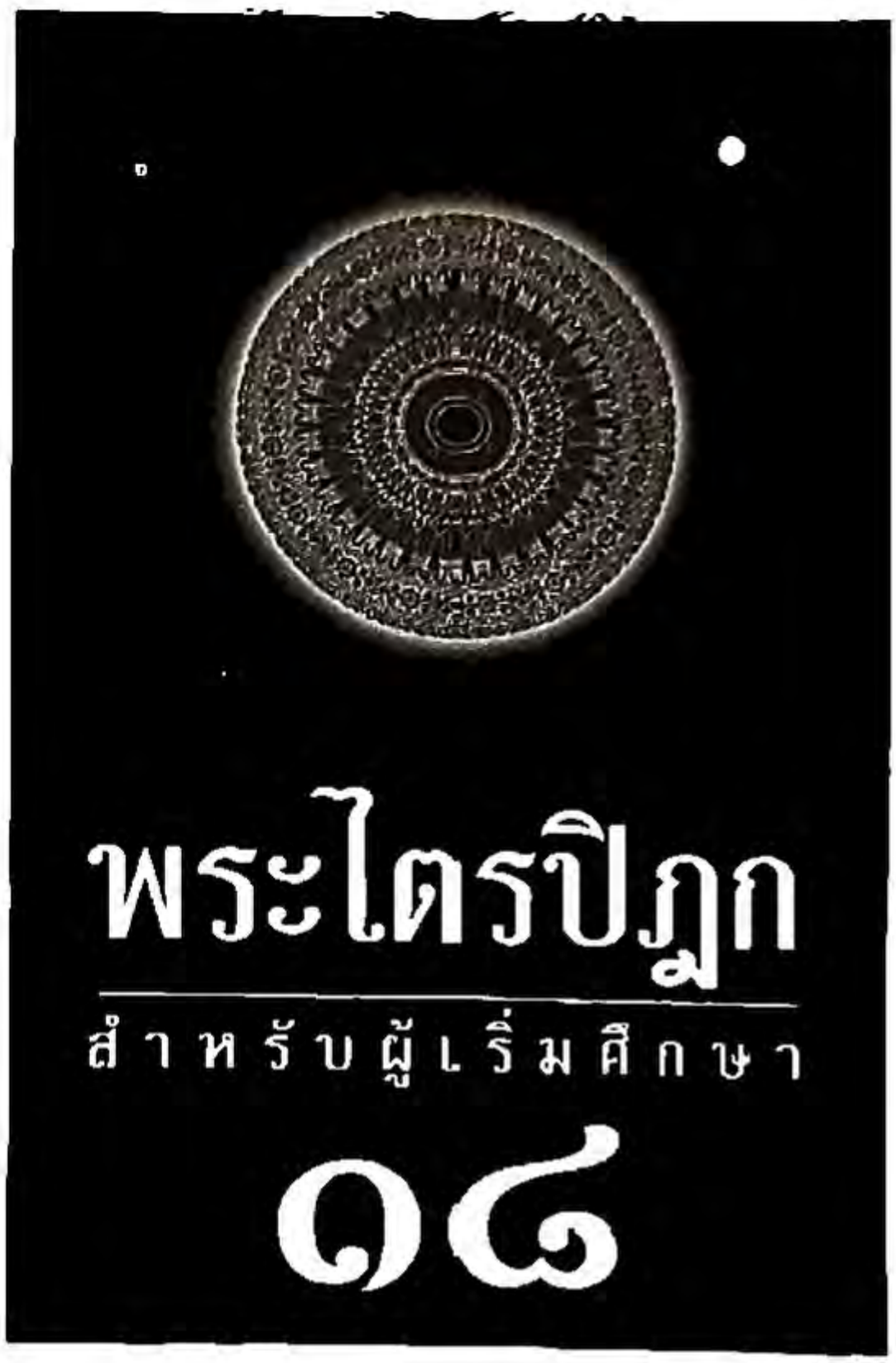
	เล่ม 17 สังยุตตนิกาย : -ขันธวารวรรค (อีก 12 สังยุตต์)		ราธสังยุตต์(2วรรค)-ทิฏฐิสังยุตต์(4 วรรค)-โอกันตสังยุตต์(1วรรค)-อุปปาทสังยุตต์(1วรรค)-กิเลสสังยุตต์(1วรรค)-สาริปุตตสังยุตต์(1วรรค)-นาคสังยุตต์(1วรรค)-สุปัณณสังยุตต์(1วรรค)-คันธัพพกายสังยุตต์(1วรรค)-วลาหกสังยุตต์(1 วรรค)-วัจฉโคตตสังยุตต์(1วรรค)-สมาธิสังยุตต์(1วรรค)	
เล่ม 13 สังยุตตนิกาย	เล่ม 18 สังยุตตนิกาย : -สฬายตนวรรค	ส.สฬ.	สฬายตนสังยุตต์ : ปฐมปัณณาสก์(5วรรค)-ทุติยปัณณาสก์ (5วรรค)-ตติยปัณณาสก์ (5วรรค)-จตุตถปัณณาสก์(4 วรรค)-เวทนาสังยุตต์(3วรรค)-มาตุคามสังยุตต์(2วรรค)-ชัมพุขาทกสังยุตต์(1วรรค)-สามัณฑกสังยุตต์(1วรรค)-โมคคัลลานสังยุตต์(1วรรค)-คามณิสังยุตต์(1วรรค)-อสังขตสังยุตต์(2วรรค)-อัพยากตสังยุตต์(1วรรค)	
	เล่ม 19 สังยุตตนิกาย : -มหาวารวรรค	ส.ม.	มัคคสังยุตต์(13วรรค)-โพชฌังคสังยุตต์(7วรรค)-สติปัฏฐานสังยุตต์(6วรรค)-อินทริยสังยุตต์(8วรรค)-สัมมัปปธานสังยุตต์-พลสังยุตต์-อิทธิปาทสังยุตต์(4วรรค)-อนุรุทธสังยุตต์(2วรรค)-ฌานสังยุตต์-อานาปานสังยุตต์(2วรรค)-โสตาปัตติสังยุตต์(7วรรค)-สัจจสังยุตต์(7 วรรค)	
เล่ม 14 อังคุตตรนิกาย	เล่ม 20 อังคุตตรนิกาย : -เอกนิบาต	องฺ.เอก.	ว่าด้วยธรรมชุดต่างๆ 2 ชุด-ว่าด้วยกุศลธรรมต่างๆ	เรื่องเมืองมถุรา(มถุรา)กับพุทธศาสนา
	-ทุกนิบาต	องฺ.ทุก.	ปฐมปัณณาสก์(5วรรค)-ทุติยปัณณาสก์(5วรรค)-ตติยปัณณาสก์(5 วรรค)	
	-ติกนิบาต	องฺ.ติก.	ปฐมปัณณาสก์(5วรรค)-ทุติยปัณณาสก์	

			(5วรรค)-ตติยปัณณาสก์(5วรรค)-จตุตถปัณณาสก์(10วรรค)	
	เล่ม 21 อังคุตตรนิกาย : -จตุกกนิบาต	องฺ.จตุก.	ปฐมปัณณาสก์(4วรรค)-ทุติยปัณณาสก์(5วรรค)-ตติยปัณณาสก์(5วรรค)-จตุตถปัณณาสก์(10วรรค)	
	เล่ม 22 อังคุตตรนิกาย : -ปัญจกนิบาต	องฺ.ปญฺจก.	ปฐมปัณณาสก์(5วรรค)-ทุติยปัณณาสก์(5วรรค)-ตติยปัณณาสก์(5วรรค)	
	เล่ม 22 อังคุตตรนิกาย : -ปัญจกนิบาต (ต่อ)		จตุตถปัณณาสก์(5วรรค)-ปัญจมปัณณาสก์(5วรรค)	
	-ฉักกนิบาต	องฺ.ฉกฺก.	ปฐมปัณณาสก์(5วรรค)-ทุติยปัณณาสก์(4 วรรค)	
 เล่ม 15 อังคุตตรนิกาย	เล่ม 23 อังคุตตรนิกาย : -สัตตกนิบาต	องฺ.สตฺตก.	(7 วรรค)	
	-อัฏฐกนิบาต	องฺ.อฏฺฐก.	(7 วรรค)	
	-นวกนิบาต	องฺ.นวก.	(5 วรรค)	
	เล่ม 24 อังคุตตรนิกาย : -ทสกนิบาต	องฺ.ทสก.	ปฐมปัณณาสก์(5วรรค)-ทุติยปัณณาสก์(5วรรค)-ตติยปัณณาสก์(2วรรค)-จตุตถปัณณาสก์(4วรรค)-ปัญจมปัณณาสก์(1วรรค)	
	-เอกาทสกนิบาต	องฺ.เอกาทส.	(2 วรรค)	
 เล่ม 16 ขุททกนิกาย	เล่ม 25 ขุททกนิกาย : -ขุททกปาฐะ	ขุ.ขุ.	บทสวด-ธรรมบท-อุทาน-อิติวุตตกะ-สุตตนิบาต	
	เล่ม 26 ขุททกนิกาย : -วิมานวัตถุ	ขุ.วิมาน.	อิตถีวิมานวัตถุ-ปุริสวิมานวัตถุ	

-เปตวัตถุ	ขุ.เปต.	(4 วรรค)
-เถรคาถา	ขุ.เถร.	จัดลำดับเนื้อหาตามจำนวนชุดคาถา ตั้งแต่ 1 คาถา ถึง 60 คาถา และ มหาคาถา
-เถรีคาถา	ขุ.เถรี.	มีชุดคาถาตั้งแต่ 1 คาถา ถึง 30 คาถา และ มหาคาถา
เล่ม 27 ขุททกนิกาย : -ชาดก(ภาค 1)	ขุ.ชา.	ว่าด้วยพระโพธิสัตว์ใน 550 พระชาติ
เล่ม 28 ขุททกนิกาย : -ชาดก(ภาค 2)		ปัญญาสนิบาต-สัฏฐินิบาต-สัตตตินิบาต-อสีตินิบาต-มหานิบาต(มหาทศชาติ 10 ชาดก)
เล่ม 29 ขุททกนิกาย : -มหานิทเทส	ขุ.ม.	คำอธิบายของพระสารีบุตรในอัฏฐกวรรคแห่งสุตตนิบาต
เล่ม 30 ขุททกนิกาย : -จูฬนิทเทส	ขุ.จู.	คำอธิบายของพระสารีบุตรในปารายนวรรคและอุรควรรคแห่งสุตตนิบาต
เล่ม 31 ขุททกนิกาย : -ปฏิสัมภิทามรรค	ขุ.ปฏิ.	คำอธิบายของพระสารีบุตรมี 3 วรรค คือ 1. มหาวรรค 2. ยุคนัทธวรรค 3. ปัญญาวรรค
เล่ม 32 ขุททกนิกาย : -อปทาน (ภาค 1)	ขุ.อป.	ประวัติแห่งจริยาวัตรของพระพุทธเจ้า, พระปัจเจกพุทธเจ้า, และพระสาวกของพระพุทธเจ้า
เล่ม 33 ขุททกนิกาย : -อปทาน(ภาค 2)		ประวัติของพระอรหันต์(พระเถระ 151 เรื่อง พระเถรี 40 เรื่อง)
-พุทธวังสะ	ขุ.พุทธ.	พุทธประวัติของพระพุทธเจ้า 25 พระองค์ ในเชิงเปรียบเทียบกัน-เรื่องแจกพระบรมสารีริกธาตุ
-จริยาปิฎก	ขุ.จริยา.	พุทธจริยาในการบำเพ็ญบารมี 10 ของพระพุทธเจ้า

 เล่ม 17 ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ	เล่ม 34 ธัมมสังคณี	อภิ.ส.	มาติกา(หัวข้อธรรมที่เป็นแม่บท)-จิตตุปปาทกัณฑ์(การเกิดขึ้นของจิต)-รูปกัณฑ์(อธิบายเรื่องรูป)-นิกเขปกัณฑ์(อธิบายมาติกา)	แนะนำคัมภีร์เพื่อศึกษาเพิ่มเติม : อรรถกถาแห่งพระอภิธรรมปิฎก, คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ และคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี
	เล่ม 35 วิภังค์	อภิ.วิ.	ขันธวิภังค์-อายตนวิภังค์-ธาตุวิภังค์-สัจจวิภังค์-ปัจจยาการวิภังค์-สติปัฏฐานวิภังค์-อิทธิบาทวิภังค์-โพชฌังควิภังค์-ฌานวิภังค์-อัปปมัญญาวิภังค์-ญาณวิภังค์-ขุททกวัตถุวิภังค์-ธัมมหทยวิภังค์	
	เล่ม 36 ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ	อภิ.ธา. อภิ.ปุ.	อธิบายเรื่องขันธ์-อายตนะ-ธาตุ การบัญญัติชื่อเรียกธรรมและบุคคลเพื่อให้รู้ความหมายของธรรม	
	เล่ม 37 กถาวัตถุ	อภิ.ก.	แก้ความเห็นผิดของนิกายต่างๆ โดยพระโมคคัลลีบุตร ติสสเถระ มี 219 หัวข้อ	
 เล่ม 18 ยมก ปัฏฐาน กรรมฐาน	เล่ม 38 ยมก(ภาค 1)	อภิ.ย.	มูลยมก-ขันธยมก-ธาตุยมก-สัจจยมก-สังขารยมก-อนุสยยมก	โคตรภูญาณ-ประวัติพระพุทธโฆส-พระอภิธรรมปิฎกในทัศนะของพระพุทธโฆส-พุทธทาสภิกขุ อธิบายปรมัตถธรรม
	เล่ม 39 ยมก(ภาค 2)		จิตตยมก-ธัมมยมก-อินทริยยมก	
	เล่ม 40-41-42-43-44-45 ปัฏฐาน	อภิ.ป.	อธิบายปัจจัย 24 ที่เป็นเหตุให้เกิดธรรมทั้งหลาย เรื่องกรรมฐาน	

ข้อสังเกต: ตารางเทียบเคียงพระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา(18 เล่ม) กับพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ(45 เล่ม) มีเนื้อหาตรงกัน เมื่อเห็นเนื้อหาในพระไตรปิฎกฉบับหนึ่ง ก็สามารถเลิบค้นไปถึงเนื้อหาในอีกฉบับหนึ่งได้ ส่วนในช่อง"ภาคผนวก"(ด้านขวาสุด) คือเนื้อหาความรู้พิเศษที่บรรจุไว้ท้ายเล่มของพระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษาแต่ละเล่ม

พระไตรปิฎก

สำหรับผู้เริ่มศึกษา

๑๘

พระอภิธรรมปิฎกเล่ม 2

ฉบับบาลี เล่ม 38-39

ยมก

ฉบับบาลี เล่ม 40-41-42-43-44-45

ปัฏฐาน

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

กรรมฐาน

พระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา

ศึกษาและจัดทำโดย

อุทัย บุญเย็น

ป.ธ. 8. พ.ม., ศน.บ. (ศาสนา-ปรัชญา), M.A. (Pol.Sc.)

ข้อมูลทางบรรณานุกรมหอสมุดแห่งชาติ
National Library of Thailand in Publication Data
อุทัย บุญเย็น
พระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา--พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โพธิเนตร, 2550.
18 เล่มชุด.
1. พระไตรปิฎก. I. ชื่อเรื่อง.
294.318
ISBN 974-7384-40-6 (ปกแข็ง)

พิมพ์ครั้งที่ 1/2548 จำนวน 1,000 ชุด(18,000 เล่ม)
พิมพ์ครั้งที่ 2/2550 จำนวน 1,000 ชุด(18,000 เล่ม)

● **สงวนสิทธิ์ ตามพระราชบัญญัติลิขสิทธิ์ พ.ศ. 2537** ●

จัดพิมพ์และจำหน่ายโดย
บริษัท สำนักพิมพ์โพธิเนตร จำกัด
47 ถนนระนอง 2 แขวงถนนนครไชยศรี เขตดุสิต กรุงเทพ 10300
โทรศัพท์ : 0-2668-6700, 0-2668-6701, 0-2243-1842, 0-2243-4066
โทรสาร : 0-2243-0638 E-mail : bodhinet@dictaphone.co.th

ที่ปรึกษา

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (ประจวบ กนฺตาจาโร)
อธิการบดี
มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต)
อธิการบดี
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ศาสตราจารย์พิเศษจำนงค์ ทองประเสริฐ
ราชบัณฑิต

ศาสตราจารย์พิเศษ ดร.สุนทร ณ รังษี
ราชบัณฑิต

บรรณาธิการบริหาร

ดร.สุชพัฒน์ ทองเพ็ง

ผู้จัดการ

นางสมศรี ทองเพ็ง

ขอน้อมบูชาพระคุณ

นักปราชญ์ผู้ประสิทธิ์ประสาทความรู้
ให้งานหนังสือชุดนี้ได้อิงอาศัยอยู่ตลอดเวลา
คือ

พระพุทธโฆสและพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย
ผู้แต่ง-แปลคัมภีร์อรรถกถาและอธิบายความแห่งพระไตรปิฎกเป็นภาษาบาลี

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ผู้ทรงรจนา วินัยมุข, นวโกวาท, ธรรมวิภาค, ธรรมวิจารณ์, สมถกัมมัฏฐาน, วิปัสสนากัมมัฏฐาน, พุทธประวัติ, บาลีไวยากรณ์, และอื่นๆ

ท่านพุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ)
พระมหาเถระนักปฏิบัติและนักปราชญ์แห่งสวนโมกขพลาราม

พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)
ผู้เรียบเรียงหนังสือพุทธธรรม, พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, และอื่นๆ

• T.W. RHYS DAVIDS • C.A.F.RHYS DAVIDS
และคณะ
นักปราชญ์ทางบาลีแห่งสมาคมบาลีปกรณ์ (The Pali Text Society, London)

อาจารย์สุชีพ ปุญญานุภาพ
ผู้จัดทำพระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน
ผู้ให้แนวทางการศึกษาพระไตรปิฎกแก่ผู้จัดทำพระไตรปิฎกชุดนี้โดยตรง

คำนิยม

เมื่อต้นปี พ.ศ. 2543 อาจารย์อุทัย บุญเย็น ได้มาปรารภที่จะจัดทำพระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา เพื่อให้เยาวชนและบุคคลทั่วไปอ่านแล้วเข้าใจได้ง่าย จนสามารถนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไปใช้กับชีวิตประจำวันได้โดยเน้นให้เป็นตำราทางวิชาการสำหรับสถานศึกษาทั่วไป

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าพระไตรปิฎกชุดนี้(จำนวน 18 เล่ม) มีภาพประกอบอยู่ประปราย ใช้สำนวนการเขียนที่เป็นปัจจุบัน เหมาะในการใช้ศึกษาค้นคว้า หรือหยิบมาอ่านเพลินๆ เพิ่มพูนสติปัญญา มิใช่เป็นเพียงคัมภีร์ที่เก็บไว้บูชาเช่นอดีตที่ผ่านมา

พระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา นอกจากบรรจุพระธรรมวินัย อันเป็นหลักธรรมคำสั่งสอนต่างๆ ของพระพุทธเจ้าแล้ว คณะผู้จัดทำยังได้สอดแซมภาพที่แสดงข้อมูลทางภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์พระพุทธ-ศาสนาไว้ตามสมควร เป็นการยืนยันในความเป็นบุคคลเดินดินที่มีอยู่จริงของพระพุทธเจ้าในชมพูทวีป

พระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา ทำรูปเล่มสวยงาม กะทัดรัด เหมาะที่พระสงฆ์ ครูอาจารย์ จะถือเป็นตำราติดตัวเข้าไปในห้องเรียนในชั่วโมงศีลธรรมหรือในห้องบรรยายธรรม เป็นการสร้างความมั่นใจและความภูมิใจให้แก่ผู้เรียนหรือผู้ฟังว่า วันนี้ผู้สอนหรือผู้บรรยายได้ยึดพระไตรปิฎกอันเป็นคำสั่งสอนต้นแบบของพระพุทธเจ้าเมื่อ 2,500 ปีเศษมาแล้วเป็นหลัก และผู้ฟังหรือผู้เรียนก็ภูมิใจและมั่นใจได้ว่า เราได้เรียนและได้ฟังจากพระไตรปิฎกจริงๆ เป็นการป้องกันสัทธรรมปฏิรูป(คำสอนแอบแฝงแปลกปลอม) ที่อาจจะเกิดขึ้นจากผู้สอนหรือผู้บรรยายด้วย

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สำหรับผู้เริ่มศึกษาพระพุทธศาสนาไม่ว่าจะเป็นภิกษุสามเณรบวชใหม่ หรือนักเรียนนักศึกษาทั่วไป เมื่อได้อ่านและศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกชุดนี้ ย่อมจะเข้าใจได้ด้วยตนเองอย่างแน่นอน

ข้าพเจ้าจึงขอขอบคุณอาจารย์อุทัย บุญเย็น ที่ให้เกียรติและเปิดโอกาสให้ได้เข้าร่วมสร้างกุศลอันยิ่งใหญ่นี้ และขอกราบขอบพระคุณพระคุณเจ้าและนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาอีกหลายท่าน ที่เมตตาให้คำปรึกษา ทำให้งานเขียนและงานจัดพิมพ์พระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษาสำเร็จออกสู่สายตาประชาชนในวงกว้างสืบไป

ดร.สุขพัฒน์ ทองเพ็ง

บรรณาธิการบริหาร

คำนำ

คำชี้แจงในการพิมพ์ครั้งที่ 2

งานจัดทำพระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษานี้ เริ่มขึ้นเมื่อปี 2543. ระหว่างจัดทำเนื้อหา ก็ทยอยพิมพ์เป็นเล่มออกมาด้วย พิมพ์เสร็จครบทั้ง 18 เล่มเมื่อต้นปี 2549 และเริ่มเปิดตัวเผยแพร่ออกไปตั้งแต่วันวิสาขบูชาในปีนั้น. เป็นที่น่าปลื้มใจว่า ได้เกิดกระแสตอบรับจากชาวพุทธเราเกินกว่าที่คาดหมาย เพราะยังไม่ถึงปี พระไตรปิฎกชุดนี้ ซึ่งพิมพ์จำนวน 1,000 ชุด (นับจำนวนเล่มหนังสือได้ 18,000 เล่ม) ก็ทำท่าจะหมดลงแล้ว จึงต้องมีการพิมพ์ครั้งที่ 2 ไว้หนุนเนื่องต่อไป ไม่ให้ขาดตอน

ถึงวันนี้ จึงพอจะคาดหมายได้ว่า ความแพร่หลายของพระไตรปิฎกชุดนี้ จะเป็นไปตามคำกล่าวในอนุโมทนกถาของพระเดชพระคุณพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ที่กล่าวถึงพระไตรปิฎกชุดนี้ ตอนหนึ่งว่า "...จะเผยแพร่แผ่ขยายออกไปอย่างกว้างขวางทั่วพระราชอาณาจักรไทย..." ซึ่งเป็นนิมิตหมายอันดีสำหรับงานดำรงรักษาพระธรรมวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้สถิตสถาพรยาวนานสืบไป

ในการจัดพิมพ์ครั้งที่ 2 มีการปรับปรุงข้อบกพร่องใน 3 จุดใหญ่ๆ คือ 1. แก้ไขคำผิดและการใช้คำที่ชวนให้เกิดความคลุมเครือ ซึ่งมีอยู่ประปราย 2. เสริมความในส่วนที่ยังเข้าใจได้ยาก ให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น (ภายใน

หน้านั้นๆ) 3. เปลี่ยนภาพประกอบที่มีอยู่แล้ว ด้วยภาพที่ถ่ายใหม่ทั้งหมด ซึ่งมีความคมชัดกว่าเดิม และหน้าใดที่ยังมีพื้นที่ว่างอยู่ ก็ถือโอกาสลงภาพไว้อีกตามที่เห็นว่าเหมาะสม เพื่อให้เป็นสีสันแก่เนื้อหามากขึ้น

ยิ่งกว่านั้น ในทุกเล่มได้เพิ่ม"ตารางเทียบเคียงพระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา(18 เล่ม) กับ พระไตรปิฎกบาลี(45 เล่ม)" ซึ่งอยู่ในส่วนของหน้า 4 สี จำนวน 32 หน้า

ประโยชน์ที่จะได้จากตารางเทียบเคียง ก็คือ 1. จะได้เห็นพระไตร-ปิฎกชุดนี้ทุกเล่ม ว่าแต่ละเล่มประกอบด้วยเนื้อหาอะไรบ้าง 2. จะได้เห็นว่าพระไตรปิฎกชุดนี้แต่ละเล่ม บรรจุเนื้อหาในพระไตรปิฎกฉบับบาลีเล่มไหนบ้าง. เมื่อทำตารางให้เทียบเคียงกันอย่างนี้ ผู้ศึกษาก็สามารถที่จะเริ่มต้นศึกษาค้นคว้าจากพระไตรปิฎกชุดไหนก็ได้

มีอีกอย่างหนึ่งที่เป็นความตั้งใจมาตั้งแต่ต้นของผู้จัดทำ คือการมี"ภาคผนวก"ไว้ท้ายเล่ม ก็เพื่อบรรจุเรื่องน่ารู้เกี่ยวกับพระไตรปิฎก, เกี่ยวกับคัมภีร์และแหล่งข้อมูลต่างๆ รวมถึงเรื่องที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาด้านต่างๆ ที่น่ารู้น่าศึกษา จึงถือโอกาสนี้บรรจุข้อมูลเรื่อง"ลำดับปีแห่งเหตุการณ์สำคัญในประวัติศาสตร์พุทธศาสนา" ไว้ในเล่ม 7 ด้วย เพื่อให้เห็น"การเดินทาง"ของพระพุทธศาสนา ซึ่งสะท้อนให้เห็นการสืบทอดพระ-ไตรปิฎกจากอดีตถึงปัจจุบันได้ไม่น้อยด้วย

การจัดทำหนังสือพระไตรปิฎกนั้น เป็นงานละเอียดประณีต เพราะเป็นพระคัมภีร์อันสูงส่งของชาวพุทธทั้งมวล ต้องมีความพิถีพิถันทุกขั้นตอน เพื่อไม่ให้เกิดความผิดพลาดเสียหาย งานปรับปรุงแก้ไขเพื่อการพิมพ์ครั้งที่ 2 นี้ ซึ่งใช้คอมพิวเตอร์เป็นอุปกรณ์หลักในการทำงาน ได้ *คุณธำรง รัตนสุภา* เป็นกัลยาณมิตรช่วยเหลือด้วยความเข้มแข็งยิ่ง จึงขอขอบคุณและขออนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้เป็นพิเศษ

คำชี้แจงในการพิมพ์ครั้งแรก(ในเล่ม 18)

พระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษาเล่มที่ 18 นี้ เป็นพระอภิธรรมปิฎกเล่มที่ 2 ซึ่งเป็นเล่มจบ และเป็นเล่มสุดท้ายของหนังสือชุดนี้ เนื้อหาในเล่มประกอบด้วย 1. ยมก 2. ปัฏฐาน 3. กรรมฐาน 4. ภาคผนวก

ยมกและปัฏฐาน เป็นคัมภีร์อภิธรรมที่มีเนื้อหากว้างใหญ่แและยากต่อการที่จะเข้าถึงรายละเอียดของธรรมอย่างที่สุด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เนื้อหาในปัฏฐานนั้นมีมากมายถึง 6 เล่มพระไตรปิฎกฉบับบาลี คือครึ่งหนึ่งของพระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด(12 เล่ม) การที่จะย่อยให้จบสิ้นกระทงความและให้เข้าใจได้สำหรับผู้เริ่มศึกษาภายในหนังสือเล่มเดียว จึงเป็นไปไม่ได้อย่างดีที่สุดก็เพียงสรุปประเด็นให้เห็นขอบเขตเนื้อหาอันพอเข้าใจได้บ้างเท่านั้น แต่ก็นับว่าเป็นการเพียงพอแล้วสำหรับการศึกษาพระไตรปิฎกตามความมุ่งหมายของหนังสือชุดนี้

เรื่องกรรมฐานที่แสดงไว้ในเล่มนี้ด้วย ไม่มีอยู่ในพระอภิธรรมปิฎกบาลี แต่เป็นส่วนหนึ่งในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ซึ่งเป็นคัมภีร์คู่มือศึกษาพระอภิธรรมปิฎก และวงการผู้ศึกษาอภิธรรมก็ให้ความสำคัญโดยยกขึ้นเป็นบทเรียนหนึ่ง เสมอว่าเป็นหลักวิชาสำหรับภาคปฏิบัติอันจะขาดเสียมิได้

ในภาคผนวกของเล่มนี้ ได้ถือโอกาสแนะนำให้ผู้ศึกษารู้จักพระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่ คือพระพุทธโฆส เท่าที่จะรวบรวมและสืบค้นได้ ทั้งนี้ก็เพราะพระพุทธโฆสมีผลงานทางอรรถกถามากที่สุด กล่าวได้ว่า ชาวโลกได้เข้าใจพระไตรปิฎกมากขึ้นก็เพราะท่าน แม้ว่าเรื่องราวของท่านจะถูกเล่า

ขานแบบตำนานไปบ้าง แต่อย่างน้อยก็เป็นร่องรอยให้เชื่อได้ว่า พระพุทธโฆสคือบุคคลในประวัติศาสตร์สมัย พ.ศ. 900-1000 ร่องรอยนั้นคืองานคัมภีร์อรรถกถาอันยิ่งใหญ่ และลีลาการแสดงความรู้ซึ่งไม่มีใครเทียบเท่าหรือเสมอเหมือน

คำนำในเล่ม 1 ของหนังสือชุดนี้ ได้กล่าวนำไว้แล้วดังนี้

พระไตรปิฎก เป็นพระคัมภีร์หลักของพระพุทธศาสนา, ในฝ่ายเถรวาทสืบทอดมาด้วยภาษาบาลี (ภาษามคธ) ด้วยการจดจำสืบๆ กันมาก่อนจนกระทั่งในพุทธศตวรรษที่ 5 คือ พ.ศ. 450 (บางแห่งว่า พ.ศ. 433) จึงมีการจดจารเป็นลายลักษณ์อักษรที่เกาะลังกาในคราวสังคายนาครั้งที่ 5 กล่าวได้ว่าการสังคายนาซึ่งเป็นการชำระสอบทานพระธรรมวินัยมาโดยลำดับนั้นเอง เป็นที่มาของการจัดหมวดหมู่พระธรรมวินัยให้เป็น 3 ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก, พระสุตตันตปิฎก, และพระอภิธรรมปิฎก อันรวมเรียกว่า "พระไตรปิฎก" ผู้ทำหน้าที่รวบรวมร้อยกรองพระธรรมวินัยให้เป็นพระไตรปิฎกนั้น เรียกว่า "พระสังคีติกาจารย์" ซึ่งไม่ใช่ผู้แต่ง, ผู้เขียน, หรือผู้อธิบายพระธรรมวินัย: พระสังคีติกาจารย์ คือพระเถระทั้งหลายที่ช่วยกันทำสังคายนาในแต่ละคราว ทำหน้าที่รวบรวมร้อยกรองพระธรรมวินัยที่พระสาริบุตร, พระอานนท์, พระอุบาลี เป็นต้น จดจำไว้และทบทวนเทียบเคียงกันไว้จนมีมติเป็นเอกฉันท์ว่าถูกต้องเป็นพระธรรมวินัยที่แท้จริงตรงกัน

ในการจัดทำพระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษานี้ เป็นความพยายามที่จะทำพระไตรปิฎกซึ่งมีความยากโดยเนื้อหา, โดยภาษาบาลี, และโดยสำนวนแปล ให้พอเข้าใจได้สำหรับบุคคลทั่วไป พร้อมกันนั้นก็ต้องการรักษารูป

แบบดั้งเดิมของพระไตรปิฎกไว้ให้มากที่สุด จึงหลีกเลี่ยงการก้าวล่วงไปตีความหรืออธิบายความด้วยความเห็นส่วนตัวในเรื่องที่เห็นว่ามีความลึกซึ้งทั้งหลาย อย่างมากก็เพียงยกเอาทัศนะของนักปราชญ์ที่น่าเชื่อถือมาสอดแทรกไว้ให้พิจารณากันเอาเอง งานนี้จึงไม่ใช่งานเขียนหรืองานเรียบเรียงเหมือนหนังสือทั่วไป หากแต่เป็นการศึกษาและจัดทำหนังสือขึ้นชุดหนึ่งเพื่อสื่อความหมายที่พอเข้าใจได้ของพระไตรปิฎกเป็นสำคัญ

ได้มีความพยายามในวงการชาวพุทธเพื่อถ่ายทอดพระไตรปิฎกให้เห็นสาระชวนอ่านและเป็นที่เข้าใจกันมากขึ้น แต่งานด้านนี้ก็มักจะทำในรูปย่อความให้สั้น และคัดสรรเฉพาะข้อความที่เห็นว่าน่าสนใจ ละข้ามเนื้อหาที่มีอยู่ในพระไตรปิฎกเป็นอันมาก ซึ่งเป็นไปตามความมุ่งหมายของผู้จัดทำ, ส่วนงานพระไตรปิฎกชุดนี้ เห็นว่าแก่นสารของพระไตรปิฎกนั้นน่าสนใจ น่าศึกษาน่ารู้ไปทั้งหมดทั้งสิ้น จึงพยายามเก็บรายละเอียดโดยลำดับ เพื่อให้ผู้ร่วมศึกษารู้ว่าในพระไตรปิฎกทุกข้อทุกหน้านั้นมีอะไรบ้าง นี่คือคุณลักษณะพิเศษของหนังสือชุดนี้ (ยกเว้นภาคพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งมุ่งให้ผู้ศึกษาเห็นแนวทางที่จะสำรวจเนื้อหาปรมัตถธรรมตามกำลังสติปัญญากันต่อไป)

ขอชี้ให้เห็นลักษณะงานจัดทำพระไตรปิฎกชุดนี้ ซึ่งมีอยู่ดังนี้

1. ลักษณะเนื้อหา เป็นการถอดความ, สรุปประเด็น, และขยายความเท่าที่จำเป็น โดยอิงคัมภีร์และตำราวิชาการต่างๆ, แม้จะมุ่งย่อความให้กระชับเข้าใจง่าย แต่ก็พยายามเก็บรายละเอียดเล็กๆ น้อยๆ ไว้ด้วย เพื่อให้เป็นข้อมูลทางวิชาการ, คำศัพท์หรือข้อธรรมใดที่เข้าใจได้ยาก ได้พยายามกำกับไว้ด้วยศัพท์บาลีและคำแปลเป็นภาษาอังกฤษของผู้รู้ทางยุโรป

เพื่อให้ผู้ศึกษาได้มีทางวิเคราะห์และพิจารณาด้วยตนเอง

2. คำว่า "พระไตรปิฎก" ในงานนี้หมายถึงพระไตรปิฎกฉบับบาลีของนิกายเถรวาท และหมายถึงเฉพาะฉบับบาลีอักษรไทยจำนวน 45 เล่ม (ทั้งฉบับสยามรัฐ, ฉบับหลวง, และ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย) ไม่รวมถึงคัมภีร์อีก 3 เล่ม คือ เนตติปกรณ์, เปฏโกปเทสปกรณ์, และมิลินทปัญหา (ซึ่งชาวพุทธพม่านับรวมเป็นพระไตรปิฎกด้วย) และถ้ามีการใช้คำว่า "พระบาลี" ในหนังสือชุดนี้ ขอให้เข้าใจว่าหมายถึงพระไตรปิฎก 45 เล่มนั้น

3. คัมภีร์และตำราที่ใช้อ้างอิง ได้ระบุชื่อไว้ทันทีที่อ้างอิงถึง (ไม่ได้ทำเป็นเชิงอรรถ) และมักจะระบุไว้ด้วยอักษรย่อ ถ้าต้องการรู้ชื่อเต็ม ให้ดูที่หน้าบอกอักษรย่อประจำเล่ม, และเนื่องจากมุ่งแนะนำคัมภีร์และตำราที่อ้างอิงเป็นสำคัญ จึงไม่ได้วางรูปแหล่งอ้างอิงอย่างบรรณานุกรมที่เป็นสากล คำว่า"อรรถกถา"ที่อ้างไว้ มักจะไม่ระบุชื่อคัมภีร์ ขอให้เข้าใจว่าเป็นอรรถกถาของแต่ละปิฎกหรือแต่ละพระสูตรนั่นเอง ซึ่งได้แจ้งไว้ในภาคผนวกท้ายพระวินัยปิฎกเล่ม 4, ท้ายพระสุตตันตปิฎกเล่ม 1, และท้ายพระอภิธรรมปิฎกเล่ม 1

4. คำอ่านสำหรับชื่อเฉพาะและศัพท์ธรรมะทั้งหลาย เป็นปัญหาแก่ผู้ไม่คุ้นเคยกับภาษาบาลี จึงได้แนะนำวิธีอ่านคำบาลีไว้ด้วยในภาคผนวกท้ายเล่ม 1, การสะกดคำ ได้พยายามยึดหลักการของราชบัณฑิตยสถาน แต่ก็มีศัพท์เป็นจำนวนมากที่เห็นว่าน่าจะคงรูปแบบบาลีไว้ ขอให้ถือว่าเป็นศัพท์เฉพาะ (technical term) ของพระไตรปิฎก

5. ภาพถ่าย, ภาพวาด, แผนภูมิ, และแผนที่ ที่นำมาประกอบ

เนื้อหาอยู่ประปราย ได้รวบรวมจากแหล่งข้อมูลต่างๆ ต้องการให้เป็นข้อมูลประกอบทางวิชาการให้เห็นความเชื่อความเลื่อมใส และพอให้เกิดจินตนาการเท่านั้น

6. เลขข้อในวงเล็บ ได้ระบุไว้ตามพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ ซึ่งในบางวงเล็บมีหลายเลขข้อรวมกัน บางเลขข้อก็ข้ามไปเมื่อเห็นว่าเนื้อหาของข้อนั้นๆ ได้สรุปประเด็นไว้แล้ว. ถ้าต้องการสืบค้นหรือเทียบเคียงกับพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์โดยมหามกุฏฯ (หรือฉบับสยามรัฐ) ให้ใช้เลขข้อในวงเล็บเป็นแนวทาง โปรดอย่าเทียบเคียงด้วยชื่อเรื่องซึ่งตั้งขึ้นใหม่ทั้งสิ้น (ในฉบับบาลีไม่มีชื่อเรื่องย่อย)

7. ผู้จัดทำพระไตรปิฎกชุดนี้ ได้น้อมจิตถ่อมตนอยู่เสมอว่าเป็นผู้ศึกษา มิใช่ผู้รู้หรือผู้เข้าถึงธรรมเหนือกว่าผู้อ่านทั่วไป จึงพยายามแสดงมติ. หลักฐาน. และข้อมูลในเชิงวิชาการ เท่าที่จะสืบค้นได้ มิอาจเอื้อมที่จะชี้ผิดชี้ถูกด้วยความรู้สึกนึกคิดส่วนตน แต่ก็คาดหวังว่าผู้อ่านจะเกิดดุลยพินิจตามสมควร. ในการนี้ จำเป็นต้องมีการสอดแทรกคำอธิบายและทัศนะที่ได้พบเข้าแบบเฉพาะหน้า ซึ่งอาจจะดูกระจัดกระจาย ขาดการสังเคราะห์ให้เป็นเอกภาพ. ภาคผนวกในหนังสือแต่ละเล่มก็เกิดขึ้นด้วยเหตุผลเดียวกัน มุ่งให้เป็นการสะสมเรื่องน่ารู้ทางวิชาการเป็นสำคัญ

8. เกร็ดน่ารู้เกี่ยวกับพระไตรปิฎกในแง่มุมต่างๆ ไม่รวมกล่าวไว้ในเล่มเดียวกัน จะกระจัดกระจายอยู่ในภาคผนวกของทุกเล่ม เพื่อให้ผู้อ่านเก็บสะสมไว้พิจารณาเพิ่มเติม เพราะเห็นว่า "ความรู้เรื่องพระไตรปิฎก" ในหนังสือ"พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน"ของท่านอาจารย์สุชีพ ปุญญานุภาพ มีความแจ่มแจ้งชัดเจนพอแล้ว

9. งานพระไตรปิฎกชุดนี้ แม้จะมีเนื้อหาจบลงเป็นส่วนๆ ตามจำนวนเล่มและตามลำดับเนื้อหาในพระไตรปิฎกฉบับบาลี แต่มีการอ้างถึงกันระหว่างเล่ม และตัดความซ้ำที่กล่าวถึงแล้วในเล่มต้นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคำศัพท์หรือถ้อยคำสำนวนใดที่เคยให้ความหมายไว้แล้ว ก็ได้หลีกเลี่ยงการให้ความหมายซ้ำอีก หนังสือชุดนี้จึงมุ่งให้มีการจำหน่ายเป็นชุด เพื่อประโยชน์สูงสุดของผู้ศึกษาเอง

10. วิธีร้อยเรียงเนื้อหาแต่ละปิฎก คำนึงถึงผู้อ่านเป็นหลัก : *พระวินัยปิฎก*-เน้นให้อ่านเข้าใจเพื่อประพฤติปฏิบัติตามสิกขาบทได้ และให้สอดคล้องกับแนวอธิบายในหนังสือ"วินัยมุข"ของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำนวนแปลสิกขาบทได้พยายามรักษาสำนวนของหนังสือวินัยมุขและหนังสือนวโกวาท ซึ่งใช้เป็นแบบเรียนในหลักสูตรนักธรรมของคณะสงฆ์. *พระสุตตันตปิฎก*-เน้นเก็บรายละเอียดทุกแง่ทุกมุม และพิถีพิถันเป็นพิเศษในการแปลและถอดความในส่วนที่เป็นพุทธวจนะ จำเป็นต้องแทรกเสริมคำบาลีและภาษาแปลของชาวยุโรปไว้ด้วย เพื่อประกอบการพิจารณาของผู้อ่าน. ส่วน *พระอภิธรรมปิฎก* -เน้นให้เห็นเนื้อหากว้างๆ รวมๆ ในลักษณะสรุปใจความ ให้รู้ว่าปรมัตถธรรมคืออะไร และพระอภิธรรมปิฎกบรรจุเรื่องอะไรไว้บ้าง

11. คำราชาศัพท์ที่ใช้กับพระพุทธเจ้าและพระราชาทั้งหลาย ไม่ได้เคร่งครัดอย่างที่ใช้กับพระมหากษัตริย์ของไทย เช่นคำว่า "กราบทูล" และ "ทูล". ใช้พอให้รู้ว่าเป็นราชาศัพท์ พอให้รู้ว่าเป็นการพูดกับพระพุทธเจ้าและพระราชาเท่านั้น ราชาศัพท์บางคำเป็นที่เข้าใจยากสำหรับคนทั่วไป ก็ใช้คำสามัญแทน เช่น "ปฤษฎางค์" ใช้คำว่า "หลัง", "ฉายา" ใช้คำว่า "เงา"

เป็นต้น

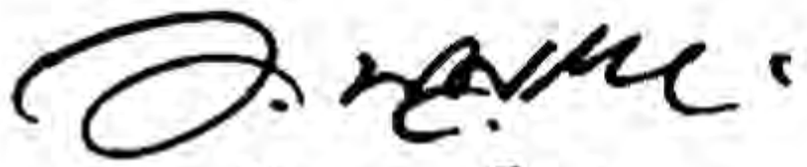
12. การกล่าวถึงอิทธิปาฏิหาริย์และเรื่องราวเกี่ยวกับเทวดา, มาร พรหม ฯลฯ ในพระไตรปิฎก หนังสือชุดนี้มองในแง่ที่เป็นปรากฏการณ์จริงทั้งสิ้น ให้อยู่ในวิสัยสติปัญญาและศรัทธาของผู้ศึกษา แต่เรื่องราวเช่นนั้นก็จะไม่เน้นหนักยิ่งไปกว่าสาระของพระธรรมวินัย

13. คำสอนของพระพุทธเจ้านั้น มีความลาด-ลุ่ม-ลึกตามลำดับ คือ เข้าใจได้ง่ายก็มี พอเข้าใจได้ก็มี เข้าใจได้ยาก หรือยากอย่างยิ่งที่จะเข้าใจก็มี. ส่วนที่พอเข้าใจได้นั้น ยังพอจะพินิจพิเคราะห์ด้วยความรู้ทางวิชาการได้ แต่ก็ยังอาจคลาดเคลื่อนได้อยู่นั่นเอง. ส่วนที่ยากจะเข้าใจนั้นอาจจะเกิดจากความยากของภาษา หรืออาจจะเกิดจากความยากของคำสอนจริงๆ ซึ่งความยากนั้นไม่สามารถเข้าถึงได้ด้วยความคิดนึกตรึกตรองธรรมดา. และความแหลมคมทางวิชาการก็อาจเจาะเข้าไม่ถึง เพราะเป็นเรื่องของการเข้าถึงด้วยการปฏิบัติทางจิต ในส่วนนี้จำเป็นต้องรักษาสำนวนแปลไว้ก่อน

การจัดทำหนังสือชุดนี้ แม้จะได้ทุ่มเทความวิริยะอุตสาหะอย่างยิ่งในการศึกษาและร้อยเรียงเนื้อหาแล้ว แต่ก็คงจะมีข้อผิดพลาดบกพร่องได้ไม่น้อย ขอน้อมรับไว้ศึกษาปรับปรุงต่อไป และขอบันทึกไว้เป็นเกียรติสำหรับความพิถีพิถันของฝ่ายจัดแต่งหน้าหนังสือและท่าดรรชนี-นามานุกรม คือ *คุณอนุวัฒน์ หลอดศิริ, คุณสมจิตร หลอดศิริ, คุณธณัฐศิลป์ ดีใจ* แห่งโปรคอมกราฟฟิกไว้ ณ ที่นี้

งานพระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษานี้ จะอุบัติขึ้นไม่ได้เลย ถ้าไม่ได้รับแรงศรัทธาและแรงบันดาลใจของ **ดร.สุขพัฒน์ ทองเพ็ง** (ศาสนศาสตร-

ดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์) ผู้ประสบความสำเร็จในชีวิตแล้วยังใฝ่ใจในทางธรรมอย่างมั่นคง และงานนี้จะสำเร็จลุล่วงไม่ได้แน่นอน ถ้าหากไม่อยู่ในยุคสมัยที่ท่านผู้รู้ทั้งหลายได้ช่วยกันศึกษาพระธรรมวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสืบๆ กันมา แล้วถ่ายทอดเป็นคัมภีร์-เป็นหนังสือให้ศึกษาใคร่ครวญตามได้ บุญกุศลอันจะพึงเกิดมีจากงานนี้ ขอน้อมอุทิศแด่ทุกท่านผู้มีส่วนสำคัญดังกล่าว จงทั่วถึง เทอญ

อุทัย บุญเย็น*

ผู้ศึกษาและจัดทำ

---

* อุทัย บุญเย็น เกิดปี 2493, อดีต "ชาโนทโยภิกขุ" วัดบวรมงคล (สำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร), สำเร็จการศึกษา ป.ธ.8, พ.ม., ศน.บ.(ศาสนา-ปรัชญา), M.A.(รัฐศาสตร์), เจ้าของนามปากกา "สร้อยรวงข้าว", เป็นผู้ศึกษา-เรียงร้อย และจัดทำหนังสือชุด "พระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา" (18 เล่มชุด) ตั้งแต่ต้นปี 2543 ถึงต้นปี 2549

สารบัญค้นเรื่อง

หน้า

ยมก (คัมภีร์ที่ ๑) 1

ความหมายของคำว่ายมก 3-4, แนวคำถาม-คำตอบของยมก 4-5, **มูลยมก** 5-7, กุศลธรรม-อกุศลธรรม 6-7, อัพยากตธรรม 7, นามธรรม 7, **ขันธยมก** 8-13, รูปขันธ์-อรูปขันธ์ 8-9, การเกิดรูปขันธ์และอรูปขันธ์ 9, โทษของการยึดมั่นในขันธ์ 10-11, การกำหนดรู้ขันธ์ 11-13, **อายตน-ยมก** 13-15, ความเกิดดับของอายตนะ 14-15, **ธาตุยมก** 15, **สัจจยมก** 16-23, การกำหนดรู้อริยสัจแนวอภิธรรม 17-23, **สังขารยมก** 23-28, ปัญหาศัพท์อัสสาสะ-ปัสสาสะ 24-26, **อนุสยยมก** 28-31, **จิตตยมก** 31-33, **ธัมมยมก** 33-34, **อินทริยยมก** 34-38.

ปัฏฐาน (คัมภีร์ที่ 7) 39

ปัจจัย (24) 43-45, บาลีแสดงปัฏฐาน (24) 46-83, **เหตุปัจจัย** 84-85, เหตุ 6 อย่าง 84-85, **อารัมมณปัจจัย** 85-86, อารมณ์เป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตุ 85-86, **อธิปติปัจจัย** 86-87, **อนันตร-ปัจจัย** 87-89, **สมนันตรปัจจัย** 89, **สหชาตปัจจัย** 90-91, **อัญญมัญญปัจจัย** 91-93, **นิสสยปัจจัย** 93-94, **อุปนิสสยปัจจัย** 94-96, **ปุเรชาตปัจจัย** 96-97, **ปัจฉาชาตปัจจัย** 97-100, อาหารใจ 98-99, ปัจฉาชาตปัจจัยไม่มีในนิโรธสมาบัติ 100, **อาเสวนปัจจัย** 100-103, ขณะจิตที่ทำให้เกิดผลกรรมเต็มที่ 102-103, **กัมมปัจจัย** 103-105, **วิปากปัจจัย** 105-106, **อาหารปัจจัย** 106-107, **อินทริยปัจจัย** 107-109, **ฌานปัจจัย** 110-111, **มัคคปัจจัย** 111-112, **สัมปยุตตปัจจัย** 112-114, จิต-เจตสิกคือนามขันธ์ (4) 113-114, นามขันธ์เกิดพร้อมกัน-ดับพร้อมกัน 114, **วิปยุตตปัจจัย** 115, **อัตถิปัจจัย** 116, **นัตถิปัจจัย** 117, **วิคต-ปัจจัย** 117-119, **อวิคตปัจจัย** 119-120, อนุโลม-ติกปัฏฐาน 102-122, ตัวอย่างการอธิบายโดยการตั้งประเด็น (วาระ) 122-123, กุศลธรรมเป็นปัจจัยให้เกิดอกุศลธรรมได้ 123-124, อนุโลมทุก-ปัฏฐาน 125, ธรรมหมวดทุกะ 14 หมวด 125-

136. ปัฏฐานของธรรมผสมกัน 136-138. ปัฏฐานโดย 4 นัย 138-140. จำนวนของปัฏฐาน 141-143.

กรรมฐาน 144

คำจำกัดความของกรรมฐาน 146. **สมถกรรมฐาน** 147-163. กรรมฐาน สัปปายะ และจริต 149-152. ภาวนา 3 ขั้น 152-153. ศึกษาศัพท์สำคัญ 153-156. การเข้าฌาน 156-163. อัปปนาโกศล 158-159. ฌาน (สมาบัติ) 159-161. วสี (การฝึกเข้า-ออกฌานให้คล่องแคล่ว) 161-162. **อภิญญา** (ความรู้ความสามารถพิเศษอันเกิดจากฌาน) 162-163. **วิปัสสนากรรมฐาน** 163-182. วิปัสสนากับสมาธิ 164-165. สมถยานิก-วิปัสสนายานิก 165-166. สุดยอดของสมาธิ 166-167. การเจริญวิปัสสนาในฌาน 167-168. ในฌานสมาบัติที่เจริญวิปัสสนาไม่ได้ 168-169. ทางพ้นทุกข์ตามแนววิปัสสนา (วิสุทธิมัคค์) 170. ไตรสิกขา-วิสุทธิ (7) 170-172. คำอธิบายวิสุทธิ (7) 172-181. ปาริสุทธิศีล (4) 173-174. วิปัสสนูปกิเลส (10) 175. วิปัสสนาญาณ (9) 176-178. โคตรภูญาณ 178-179. โสฬสญาณ-ญาณ (16) 180-181. ความหลุดพ้นด้วยการพิจารณาไตรลักษณ์ 181-182.

ภาคผนวก 183

โคตรภูญาณ-ญาณเชื่อมต่อระหว่างชั้นของจิต

184-189. **พระพุทธโฆส-พระอรรถกถาจารย์ชาวชมพูทวีป** 190-214. ประวัติพระพุทธโฆสในคัมภีร์มหาวงส์ 193-194. เหตุที่ได้นามว่าพุทธโฆส 194-195. พระพุทธโฆสแต่งวิสุทธิมัคค์ 196-197. พระพุทธโฆสในวิสุทธิมัคค์ 197-201. กำเนิดอรรถกถาภาษามคธใหม่ 201-203. ข้อมูลเพิ่มเติมเกี่ยวกับประวัติพระพุทธโฆส 203-206. ประวัติพระพุทธโฆสฉบับพม่า 206-210. คัมภีร์ผลงานของพระพุทธโฆส 210-213. **พระอภิธรรมปิฎกในทัศนะของพระพุทธโฆส** 214-249. แนวเนื้อหาที่ต่างกันระหว่างอภิธรรมกับสุตตันตะ 216-217. กถาวัตถุเป็นคัมภีร์อภิธรรมที่เจ็ด 217-218. กถาวัตถุเป็นพุทธภาษิต 218-220. ข้ออุปมาความลึกซึ้งของอภิธรรม 220-221. ฉัพพัณณรังสีเกิดด้วยปัฏฐาน 222-223. ความงดงามยิ่งใหญ่ของฉัพพัณณรังสี 223-225. เมื่อทรงจำพรรษาในดาวดึงส์ 225-228. การสืบทอดอภิธรรมครั้งแรก 228. พระพุทธพจน์แสดงการตรัสรู้อภิธรรม 229. พระพุทธพจน์ใน 3 ปิฎก 230-230. ความหมายของปิฎกทั้งสาม 232-236. เตือนสติผู้ศึกษาพระไตรปิฎก 236-239. นิกายทั้ง 5 ในพระไตรปิฎก 239-

240. นวังคสัตถุศาสน์ในพระไตรปิฎก 240-241, พระพุทธพจน์ 84,000 ธรรมขันธ์ 242, การรวบรวมพระพุทธพจน์ในคราวปฐมสังคายนา 242-243, หลักฐานรับรองอภิธรรมเป็นพระพุทธพจน์ 243-245, นักแสดงธรรมที่ดีควรรู้อภิธรรม 246, ปัญหาเรื่องที่มาของอภิธรรม 246-249, **พุทธทาส-ภิกขุอธิบายปรมัตถธรรม** 250.

ดรรชนี 275

นามานกรม 296

สารบัญภาพประกอบ

หน้า

แผนภาพแสดงการทำงานของปัญจทวาราวัชชนวิถี 87

แผนภาพแสดงสหชาตปัจจัย (เปรียบเทียบเปลวเทียน-แสงเทียน) 90

แผนภาพแสดงอัญญมัญญปัจจัย 92

แผนภาพแสดงการทำงานของชวนจิต 101

ตารางแสดงผลของกรรมฐานที่ถูกกับจริต 151

ภาพเขียนจินตนาการพระพุทธเจ้าประทับเข้าฌาน 157

แผนภาพแสดงอัปปนาวิถี 187

ภาพเขียนแสดงตอนพระพุทธโฆสมอบคัมภีร์(ใบลาน) 211

ถาพถ่ายพระพุทธรูปปางนาคปรก ที่กลางสระมุจลินท์ในพุทธคยา 249

อักษรย่อที่ใช้ในเล่มนี้

ขุ.ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาฐ
ขุ.เถร.	ขุททกนิกาย เถรคาถา (พระบาลี เล่มที่ 26)
ขุ.ปฏิ.	ขุททกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺค (พระบาลี เล่มที่ 31)
ขุ.สุ	ขุททกนิกาย สุตฺตนิปาต (พระบาลี เล่มที่ 25)
ที.ปา.	ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺค (พระบาลี เล่มที 11)
ที.ม.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค (พระบาลี เล่มที่ 10)
ที.อ.	ทีฆนิกาย อฏฐกถา (สุมังคลวิลาสินี)
ปฏิส.อ.	ปฏิสัมภิทามคฺค อฏฐกถา (สัทธัมมปกาสินี)
พจ.ธ.	พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม โดยพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)
พุ.ธ.	พุทธธรรม (ฉบับขยายความ) โดยพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)
ม.มู.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาสก (พระบาลี เล่มที่ 12)
ม.อ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฐกถา (ปปัญจสูทนี)
ม.อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาสก (พระบาลี เล่มที่ 14)
สงฺคห.ฏีกา	อภิธมฺมตถสงฺคหฏีกา (อภิธัมมัตถวิภาวินี)
ส.นิ.	สงฺยุตฺตนิกาย นิทานวคฺค (พระบาลี เล่มที่ 16)

ส.ม.	สงฺยุตฺตนิกาย มหาวารวคฺค (พระบาลี เล่มที่ 19)
วินย.	วินยปิฎก
วินย.อ.	วินยปิฎก อฏฐกถา (สมันตปาสาทิกา)
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค (โดยพระพุทธโฆส)
วิสุทฺธิ.ฏีกา	วิสุทฺธิมคฺค มหาฏีกา (ปรมัตถมัญชุสา)
อง.จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาต (พระบาลี เล่มที่ 21)
อง.ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาต (พระบาลี เล่มที่ 22)
อง.นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาต (พระบาลี เล่มที่ 23)
อง.ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาต (พระบาลี เล่มที่ 24)
อภิ.วิ.	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺค (พระบาลี เล่มที่ 35)
อภิ.ส.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณี (พระบาลี เล่มที่ 34)
ไตร.ปช.	พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน (โดยสุชีพ ปุญญานุภาพ)

การอ้างคัมภีร์อรรถกถาในพระอภิธรรมปิฎก(ชุดนี้)ทุกเล่ม ถ้าระบุแต่เพียงว่า **"อรรถกถา"** โดยไม่มีชื่อของคัมภีร์ต่อท้าย ขอให้เข้าใจว่า หมายถึงอรรถกถาของพระอภิธรรมปิฎกแต่ละคัมภีร์ ซึ่งแต่งโดยพระพุทธโฆส (ดูภาคผนวกท้ายเล่มที่ 17 ของหนังสือชุดนี้)

ระบบเนื้อหา

เพื่ออำนวยประโยชน์แก่ผู้ใช้หนังสือชุดนี้

เพื่อให้ผู้ร่วมศึกษาพระไตรปิฎก ได้ประโยชน์จาก"พระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา" ชุดนี้ ขอแนะนำระบบเนื้อหาของงานที่จัดทำ ว่ามีอย่างไร ดังนี้

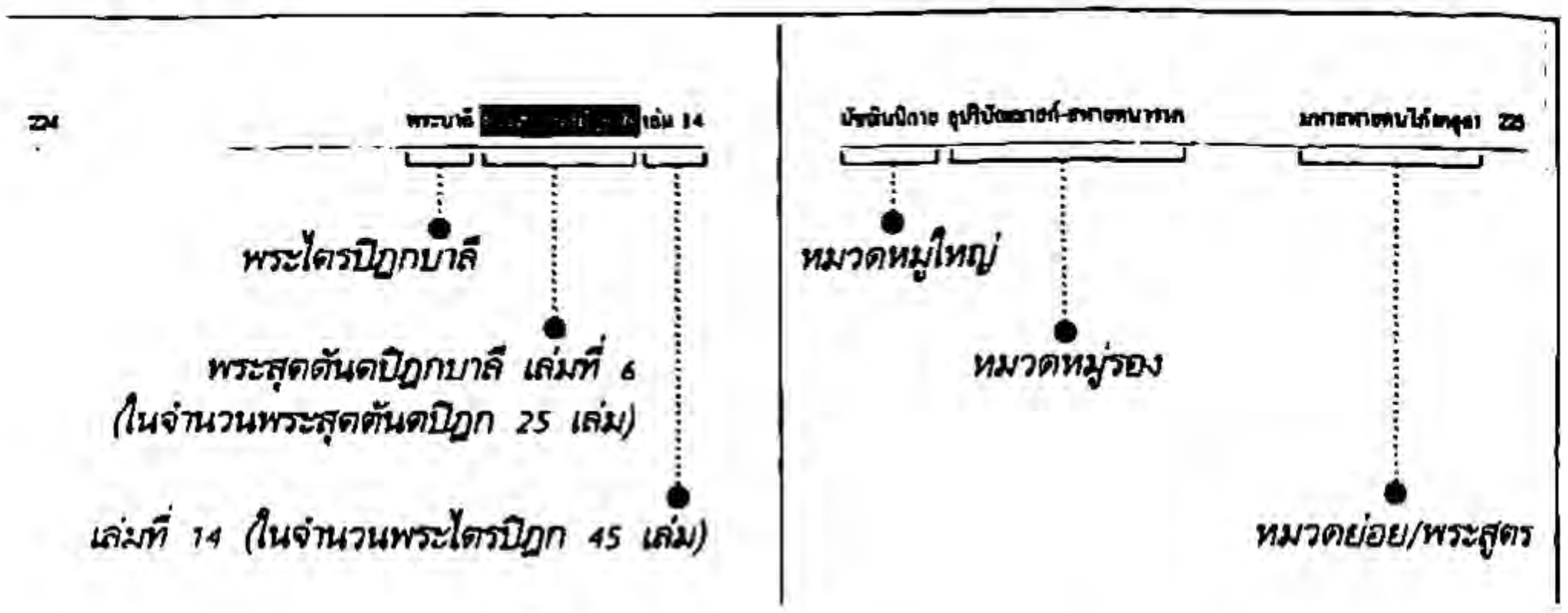
1. เนื้อหาโดยรวม ได้ร้อยเรียงความตามลำดับเล่มพระไตรปิฎกสยามรัฐ(ฉบับบาลีของไทย). ในส่วนพระวินัยปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก ทำในรูปเก็บความ-สรุปความ และเพิ่มเติมข้อมูลประปราย เพื่อเสริมความเข้าใจ. ในส่วนพระสุตตันตปิฎก ได้เก็บรายละเอียดของเนื้อหามากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ได้ระบุเลขข้อประจำพระสูตรไว้ในวงเล็บโดยตลอด สามารถที่จะใช้ตรวจสอบเทียบเคียงกับฉบับบาลีได้ง่ายขึ้น

2. การบอกเล่มพระไตรปิฎกฉบับบาลี ทำไว้ 2 ส่วน ส่วนแรกอยู่หน้าแรกสุด(คือหน้าเปิดของเล่ม) ซึ่งนอกจากได้ระบุว่าเป็น"พระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา" เล่มที่เท่าไรแล้ว ยังระบุว่าเป็นพระวินัยปิฎก, พระสุตตันตปิฎก, หรือ พระอภิธรรมปิฎก (ฉบับบาลี)เล่มที่เท่าไรด้วย พร้อมกับบอกหมวดหมู่เนื้อหาของพระไตรปิฎกนั้นว่ามีอะไรบ้าง

(26) ระบบเนื้อหา

ตัวอย่าง

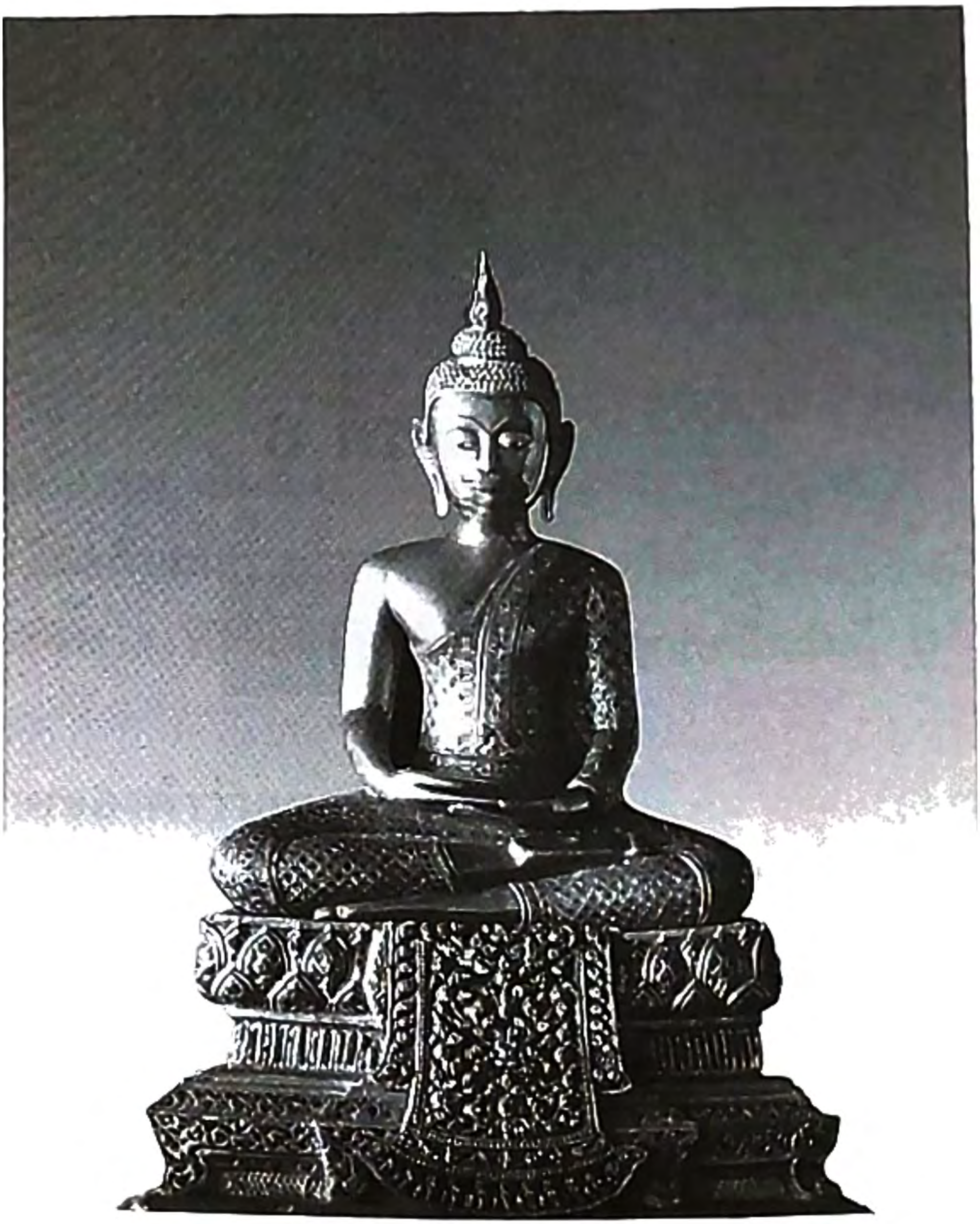
หน้าซ้าย *หน้าขวา*

เป็นอันว่า ได้บอกที่มาของเนื้อหาในพระไตรปิฎกฉบับบาลีไว้ทุกหน้า นอกเหนือจากที่ได้ระบุ"เลขข้อ"ในวงเล็บตรงตามพระไตรปิฎกบาลี(ฉบับสยามรัฐ)ไว้ส่วนหนึ่ง

3. เพื่อการค้นหาเรื่องราวหรือเนื้อหาที่ต้องการ ได้จัดทำระบบสารบัญอย่างละเอียด คือนอกจากบอกหมวดหมู่เนื้อหาและชื่อพระสูตรแล้ว ยังยกเอา"หัวเรื่อง"ที่ตั้งไว้ในเล่ม มาเรียงบอกหน้าไว้ด้วย ทำให้รู้ได้ว่า ในหมวดหมู่เนื้อหาหรือในพระสูตรหนึ่งๆ มีประเด็นอะไรบ้าง. ประเด็นที่ตั้งเป็นหัวเรื่องนี้ เป็นบทสรุปเนื้อหาหรือคำสอนอยู่ในตัว ขอแนะนำให้เลือกที่จะอ่านเนื้อหาภายในเล่มจากสารบัญ ซึ่งเป็นการเริ่มจากความสนใจของตัวเองก่อน

4. อีกทางหนึ่งที่จะเข้าสู่เนื้อหาของพระไตรปิฎกได้ตามต้องการ คือการสืบจากคำในดรรชนีและนามานุกรม ซึ่งหนังสือชุดนี้ได้พยายามเก็บเรียงไว้ค่อนข้างละเอียดหยุมหยิมไปบ้าง ทั้งนี้ เป็นการทำไว้เผื่องานทางวิชาการที่จะเกิดตามมาอีก

คัมภีร์ที่ 6

ยมก

คัมภีร์ที่ 6

ยมก

เนื้อหาของคัมภีร์ยมก อยู่ในพระไตรปิฎกบาลี เล่มที่ 38-39 โดยแบ่งเป็น 2 ตอนหรือ 2 ภาค

ภาคแรก ว่าด้วยคู่ธรรม 7 หัวข้อ คือ

1. มูลยมก คู่ธรรมที่เป็นมูลหรือรากเหง้า
2. ขันธยมก คู่ธรรมเกี่ยวกับขันธ์ 5
3. อายตนยมก คู่ธรรมเกี่ยวกับอายตนะ(ภายใน-ภายนอก)
4. ธาตุยมก คู่ธรรมเกี่ยวกับธาตุ
5. สัจจยมก คู่ธรรมเกี่ยวกับอริยสัจ 4

6. สังขารยมก คู่ธรรมเกี่ยวกับสังขาร(เครื่องปรุงแต่ง)
7. อนุสยยมก คู่ธรรมเกี่ยวกับอนุสัยกิเลส

ยมกทั้ง 7 หัวข้อนี้ อยู่ในพระไตรปิฎก(บาลี) เล่มที่ 38

ภาคสอง ว่าด้วยคู่ธรรม 3 หัวข้อ คือ

1. จิตตยมก คู่ธรรมเกี่ยวกับจิต
2. ธัมมยมก คู่ธรรมเกี่ยวกับธรรมทั้งหลาย(เช่น กุศลธรรม อกุศลธรรม เป็นต้น)
3. อินทริยยมก คู่ธรรมเกี่ยวกับอินทรีย์

ยมกทั้ง 3 หัวข้อนี้ อยู่ในพระไตรปิฎก(บาลี)เล่มที่ 39

ความหมายของคำว่ายมก

คำว่ายมก แปลว่าคู่ เช่นคำว่ายมกปาฏิหาริย์ หมายถึงการแสดงอิทธิฤทธิ์ที่ปรากฏน้ำกับไฟออกมาเป็นคู่ๆ (ยมกปาฏิหาริย์เป็นเรื่องเล่าในชั้นอรรถกถา) คำว่าคู่ในยมก หมายถึงธรรมแต่ละอย่าง เมื่อเป็นอย่างหนึ่งได้ ก็อาจเป็นอีกอย่างหนึ่งได้ หรืออาจจะเป็นอีกอย่างหนึ่งไม่ได้ เป็นการชี้ให้เห็นแง่มุมต่างๆ ของธรรมทั้งหลาย

วิธีการที่จะให้ได้คำตอบว่า ธรรมทั้งหลายมีสภาวะอย่างไร ทำโดยการถาม-ตอบหรือซักย้อนไปย้อนมาจนได้คำตอบที่แน่ชัด ทำนองเดียวกับวิธีทางตรรกวิทยา เพียงแต่ไม่ได้ยุติเพียงด้วยความสมเหตุสมผลแบบตรรกเท่านั้น หากแต่ยุติด้วยหลักวิชาของอภิธรรมซึ่งแจกแจงไว้โดยละเอียดแล้วในคัมภีร์ก่อนๆ ตาม

ลำดับ

คำตอบหรือข้อสรุปของยมกที่ได้มา จึงต่างจากวิธีการทางตรรกตรงที่ว่า ยมกพยายามจะเข้าให้ถึงความจริงของคำสอนที่มีอยู่แล้วซึ่งไม่มีทางเป็นอย่างอื่นไปได้ ไม่ใช่ว่ายมกเป็นแหล่งเกิดของความจริงใหม่ หรือให้คำตอบใหม่แต่อย่างใด

แนวคำถาม-คำตอบของยมก

ทุกหัวข้อที่ยกขึ้นเป็นคำถาม-คำตอบ จะมีเป็น 2 ส่วนเสมอคือ 1. บทตั้ง (เรียกว่าสันนิฏฐานบท) 2. บทสงสัยหรือคำถาม(สังสยบท)

ตัวอย่างของคำถาม-คำตอบ มีดังนี้

บทตั้ง : ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลมีอยู่
คำถาม : ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลนั้น จัดว่าเป็นกุศลมูลทั้งหมดใช่ไหม?

คำตอบในหัวข้อนี้มีอยู่ว่า กุศลมูล(ธรรมที่เป็นรากเหง้าของกุศล)นั้น มีอยู่ 3 อย่าง คือ อโลภะ(ไม่โลภ) อโทสะ(ไม่โกรธ) และอโมหะ(ไม่หลง) ธรรมอื่นๆ แม้จะเป็นกุศล ก็ไม่ใช่กุศลมูล

จะเห็นได้ว่า วิธีการหาคำตอบของยมก ก็เพื่อให้เห็นชัดว่าธรรมใดมีสภาวะอย่างไร มีขอบเขตของความหมายอยู่ตรงไหน อย่างกุศลกับกุศลมูลแม้จะเป็นกุศล(ฝ่ายดี)ด้วยกัน แต่ก็ไม่เหมือนกัน

ตัวอย่างของคำถาม-คำตอบในหน้า 4 นั้น เป็นแบบอนุโลม(ถาม-ตอบนำเรื่อง) ยังสามารถถาม-ตอบแบบปฏิโลม (ย้อนความ)ได้อีก ดังนี้

บทตั้ง : ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลมูลมีอยู่
คำถาม : ธรรมที่เป็นกุศลมูลเหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศลใช่ไหม?
ตอบว่า : ใช่แล้ว

จะเห็นได้ว่า เมื่อเข้าสู่กระบวนการถาม-ตอบทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมอย่างนี้ ก็ได้คำตอบที่ชัดเจนว่า ทั้งอโลภะ อโทสะ อโมหะ และธรรมฝ่ายดีทั้งหลายทั้งปวง ล้วนแต่เป็นกุศล

ต่อไปนี้ จะได้จับประเด็นที่พอเข้าใจได้ของแต่ละยมกตามลำดับ

มูลยมก

มูลในที่นี้แปลว่ารากเหง้าหรือต้นตอของธรรมทั้งหลาย กล่าวคือ ไม่ว่าจะเป็นกุศลธรรม อกุศลธรรม หรืออัพยากตธรรม ล้วนแต่มีมูลว่าเกิดจากอะไร คำที่มีความหมายที่ใช้แทนหรือใช้ร่วมกับมูล มีอีก 9 คำ คือ 1. เหตุ (ที่กำเนิด) 2. นิทาน (แหล่งที่นำไปสู่ผลหรือต้นเหตุ) 3. สมภพ (แหล่งกำเนิด) 4. ปภวะ (แดนเกิด) 5. สมุฏฐาน (ที่ตั้ง) 6. อาหาร (เหตุเกื้อหนุน) 7. อารมณ์หรืออาลัมพณะ เครื่องยึดเหนี่ยวไว้ด้วยกัน 8. ปัจจัย(เครื่อง

สนับสนุน) ๙. สมุทัย(เหตุเกิด)

หมายความว่า ธรรมใดที่เรียกว่ามูล ธรรมนั้นจะเรียกว่าเหตุ นิทาน สมภพ เป็นต้น ก็มีความหมายไปในทางเดียวกัน เช่น กุศลมูล จะเรียกว่ากุศลเหตุ (เป็นต้น) ก็ได้

วิธีการของมูลยมก ได้ยกส่วนที่เป็นคำถามขึ้นก่อน ส่วนนี้เรียกว่า อุทเทสวาระ คำตอบไปอยู่ในส่วนของนิทเทสวาระ (ไม่ได้สลับด้วยคำถาม-คำตอบทันที) หัวข้อธรรมที่ยกขึ้นมาถามตอบมีอยู่ ๔ เรื่อง คือ ๑. กุศลธรรม ๒. อกุศลธรรม ๓. อัพยากตธรรม ๔. นามธรรม (อรูปขันธ์และนิพพาน)

มีวิธีการที่ละเอียดซับซ้อนในการตั้งคำถาม-คำตอบอีก แต่จะไม่แจกแจงให้ฟั่นเฝือไป ขอรวบรวมแต่เพียงส่วนที่จะเป็นคำตอบเพื่อให้ได้ความรู้ทางธรรมเท่านั้น

กุศลธรรม-อกุศลธรรม

กุศลมูล (รากเหง้าของกุศล-ธรรมฝ่ายดี) มีเพียง ๓ อย่างเท่านั้น คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ธรรมฝ่ายดีนอกจากนี้ไม่เรียกว่ากุศลมูล แต่กุศลธรรมทั้งหมดล้วนมาจากกุศลมูลทั้ง ๓ นั้น

รูปไม่เป็นกุศล แต่รูปที่เกิดจากกุศล ย่อมเกิดจากกุศล-มูล (สภาวะของรูปไม่ดีไม่ชั่ว แต่รูปก็เป็นผลของกุศลหรืออกุศลได้)

ระหว่างกุศลมูลกับกุศลมูลเกิดขึ้นคราวเดียวกันได้และต่างเป็นมูลให้แก่กันและกันได้ ส่วนกุศลธรรมอื่นๆ เกิดคราว

เดียวกับกุศลมูลได้ แต่เป็นมูลแก่กุศลมูลไม่ได้
ฝ่ายอกุศล-อกุศลมูล ก็มีนัยทำนองเดียวกัน

อัพยากตธรรม

อัพยากตธรรม คือธรรมที่พระพุทธเจ้าไม่ตรัสว่าดีหรือชั่ว มูลของอัพยากตธรรมคือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ. ธรรมที่เป็นอัพยากตะคือ วิบากจิต กิริยาจิต เจตสิก(บางประเภท) รูป และนิพพาน

อัพยากตมูลเป็นอัพยากตธรรม แต่อัพยากตธรรมทั้งหลาย (มีวิบากจิตเป็นต้น)ไม่ใช่อัพยากตมูล เช่น รูป เป็นสภาวะไม่ดีไม่ชั่ว(อัพยากตะ) แต่รูปก็ไม่ใช่ต้นตอของสภาวะที่ไม่ดีไม่ชั่วทั้งหลาย (จะเข้าใจเรื่องนี้ได้ต้องรู้สภาวะของวิบากจิต กิริยาจิต เจตสิก รูป และนิพพาน)

นามธรรม

นามในที่นี้ได้แก่อรูปขันธ์(เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) และนิพพาน. มูลของนามเหล่านี้มี ๙ อย่างตามจำนวนของกุศลมูล อกุศลมูล และอัพยากตมูล. อรูปขันธ์และนิพพานเป็นนาม แต่ก็ไม่ใช่นามมูลทั้ง ๙ นั้น

เช่น เวทนา(ความรู้สึก) อาจจะเป็นกุศล อกุศล หรืออัพยากฤต แต่ก็ไม่ใช่ตัวการทำให้เกิดกุศลหรืออกุศลเป็นต้น (คือไม่ใช่กุศลมูล อกุศลมูล และอัพยากตมูล)

ขันธยมก

วิธีตั้งคำถาม-คำตอบในขันธยมก ไม่เหมือนวิธีการในมูลยมก คราวนี้กำหนดตั้งหัวข้อดำเนินการถาม-ตอบเป็น 3 วาระ คือ

1. ปัณณัตติวาระ แจกแจงขันธ์ 5 ว่ามีอะไรบ้าง (รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์)

2. ปวัตติวาระ แจกแจงความเป็นไปของแต่ละขันธ์ว่าเกิดอย่างไร ดับอย่างไร และเกิดดับอย่างไร

3. ปริญญาวาระ แจกแจงลักษณะความรู้ของผู้กำหนดรู้ขันธ์แต่ละอย่าง

รูปขันธ์-อรูปขันธ์

รูปขันธ์ทุกอย่างจัดว่าเป็นรูป แต่รูป(ที่นอกเหนือรูปขันธ์) ไม่ใช่รูปขันธ์

ปิยรูป สาตรูป (สิ่งที่น่ารักน่ายินดี) เป็นรูป แต่ไม่ใช่รูป-ขันธ์ (ปิยรูปสาตรูปมีอยู่ 10 หมวด คือ อายตนะภายใน 6 อารมณ์ 6 วิญญาณ 6 สัมผัส 6 เวทนา 6 สัญญา 6 สัญเจตนา 6 ตัณหา 6 วิตก 6 และวิจาร 6 มีพระพุทธวจนะ (ใน ที.ม. 10/297-8/343-8: สํ.นิ. 16/258/131: ขุ.ปฏิ. 31/83/57: อภิ.วิ. 35/159/131: 161/133) กล่าวว่า "ตัณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในปิยรูปสาตรูปเหล่านี้ เมื่อจะตั้งหลักลง ก็ย่อมตั้งหลักลงที่ปิยรูปสาตรูปเหล่านี้ และเมื่อจะถูกละ เมื่อจะดับ ก็ย่อมถูกละได้ดับได้ที่ปิยรูปสาตรูป

เหล่านี้"

จะเห็นได้ว่า คำว่ารูปมีความหมายกว้างกว่ารูปขันธ์ (รูปขันธ์ ได้แก่ มหาภูตรูป(ธาตุ 4) ซึ่งรวมกันเป็นกาย และมีอุปาทายรูป(รูปอาศัย)อยู่ในกายนั้นด้วย)

อรูปขันธ์(คือเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์) ก็มีคำตอบในลักษณะเดียวกัน คือ เวทนาไม่ใช่เวทนาขันธ์ แต่เวทนาขันธ์เป็นเวทนา เป็นต้น

การเกิดรูปขันธ์และอรูปขันธ์

สัตว์ที่มีแต่รูปขันธ์ไม่มีอรูปขันธ์ เรียกว่าอสัญญสัตว์ (หรืออสัญญีสัตว์) เมื่อเกิดก็เกิดแต่รูปขันธ์อย่างเดียว พวกที่เกิดในอรูปภพ(เช่นอรูปพรหม)มีแต่อรูปขันธ์ไม่มีรูปขันธ์ เมื่อเกิดก็เกิดแต่รูปขันธ์

เมื่อตายหรือเคลื่อน(จุติ)จากภพนั้น พวกอสัญญสัตว์จึงจุติแต่รูปขันธ์ ส่วนพวกที่เกิดในอรูปภพก็จุติแต่อรูปขันธ์ ต่างจากสัตว์ที่มีขันธ์ทั้ง 5 (เช่นมนุษย์) ซึ่งเมื่อรูปขันธ์ดับ อรูปขันธ์ก็ดับด้วย

กล่าวเฉพาะอนาคามีที่ไปเกิดในอรูปภพ(ชั้นสุทธาวาส) เมื่อเกิดก็เกิดแต่อรูปขันธ์ ไม่เกิดรูปขันธ์ และเมื่อปรินิพพานในภพนั้น ก็เป็นอันสิ้นสุด ไม่มีการจุติไปมีรูปขันธ์และอรูปขันธ์อีกต่อไป

โทษของการยึดมั่นในขันธ์

ไม่ว่าขันธ์ประเภทไหน จะเกิดหรือดับอย่างไร (ซึ่งอภิธรรมได้แจกแจงให้เห็นสภาวะซึ่งมีความละเอียดซับซ้อนอย่างยิ่ง) ในการมีท่าทีต่อขันธ์ทุกประเภท พระพุทธองค์ได้ประทานคำสอนไว้ว่า

"ความสำคัญตนเป็นกิเลสหมักหมม ย่อมไม่เป็นไปแก่บุคคลผู้ดำรงอยู่ในธรรม 4 ประการ (คือ ปัญญา สัจจะ จาคะ อุปสมะ) เมื่อไม่มีความสำคัญตนที่เป็นกิเลสหมักหมมเป็นไป ย่อมเรียกได้ว่าเป็นมุนีผู้สงบ"

ข้อความที่กล่าวไว้ดังนี้นั้น เราได้กล่าวโดยอาศัยเหตุผลอะไร? (ทรงชี้แจงว่า)

ความสำคัญตนย่อมมีว่า เราเป็นบ้าง เราไม่เป็นบ้าง เราจักเป็นบ้าง เราจักไม่เป็นบ้าง เราจักเป็นผู้มีรูปบ้าง เราจักเป็นผู้ไม่มีรูปบ้าง เราจักเป็นผู้มีสัญญาบ้าง เราจักเป็นผู้ไม่มีสัญญาบ้าง เราจักเป็นเนวสัญญา-นาสัญญีบ้าง

ภิกษุ! ความสำคัญตนเป็นโรคร้าย เป็นฝีร้าย เป็นศรร้าย, เพราะก้าวล่วงความสำคัญตน(ว่าเป็นอย่างนั้นอย่างนี้)ทั้งหมดเสียได้ จึงจะเรียกว่ามุนีผู้สงบ

ภิกษุ! มุนีผู้สงบย่อมไม่เกิด ย่อมไม่แก่ ย่อม

ไม่ตาย ย่อมไม่วุ่นใจ ย่อมไม่ใฝ่ทะยาน สิ่งอันเป็นเหตุที่เขาจะเกิดย่อมไม่มี เมื่อไม่เกิดจักแก่ได้อย่างไร เมื่อไม่แก่จักตายได้อย่างไร เมื่อไม่ตายจักวุ่นใจได้อย่างไร เมื่อไม่วุ่นใจ จักใฝ่ทะยานได้อย่างไร

"ความสำคัญตนที่เป็นกิเลสหมักหมม ย่อมไม่เป็นไปแก่ผู้ดำรงอยู่ในธรรม 4 ประการ เมื่อไม่มีความสำคัญตนที่เป็นกิเลสหมักหมมเป็นไป ก็เรียกได้ว่าเป็นมุนีผู้สงบ"

ข้อความที่เรากล่าวไว้ดังนี้ เราได้กล่าวโดยอาศัยเหตุผลดังว่ามานี้

ภิกษุ! เธอจงจำการจำแนกธาตุ 6 โดยย่อแห่งเราดังนี้" (ม.อุ. 14/693/446:)

การกำหนดรู้ขันธ์

ในปริญญาวาระ ซึ่งว่าด้วยการกำหนดรูปขันธ์ ขอรวบรวมมากล่าวไว้ให้พิจารณาศึกษาส่วนหนึ่ง ดังนี้

เมื่อบุคคลกำลังรู้แจ้งรูปขันธ์ ก็เป็นการกำลังรู้แจ้งเวทนาขันธ์ด้วย หรือเมื่อกำลังรู้แจ้งเวทนาขันธ์ ก็เป็นการกำลังรู้แจ้งรูปขันธ์ด้วย (ถ้ากำลังไม่รู้อย่างหนึ่ง ก็หมายถึงกำลังไม่รู้อีกอย่างหนึ่ง) ในกรณีเคยรู้หรือจักรู้ ก็เหมือนกัน

แต่ถ้าบุคคลกำลังรู้แจ้งรูปขันธ์ จะกล่าวว่าเขาเคยรู้แจ้งเวทนาขันธ์ไม่ได้ หรือเคยรู้แจ้งเวทนาขันธ์ จะกล่าวว่าเขากำลังรู้แจ้งรูปขันธ์ก็ไม่ได้

พระอรหันต์นั้นไม่ใช่กำลังรู้แจ้งรูปขันธ์ แต่เคยรู้แจ้งเวทนาขันธ์ บุคคลที่ไม่ใช่ผู้ได้อรหัตตมรรคและพระอรหันต์ไม่ใช่กำลังรู้แจ้งรูปขันธ์และไม่ใช่เคยรู้แจ้งเวทนาขันธ์

ผู้ได้อรหัตตมรรค ไม่ใช่เคยรู้แจ้งเวทนาขันธ์ แต่กำลังรู้แจ้งรูปขันธ์ และนอกจากผู้ได้อรหัตตมรรคและพระอรหันต์แล้วก็ไม่ใช่บุคคลที่เคยรู้แจ้งเวทนาขันธ์ และไม่ใช่กำลังรู้แจ้งรูปขันธ์

บุคคลผู้กำลังรู้แจ้งรูปขันธ์ ไม่ใช่ว่าจักรู้แจ้งเวทนาขันธ์ หรือบุคคลใดจักรู้แจ้งเวทนาขันธ์ บุคคลนั้นก็ไม่ใช่ว่ากำลังรู้แจ้งรูปขันธ์

บุคคลใดจักได้มรรค ไม่ใช่ว่าเขากำลังรู้แจ้งรูปขันธ์ แต่เขาจักรู้แจ้งเวทนาขันธ์ พระอรหันต์และบุคคลผู้จักได้มรรค ไม่ใช่กำลังรู้แจ้งรูปขันธ์และไม่ใช่จักรู้แจ้งเวทนาขันธ์

บุคคลผู้ได้อรหัตตมรรค ไม่ใช่จักรู้แจ้งเวทนาขันธ์ แต่กำลังรู้แจ้งรูปขันธ์ พระอรหันต์และปุถุชนซึ่งไม่ใช่ผู้จักได้มรรค ไม่ใช่จักรู้แจ้งเวทนาขันธ์ และไม่ใช่กำลังรู้แจ้งรูปขันธ์

บุคคลที่เคยรู้แจ้งรูปขันธ์ ไม่ใช่ว่าเขาจักรู้แจ้งเวทนาขันธ์ หรือบุคคลใดจักรู้แจ้งเวทนาขันธ์ บุคคลนั้นก็ไม่ใช่ว่าเคยรู้แจ้งรูปขันธ์

บุคคลผู้จักได้มรรค ไม่ใช่ว่าเขาเคยรู้แจ้งรูปขันธ์ แต่เขาจักรู้แจ้งเวทนาขันธ์ บุคคลผู้ได้อรหัตตมรรคและปุถุชนซึ่งไม่ใช่ผู้

จักได้มรรค ก็ไม่ใช่เคยรู้แจ้งรูปขันธ์และไม่ใช่จักรู้แจ้งเวทนาขันธ์

พระอรหันต์ ไม่ใช่จักรู้แจ้งเวทนาขันธ์ แต่เคยรู้แจ้งรูปขันธ์ บุคคลผู้ได้อรหัตตมรรคและปุถุชน ซึ่งไม่ใช่ผู้จักได้มรรค ไม่ใช่ว่าเขาจักรู้แจ้งเวทนาขันธ์ และไม่ใช่ว่าเขาเคยรู้แจ้งรูปขันธ์

(โปรดสังเกตว่า เป็นการแยกแยะความรู้ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ซึ่งสัมพันธ์กับตัวผู้รู้ว่าเป็นใคร)

อายตนยมก

การถาม-ตอบในอายตนยมก ใช้วิธีเดียวกับขันธยมก เริ่มจากแจกแจงอายตนะว่ามี 12 อย่าง คือ (อายตนะภายใน) ตา หู จมูก ลิ้น กาย (อายตนะภายนอก) รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ส่วนใจและธัมมารมณ์ จัดไว้เป็นคู่สุดท้าย

คำว่าอายตนะ แปลว่า แดนต่อเชื่อม, ที่เกิด ทำหน้าที่เป็นสื่อเชื่อมโยงให้ตากับรูปถึงกัน หูกับเสียงถึงกัน เป็นต้น อายตนะจึงใช้กับตา-รูป(จักขุ-รูป), หู-เสียง(โสตะ-สัททะ), จมูก-กลิ่น (ฆานะ-คันธะ) ลิ้น-รส(ชิวหา-รส), กาย-สิ่งถูกต้อง(กาย-โผฏฐัพพะ), และใจ-เรื่องที่คิดนึก(มโน-ธัมมารมณ์), สิ่งหรือธรรมที่นอกเหนือจากนี้ไม่ใช่อายตนะ

เช่น ทิพพจักขุ(ตาทิพย์) ไม่ใช่จักขายตนะ(อายตนะเห็น) ทิพพโสต(หูทิพย์) ไม่ใช่โสตายตนะ(อายตนะฟัง) อรรถรส(รสแห่งอรรถ) ไม่ใช่รสายตนะ(อายตนะรส) วิมุตติรส(รสแห่งความหลุดพ้น)ก็ไม่ใช่รสายตนะ เป็นต้น กล่าวคือ ทิพพจักขุเป็นการ

เห็นอย่างหนึ่ง แต่ไม่ใช่เห็นด้วยอายตนะตา ทิพพโสตเป็นการได้ยินอย่างหนึ่ง แต่ไม่ใช่ได้ยินด้วยอายตนะหู. อรรถรส วิมุตติรสแต่ละอย่างเป็นรสอย่างหนึ่ง แต่ไม่ใช่รสที่รู้ได้ด้วยอายตนะลิ้น

ความเกิด-ดับของอายตนะ

เรื่องความเกิดดับในอายตนยมกนั้น เป็นการอธิบายความเป็นไปของอายตนะซึ่งสัตว์ในภพต่างๆ มีไม่เหมือนกัน-มีไม่เท่ากัน เช่น สัตว์บางประเภทมีอายตนะเห็น ไม่มีอายตนะฟัง บางประเภทมีอายตนะดมกลิ่น ไม่มีอายตนะเห็น เป็นต้น มีการแจกแจงอย่างละเอียดพิสดาร

ขอยกตัวอย่างของคำอธิบายพอให้เห็นทิศทาง ดังนี้

สัตว์ที่มีตาแต่ไม่มีหู ย่อมมีอายตนะเห็น(จักขายตนะ) แต่ไม่มีอายตนะฟัง(โสตายตนะ) สัตว์ที่มีทั้งตาและหูย่อมมีทั้งอายตนะเห็นและอายตนะฟัง (แสดงว่าอายตนะจะเกิดมีขึ้นได้ก็เพราะมีที่รองรับคืออวัยวะ มีตา หู เป็นต้น)

สัตว์ที่มีตาแต่ไม่มีหู เมื่อตายลง อายตนะที่ดับไปพร้อมกันคืออายตนะเห็น อายตนะฟังไม่ดับไปด้วย (เพราะไม่มีจึงไม่ดับ?) แต่ถ้าเป็นสัตว์ที่มีทั้งตาและหู เมื่อตายลง อายตนะเห็นและอายตนะฟังก็ดับไปด้วย

มีคำถามว่า เมื่ออายตนะเห็นเกิดขึ้น อายตนะฟังย่อมดับใช่ไหม ตอบว่าไม่ใช่. ในทางตรงกันข้าม เมื่ออายตนะฟังดับลงก็มิใช่ว่าอายตนะเห็นต้องเกิดขึ้น

การกำหนดรู้อายตนะ(ในปริญญาวาระ) มีนัยเหมือนกับ

การกำหนดรูปขันธ์ด้วย คือสัมพันธ์กับกาลและบุคคลผู้กำหนดรู้

ธาตุยมก

ธาตุ(ในทางอภิธรรม)หมายถึงสภาวะดั้งเดิมของธรรมทั้งหลาย ในที่นี้ได้แก่ธาตุ 18 คือ

1. จักขุธาตุ (ธาตุเห็น) 2. โสตธาตุ (ธาตุฟัง) 3. ฆานธาตุ (ธาตุดมกลิ่น) 4. ชิวหาธาตุ (ธาตุลิ้มรส) 5. กายธาตุ (ธาตุรับรู้การถูกต้อง) 6. รูปธาตุ (ธาตุที่ตาเห็นได้) 7. สัททธาตุ (ธาตุเสียง) 8. คันธธาตุ (ธาตุกลิ่น) 9. รสธาตุ (ธาตุรส) 10. โผฏฐัพพธาตุ (ธาตุที่สัมผัสได้)

ธาตุ 10 อย่างนี้เป็นส่วนรูปธาตุ

11. จักขุวิญญาณธาตุ (ธาตุรู้ทางตา) 12. โสตวิญญาณธาตุ (ธาตุรู้ทางหู) 13. ฆานวิญญาณธาตุ (ธาตุรู้ทางจมูก) 14. ชิวหาวิญญาณธาตุ (ธาตุรู้ทางลิ้น) 15. กายวิญญาณธาตุ (ธาตุรู้ทางกาย) 16. มโนธาตุ (ธาตุคือใจ) 17. มโนวิญญาณธาตุ (ธาตุรู้ทางใจ) 18. ธัมมธาตุ (ธาตุคือธัมมารมณ์ mental - data element)

ธาตุ 8 อย่างนี้เป็นส่วนวิญญาณธาตุ

วิธีการหาคำตอบในธาตุยมก ดำเนินไปตามวิธีในขันธยมกทุกอย่าง (ในพระบาลีจึงแสดงไว้แต่โดยย่อ)

สัจจยมก

ขั้นตอนการหาคำตอบในสัจจยมก เหมือนกับขันธยมก คือเริ่มจากระบุว่า สัจจะหรืออริยสัจมี ๔ อย่างคือ ๑. ทุกขสัจ ๒. สมุทัยสัจ ๓. นิโรธสัจ ๔. มัคคสัจ แล้วกล่าวถึงความเป็นไปของอริยสัจแต่ละอย่าง ไปจบลงที่การกำหนดรู้อริยสัจ

ต่อไปนี้เป็นการสรุปประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับอริยสัจ ๔ (ตามแนวอภิธรรมในสัจจยมกนี้)

อะไรก็ตามที่ได้ชื่อว่าทุกข์ ล้วนแต่เป็นทุกขสัจ แต่ทุกข์ทางกาย(กายิกทุกข์) และทุกข์ทางใจ(เจตสิกทุกข์) เป็นทั้งทุกข์และทุกขสัจ (ทุกขสัจมีความหมายเจาะจงกว่าทุกข์). สมุทัย นิโรธ มรรค ก็ทำนองเดียวกัน เมื่อต่อท้ายด้วยคำว่า สัจจะ (อริยสัจ) ก็มีความหมายจำเพาะขึ้นมา คือไม่ใช่เหตุเกิดทั่วไป ไม่ใช่ความดับทั่วไป ไม่ใช่ทางปฏิบัติทั่วไป เพราะฉะนั้น เมื่อกล่าวถึงทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ที่เป็นอริยสัจ ต้องพูดว่า ทุกขสัจ สมุทัยสัจ นิโรธสัจ มรรคสัจ เพื่อไม่ให้สับสนกับเรื่องอื่น

สัตว์ทุกชนิดเมื่อเกิดขึ้นมา ขณะที่ตัณหายังไม่เกิดขึ้นในจิตย่อมเกิดทุกขสัจ แต่สมุทัยสัจยังไม่เกิด. ครั้นเมื่อเกิดตัณหา นั่นแหละจึงมีทั้งทุกขสัจและสมุทัยสัจในตน การเกิดทุกขสัจและมรรคสัจในกรณีเดียวกันนี้ก็เหมือนกัน

สำหรับสัตว์ที่เกิดในอรูปภูมิ เมื่อเกิดมรรคจิตก็ย่อมเกิดมรรคสัจ แต่ทุกขสัจไม่เกิด ต่างจากสัตว์ที่เกิดในปัญจโวการภูมิ (เช่นมนุษย์) ซึ่งเมื่อเกิดมรรคจิต มรรคสัจและทุกขสัจก็เกิดด้วย

สรุปว่า ทุกขสัจนั้นเกิดขึ้นได้แม้ว่ายังไม่เกิดตัณหาขึ้นในจิต แต่ถ้าเกิดตัณหาขึ้นในจิตเมื่อใด ก็ย่อมเกิดทั้งทุกขสัจและสมุทัยสัจ บุคคลใดก็ตามเมื่อมีตัณหา ก็หมายถึงมีทั้งทุกขสัจและสมุทัยสัจ

ในด้านนิโรธ มีคำถามว่า ทุกขสัจของผู้ใดดับ สมุทัยสัจของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่? ตอบว่า สัตว์ทุกชนิดเมื่อจุติ(ตาย)ในขณะที่ไม่มีตัณหา เมื่อจิตดับ ทุกขสัจย่อมดับ แต่สมุทัยไม่ดับ. แต่ถ้าจุติในขณะที่ไม่มีตัณหา เมื่อจิตดับ ทั้งทุกขสัจและสมุทัย-สัจย่อมดับไปด้วยกัน (นั่นคือ เมื่อสมุทัยสัจดับ ทุกขสัจก็ดับ)

การกำหนดรู้อริยสัจแนวอภิธรรม

อภิธรรมมุ่งอธิบายธรรมด้วยความเป็นไปหรือความเกิดดับของจิตแต่ละขณะหรือแต่ละดวง การกำหนดรู้อริยสัจจึงสัมพันธ์กับกาลทั้ง 3 คือ ปัจจุบัน อดีต และอนาคต ซึ่งต่างจากการอธิบายเรื่องปริญญากิจในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

เพื่อเป็นประโยชน์แก่การศึกษาเทียบเคียงกัน ขอยกคำอธิบายเรื่องปริญญากิจแนวอภิธรรมมาแสดงไว้ทั้งหมดตามที่ปรากฏอยู่ในพระบาลี(อภิธรรมปิฎก)ดังต่อไปนี้

ปริญญาวาระ (ว่าด้วยการกำหนดรู้)

ปัจจุปปันนวาระ อนุโลม (ทุกขสัจจมูล)

(1017) บุคคลใดกำลังรู้แจ้งทุกขสัจ บุคคลนั้นกำลังละ

สมุทัยสัจ ใช่ไหม? (ตอบว่า) ใช่

หรือว่า บุคคลใดกำลังละสมุทัยสัจ บุคคลนั้นกำลังรู้แจ้งทุกขสัจ ใช่ไหม? (ตอบว่า) ใช่

ปัจจุปปันนวาระ ปัจจนิก (ปฏิโลม)

บุคคลใดไม่ใช่กำลังรู้แจ้งทุกขสัจ บุคคลนั้นไม่ใช่กำลังละสมุทัยสัจ ใช่ไหม? (ตอบว่า) ใช่

หรือว่า บุคคลใดไม่ใช่กำลังละสมุทัยสัจ บุคคลนั้นไม่ใช่กำลังรู้แจ้งทุกขสัจ ใช่ไหม? (ตอบว่า) ใช่

(หมายความว่า เมื่อกำลังรู้แจ้งทุกขสัจ ก็หมายถึงกำลังละสมุทัยสัจ(ตัณหา) หรือเมื่อกำลังละสมุทัยสัจ ก็หมายถึงกำลังรู้แจ้งทุกขสัจ ความรู้แจ้งกับการละไปด้วยกัน)

อดีตวาระ อนุโลม (ทุกขสัจจมูล)

(1018) บุคคลใดเคยรู้แจ้งทุกขสัจ บุคคลนั้นเคยละสมุทัยสัจ ใช่ไหม? (ตอบว่า) ใช่

หรือว่าบุคคลใดเคยละสมุทัยสัจ บุคคลนั้นเคยรู้แจ้งทุกขสัจ ใช่ไหม? (ตอบว่า) ใช่

อดีตวาระ ปัจจนิก

บุคคลใดไม่ใช่เคยรู้แจ้งทุกขสัจ บุคคลนั้นไม่ใช่เคยละสมุทัยสัจ ใช่ไหม? (ตอบว่า) ใช่

หรือว่า บุคคลใดไม่ใช่เคยละสมุทัยสัจ บุคคลนั้นไม่ใช่

เคยรู้แจ้งทุกขสัจ ใช่ไหม? (ตอบว่า) ใช่

(หมายความว่า เมื่อเคยรู้แจ้งทุกขสัจ ก็หมายถึงเคยละสมุทัยสัจ ไม่ใช่เคยรู้แจ้งแล้วแต่ไม่เคยละ การละสมุทัยสัจไม่ใช่เกิดขึ้นหลังจากรู้แจ้งทุกขสัจ แต่การรู้แจ้งกับการละเกิดขึ้นด้วยกัน)

อนาคตวาระ อนุโลม (ทุกขสัจจมูล)

(1019) บุคคลใดจักรู้แจ้งทุกขสัจ บุคคลนั้นจักละสมุทัยสัจใช่ไหม? (ตอบว่า) ใช่

หรือว่า บุคคลใดจักละสมุทัยสัจ บุคคลนั้นจักรู้แจ้งทุกขสัจ ใช่ไหม? (ตอบว่า) ใช่

อนาคตวาระ ปัจจนิก

บุคคลใดไม่ใช่จักรู้แจ้งทุกขสัจ บุคคลนั้นไม่ใช่จักละสมุทัยสัจ ใช่ไหม? (ตอบว่า) ใช่

หรือว่า บุคคลใดไม่ใช่จักละสมุทัยสัจ บุคคลนั้นไม่ใช่จักรู้แจ้งทุกขสัจ ใช่ไหม? (ตอบว่า) ใช่

(หมายความว่า เมื่อการรู้แจ้งทุกขสัจไม่เกิด การละสมุทัยสัจก็ไม่เกิดเหมือนกัน ไม่ใช่ว่า เกิดอย่างหนึ่งแล้วอีกอย่างหนึ่งจะเกิดขึ้นในอนาคต)

ต่อไปนี้คือกรณีการรู้แจ้งทุกขสัจกับการละสมุทัยสัจเกิดขึ้นต่างขณะกัน ซึ่งคำตอบจะเปลี่ยนเป็นว่า "ไม่ใช่"

ปัจจุปันนาตีตวาระ อนุโลม (ทุกขสัจจมูล)

(1020) บุคคลใดกำลังรู้แจ้งทุกขสัจ บุคคลนั้นเคยละสมุทัยสัจ ใช่ไหม? (ตอบว่า) ไม่ใช่

หรือว่า บุคคลใดเคยละสมุทัยสัจ บุคคลนั้นกำลังรู้แจ้งทุกขสัจ ใช่ไหม? (ตอบว่า) ไม่ใช่

ปัจจุปปันนาตีตวาระ ปัจจนิก

บุคคลใดไม่ใช่กำลังรู้แจ้งทุกขสัจ บุคคลนั้นไม่ใช่เคยละสมุทัยสัจ ใช่ไหม?

(ตอบว่า) พระอรหันต์ไม่ใช่กำลังรู้แจ้งทุกขสัจ แต่เคยละสมุทัยสัจ ยกเว้นผู้ได้อรหัตตมรรคและเป็นพระอรหันต์แล้ว บุคคลที่เหลือนอกนั้น ไม่ใช่กำลังรู้แจ้งทุกขสัจและไม่ใช่เคยละสมุทัยสัจ

(ถามต่อไปว่า) หรือว่า บุคคลใดไม่ใช่เคยละสมุทัยสัจ บุคคลนั้นไม่ใช่กำลังรู้แจ้งทุกขสัจ ใช่ไหม?

(ตอบว่า) ผู้ได้อรหัตมรรคไม่เคยละสมุทัยสัจ แต่กำลังรู้แจ้งทุกขสัจ ยกเว้นผู้ได้อรหัตตมรรคและเป็นพระอรหันต์แล้ว บุคคลที่เหลือนอกนั้นไม่เคยละสมุทัยสัจและไม่ใช่กำลังรู้แจ้งทุกขสัจ

(ความหมายก็คือ พระอรหันต์เป็นผู้รู้แจ้งทุกขสัจมาแล้ว (ไม่ใช่กำลังรู้แจ้ง) เมื่อเคยรู้แจ้งทุกขสัจแล้ว ก็แปลว่า เคยละสมุทัยได้แล้วด้วย และเมื่อเปรียบเทียบระหว่าง"ผู้ได้อรหัตตมรรคและพระอรหันต์" กับบุคคลอื่นๆ (ตั้งแต่อนาคามีลงไป) ก็จะได้คำตอบว่า บุคคลอื่นๆ ไม่ใช่กำลังรู้แจ้งทุกขสัจและไม่เคยรู้แจ้งทุกขสัจ เมื่อยังไม่มีการรู้แจ้งทุกขสัจ ก็คือไม่ใช่กำลังละหรือเคย

ละสมุทัยสัจแล้ว เฉพาะผู้ได้อรหัตตมรรคนั้น ต่างจากพระอรหันต์ก็ตรงที่กำลังรู้แจ้งทุกขสัจ เมื่อกำลังรู้แจ้งทุกขสัจ ก็คือกำลังละสมุทัยสัจ ส่วนพระอรหันต์นั้น ได้รู้แจ้งทุกขสัจและได้ละสมุทัยสัจแล้ว)

ปัจจุปปันนาคตวาระ อนุโลม (ทุกขสัจจมูล)

(1021) บุคคลใดกำลังรู้แจ้งทุกขสัจ บุคคลนั้นจักละสมุทัยสัจ ใช่ไหม? (ตอบว่า) ไม่ใช่

หรือว่า บุคคลใดจักละสมุทัยสัจ บุคคลนั้นกำลังรู้แจ้งทุกขสัจ ใช่ไหม? (ตอบว่า) ไม่ใช่

ปัจจุปปันนาคตวาระ ปัจจนิก

บุคคลใดไม่ใช่กำลังรู้แจ้งทุกขสัจ บุคคลนั้นไม่ใช่จักละสมุทัยสัจ ใช่ไหม?

(ตอบว่า) บุคคลเหล่าใดจะได้มรรค บุคคลเหล่านั้นไม่ใช่กำลังรู้แจ้งทุกขสัจ แต่จักละสมุทัยสัจ พระอรหันต์ทั้งหลายก็ดี ปุถุชนทั้งหลายผู้จะไม่ได้มรรคก็ดี(บุคคลสองประเภทนี้)ไม่ใช่กำลังรู้แจ้งทุกขสัจและจักไม่ละสมุทัยสัจ

(หมายความว่า พระอรหันต์ได้รู้แจ้งทุกขสัจมาแล้วและละสมุทัยสัจได้แล้ว จึงไม่อยู่ในฐานะผู้กำลังรู้แจ้งทุกขสัจและจักละสมุทัยสัจ ส่วนปุถุชน(ผู้ยังไม่มีทางจะได้มรรค) ขณะปัจจุบันก็ไม่ใช่กำลังรู้แจ้งทุกขสัจ และในอนาคตก็ยังหวังไม่ได้ว่า จะละสมุทัยสัจได้)

(ถามอีกว่า) หรือว่า บุคคลใดไม่ใช่จักละสมุทัยสัจ แต่กำลังรู้แจ้งทุกขสัจ พระอรหันต์ทั้งหลายก็ดี ปุถุชนทั้งหลายผู้จะไม่ได้มรรคก็ดี จักไม่ละสมุทัยสัจและไม่ใช่กำลังรู้แจ้งทุกขสัจ

(หมายความว่า ผู้ได้อรหัตตมรรคกำลังรู้แจ้งทุกขสัจและกำลังละสมุทัยสัจ จึงต่างจากทั้งพระอรหันต์และปุถุชนเหล่านั้น)

อดีตานาคตวาระ อนุโลม (ทุกขสัจจมูล)

(1022) บุคคลใดเคยรู้แจ้งทุกขสัจ บุคคลนั้นจักละสมุทัยสัจ ใช่ไหม? (ตอบว่า) ไม่ใช่

หรือว่า บุคคลใดจักละสมุทัยสัจ บุคคลนั้นเคยรู้แจ้งทุกขสัจ ใช่ไหม? (ตอบว่า) ไม่ใช่

อดีตานาคตวาระ ปัจจนิก

บุคคลเหล่าใดไม่ใช่เคยรู้แจ้งทุกขสัจ บุคคลเหล่านั้นไม่ใช่จักละสมุทัยสัจ ใช่ไหม?

(ตอบว่า) บุคคลเหล่าใดจะได้มรรค บุคคลเหล่านั้นไม่ใช่เคยรู้แจ้งทุกขสัจ แต่จักละสมุทัยสัจ ผู้ได้อรหัตตมรรคก็ดี ปุถุชนทั้งหลายผู้จะไม่ได้มรรคก็ดี ไม่ใช่เคยรู้แจ้งทุกขสัจ และไม่ใช่จักละสมุทัยสัจ

(หมายความว่า ผู้ที่จะได้มรรค(อรหัตตมรรค) มีอนาคตที่จะละสมุทัยสัจได้ ที่ผ่านมาไม่เคยรู้แจ้งทุกขสัจ ถ้าเคยรู้แจ้งทุกขสัจก็แสดงว่าเป็นพระอรหันต์แล้ว)

(ถามอีกว่า) หรือว่า บุคคลใดไม่ใช่จักละสมุทัยสัจ บุคคล

นั้นไม่ใช่เคยรู้แจ้งทุกขสัจ ใช่ไหม?

(ตอบว่า) พระอรหันต์ไม่ใช่จักละสมุทัยสัจ แต่เคยรู้แจ้งทุกขสัจ ผู้ได้อรหัตตมรรคก็ดี ปุถุชนทั้งหลายผู้จะไม่ได้มรรคก็ดี ไม่ใช่จักละสมุทัยสัจ และไม่ใช่เคยรู้แจ้งทุกขสัจ

(จะเห็นได้ว่า กิจสำหรับทุกขสัจคือกำหนดรู้ กิจสำหรับสมุทัยสัจคือละ(ตัณหา) ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรบอกว่า อริยสัจแต่ละอย่างมีกิจอะไรที่ต้องทำ แต่ไม่ได้บอกว่า กิจที่ทำนั้นสัมพันธ์กับขณะจิตอย่างไร อภิธรรมให้คำตอบในเรื่องนี้)

สังขารขมก

สังขารในที่นี้ หมายถึงเครื่องปรุงแต่ง สภาพที่ปรุงแต่ง (formation: determination: function) มี 3 อย่าง คือ

1. กายสังขาร หมายถึงลมหายใจเข้า-ลมหายใจออก (อัสสาสะและปัสสาสะ)
2. วจีสังขาร หมายถึงวิตกวิจาร(ความตรึกความตรอง)
3. จิตตสังขาร หมายถึง สัญญา เวทนา และธรรมที่สัมปยุต(เกิดดับพร้อมกัน)กับจิต (ยกเว้นวิตกวิจาร)

ขอสรุปประเด็นที่น่าศึกษาสำหรับผู้เริ่มศึกษาดังนี้

คำว่า อัสสาสะและปัสสาสะ จะแปลศัพท์ไหนว่าหายใจเข้าหรือหายใจออกก็ได้ เพราะอรรถกถาก็แปลต่างกันอยู่ คือ

อรรถกถาพระวินัยแปลอัสสาสะว่า หายใจออก แปลปัสสาสะว่า หายใจเข้า ส่วนอรรถกถาพระสูตรแปลอัสสาสะว่าหายใจเข้าแปลปัสสาสะว่าหายใจออก (วิสุทธิ. 2/58)

ปัญหาศัพท์อัสสาสะ-ปัสสาสะ

คำว่า อัสสาสะและปัสสาสะ มีปัญหาว่า คำไหนแปลว่าหายใจเข้าหรือหายใจออก เพราะในคัมภีร์ต่างๆ ก็แปลสับสนอยู่ ในทางปฏิบัติธรรมนั้น ไม่ว่าอัสสาสะ-ปัสสาสะจะหมายถึงการหายใจเข้าหรือหายใจออก ก็ไม่เป็นอุปสรรคแต่อย่างใด แต่เพื่อประโยชน์ทางวิชาการ ขอยกศัพท์ทั้งสองนี้ขึ้นมาพิจารณาดังนี้

อัสสาสะ-ปัสสาสะ เป็นศัพท์ที่มีมาคู่กันเสมอ เช่นเดียวกับเมื่อมีหายใจเข้าก็มีหายใจออก

คัมภีร์สมันตปาสาทิกาให้ความหมายแก่อัสสาสะว่า ได้แก่ลมออกภายนอก(ลมหายใจออก) ส่วนปัสสาสะได้แก่ลมเข้าไปภายใน(ลมหายใจเข้า) ตรงกันข้ามกับคัมภีร์อรรถกถาแห่งพระสุตตันตปิฎก ที่กล่าวว่า อัสสาสะ-ลมหายใจเข้า ปัสสาสะ-ลมหายใจออก

หนังสือปทานุกรมบาลีไทย อังกฤษ สันสกฤต ฉบับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ (มหามกุฏราชวิทยาลัยจัดพิมพ์) ยกคำแปลคัมภีร์วิสุท-

ธิมัคค์ แสดงไว้ตอนหนึ่งว่า

"ในกาลที่คัพภเสยยกสัตว์ทั้งปวงออกจากครรภ์มารดา ลมหายใจย่อมออกภายนอกก่อน ลมภายนอกพาเอาธุลีละเอียดเข้าไปภายใน ถึงเพดานย่อมดับในภายหลัง"

แล้วแสดงความเห็นว่า

"ที่ท่านยกเอาธรรมชาติการหายใจครั้งแรกของคัพภเสยยกสัตว์(สัตว์เกิดในครรภ์)ขึ้นมาแสดง คง เพื่อจะให้แปลว่าหายใจออกก่อนแล้วจึงหายใจเข้า เข้าใจว่าท่านคงได้ความรู้ข้อนี้มาจากการแพทย์ในสมัยนั้น แต่ว่าในวิสุทธิมัคค์นั้นเอง ตอนสมาธินิทเทสที่แก้ธาตุ-กัมมัฏฐาน ก็ให้คำอธิบายศัพท์ว่า อสฺสาส ได้แก่ลมหายใจเข้า อสฺสาส ได้แก่ลมหายใจออก..."

ข้อสรุปของปทานุกรมฉบับนี้ มีว่า

ทางที่จะพิจารณาน่าจะมี 2 ทางคือ

1. ทางรูปศัพท์ อสฺสาส(อา+สสฺ) ควรจะแปลว่าลมหายใจเข้า, ปสฺสาส(ป+สสฺ) ควรจะแปลว่าลมหายใจออก

2. พิจารณาตามหลักการการหายใจของสัตว์แรกเกิด คำอธิบายของท่านพระพุทธโฆสะในวิสุทธิ-มัคค์ว่าหายใจออกก่อน ฝ่ายแพทย์ปัจจุบันยืนยันว่าทารกแรกเกิดหายใจเข้าก่อน ขณะอยู่ในครรภ์มารดา

นั้น ทารกรับอากาศทางรกจึงไม่ต้องหายใจและปอดแฟบ ไม่มีอากาศอยู่ภายใน การหายใจครั้งแรกจึงเป็นการหายใจเข้า และอากาศเข้าไปทำให้ถุงลมในปอดโป่งพองออก การหายใจครั้งต่อไปจึงเป็นการหายใจออก

หนังสือพุทธธรรมของพระธรรมปิฎก(ประยุทธ์ ปยุตฺโต)แปลตามนิยมในเมืองไทย คือแปลตามคัมภีร์สมันตปาสาทิกา(อรรถกถาแห่งพระวินัยปิฎก) นั่นคือ อัสสาสะ-หายใจออก ปัสสาสะ-หายใจเข้า และแนะนำไว้ด้วยว่า ท่านที่ชอบแนวพระสูตร พึงเปลี่ยนเข้าเป็นออก ออกเป็นเข้า

ความหมายของวิตกวิจารมีดังนี้ วิตกในที่นี้แปลว่าความตริ คือขณะที่จิตจรดหรือจ่อกับอารมณ์ หรือขณะที่ยกจิตให้จับอยู่กับอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง นั่นคือวิตก ส่วนวิจาร แปลว่าความตรอง การที่จิตจดจ่ออยู่กับอารมณ์แล้วคลุกเคล้าผูกพันอยู่กับอารมณ์นั้น คือวิจาร ท่านเปรียบว่า วิตกเหมือนการจับภาชนะเพื่อขัดสี วิจารเหมือนมือที่ทำการขัดสีไปมา การพูด(วจี)ต้องมีวิตกวิจารปรุงแต่งจึงพูดออกมาได้

สภาวะที่ปรุงแต่งจิต มี สัญญา เวทนา และธรรมที่สัมปยุตกับจิต (ยกเว้นวิตกวิจาร) คำว่าธรรมที่สัมปยุตกับจิต ก็คือเจตสิกธรรมทั้งหลาย เช่น โลภะ เมตตา สติ เป็นต้น สัมปยุต คือเกิดดับพร้อมกัน เจตสิกธรรมนั้นเกิดดับพร้อมกับจิต มี

อารมณ์และมีวัตถุ(ที่ตั้ง)อันเดียวกับจิต

อาการหรือการทำงานของกาย วาจา และจิต จะเป็นไปอย่างไรขึ้นอยู่กับสังขาร(สภาวะที่ปรุงแต่ง) นี้คือบทบาทของสังขารในคำว่า กายสังขาร วจีสังขาร และจิตตสังขาร

เมื่อไม่มีวิตกวิจารขณะที่เกิดลมหายใจเข้าออก กายสังขารกำลังเกิดแต่วจีสังขารไม่เกิด. สำหรับบุคคลที่เกิดในกามาวจรภูมิ(เช่นมนุษย์) และผู้เข้าปฐมฌาน ขณะเกิดลมหายใจเข้าออก กาย-สังขารก็กำลังเกิด วจีสังขารก็กำลังเกิด

ไม่มีลมหายใจ มีแต่วิตกวิจาร ก็เกิดแต่วจีสังขาร ไม่เกิดกายสังขาร แต่สำหรับผู้เข้าปฐมฌานและผู้เกิดในกามาวจรภูมิซึ่งมีลมหายใจเข้าออก วจีสังขารก็เกิด กายสังขารก็เกิด

ถามว่า เมื่อกายสังขารกำลังเกิด จิตตสังขารก็กำลังเกิด(เกิดพร้อมกัน)ใช่ไหม? ตอบว่า ใช่ แต่เมื่อถามว่า ถ้าจิตตสังขารกำลังเกิด กายสังขารก็กำลังเกิดใช่ไหม? คำตอบมีอยู่ว่า ถ้าไม่มีลมหายใจเข้าออกขณะที่จิตเกิดขึ้นนั้น จิตตสังขารกำลังเกิด แต่กายสังขารไม่เกิด ไม่เหมือนกรณีเกิดลมหายใจซึ่งทั้งจิตตสังขารและกายสังขารย่อมเกิดขึ้นด้วยกัน

ระหว่างวจีสังขารกับจิตตสังขาร ก็เหมือนการเกิดขึ้นระหว่างกายสังขารกับจิตตสังขาร

จิต ในคำว่าจิตตสังขารนั้น หมายถึงเจตสิกหรือธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับจิต-มีจิตเป็นที่เกิด(สมุฏฐาน)

อัสสาสะปัสสาสะหรือลมหายใจเข้าออกนั้น มีแต่ในสัตว์(บุคคล)ผู้เกิดในกามาวจรภูมิเช่นมนุษย์เป็นต้น ส่วนในรูปาวจรภูมิ

(และในอรูปาวจรภูมิ) คือพวกเทวดาและพรหมทั้งหลาย ไม่มีลมหายใจเข้าออก แต่มีวิตกวิจาร ฉะนั้น คำว่าไม่มีลมอัสสาสะปัสสาสะแต่มีวิตกวิจาร หมายถึงผู้อยู่ในปฐมฌานและพวกเทวดา (รวมถึงพรหม)

และเมื่อมีการกล่าวถึงการเกิดดับสังขารแต่ละอย่าง โดยเฉพาะจิตตสังขาร (ที่ใช้คำว่าอุปาทขณะและภังคขณะ) ไม่ได้หมายถึงการเกิดสังขารในปฏิสนธิจิตและจุติจิต (ซึ่งเป็นการเกิดการตายของชีวิตหนึ่งๆ)

สังขาร 3 นี้ เมื่อแจกแจงไปตามภูมิต่างๆ (กามาวจรภูมิ-รูปาวจรภูมิ-อรูปาวจรภูมิ) หรือตามภูมิของฌานชั้นต่างๆ ก็เป็นเรื่องที่ละเอียดพิสดารเป็นอย่างยิ่ง

อนุสยมก

อนุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องหรือแฝงตัวอยู่ในสันดาน-latent dispositions: underlying tendencies: Evil Inclinations or Biases) มี 7 อย่างคือ

1. กามราคะ (ความกำหนัดในกาม, ความอยากได้ติดใจในกาม)

2. ปฏิฆะ (ความขัดเคืองหงุดหงิดใจ มีโทสะ)

3. ทิฐิ (ความเห็นผิด, การถือความเห็นหรือความคิดเห็น(ที่ผิด)เป็นความจริง)

4. วิจิกิจฉา (ความลังเล, ความสงสัย)

5. มานะ (ความถือตัว)

6. ภวราคะ (ความกำหนัดในภพ, ความอยากเป็น อยากยิ่งใหญ่ อยากยั่งยืน)

7. อวิชชา (โมหะ-ความไม่รู้จริง)

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะให้ความหมายแก่อนุสัยว่า ที่ชื่อว่าอนุสัย เพราะเป็นกิเลสตามนอนเนื่องอยู่ในสันดาน คือเป็นกิเลสที่ยังละไม่ได้(อย่างสิ้นเชิง) เมื่อสบเหตุเหมาะก็จะเกิดขึ้น

มีคำถามว่า เมื่อหมายถึงกิเลสที่ยังละไม่ได้ เหตุใดกิเลสชนิดอื่นๆ ที่ยังละไม่ได้เหมือนกันจึงไม่เรียกว่าอนุสัย คัมภีร์นี้แก้ว่า เพียงแต่ละไม่ได้ก็ไม่เรียกว่าอนุสัย แต่กิเลสทั้ง 7 อย่างนี้มีกำลังแรง(ละให้เด็ดขาดไม่ได้ง่ายๆ เหมือนกิเลสเหล่าอื่น)ด้วย

แนวการอธิบายของยมกในเรื่องอนุสัยนี้ ได้ตั้งหัวข้อเป็น 7 เรื่อง (เรียกว่าวาระ) คือ 1. อนุสยวาร แจกแจงอนุสัยกิเลสทั้ง 7 อย่าง 2. สานุสยวาร ว่าด้วยบุคคลผู้มีอนุสัย 3. ปชหนวาร ว่าด้วยการละอนุสัย 4. ปริญญาวาร ว่าด้วยการกำหนดรู้อนุสัย 5. ปหีนวาร ว่าด้วยอนุสัยที่บุคคลละได้แล้ว 6. อุปปัชชนวาร ว่าด้วยการเกิดขึ้นของอนุสัย 7. ธาตุวาร แจกแจงว่าผู้เกิดในธาตุไหน (คือ กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ) มีอนุสัยอะไรได้บ้าง

อนุสัยทั้ง 7 นั้นมีอยู่ครบถ้วนในปุถุชน ส่วนโสดาบันและสกทาคามี ยังมีอนุสัย 5 อย่างคือ 1. กามราคะ 2. ปฏิฆะ 3. มานะ 4. ภวราคะ 5. อวิชชา (คำว่าอวิชชา สำหรับอริยบุคคลผู้ยังไม่เป็นพระอรหันต์ หมายถึงความไม่รู้ทุกขสัจ (หรือความ

ไม่รู้ในอริยสัจ 4 นั่นเอง) อนาคามียังมีอนุสัย 3 อย่างคือ 1. มานะ 2. ภวราคะ 3. อวิชชา

การแจกแจงเรื่องอนุสัย เป็นไปอย่างละเอียดลึกซึ้ง โดยชี้ให้เห็นความสัมพันธ์กันระหว่างอนุสัยแต่ละอย่างกับบุคคลผู้มีอนุสัย และสัมพันธ์กับธาตุทั้ง 3 คือ กามธาตุ(กามาวจรภูมิ) รูปธาตุ และอรูปธาตุ รวมไปถึงแจกแจงว่า อนุสัยอะไรเกิดในเวทนาประเภทไหนด้วย

ตัวอย่างการแจกแจงในเรื่องกามราคะ ปฏิฆะ และมานะ ตอนหนึ่ง มีดังนี้

(ถามว่า) กามราคะและปฏิฆะ นอนเนื่องอยู่ ณ ที่ใด มานะก็นอนเนื่องอยู่ ณ ที่นั้น ใช่ไหม? (ตอบว่า) ไม่ใช่

(ถามว่า) หรือว่า มานะนอนเนื่องอยู่ ณ ที่ใด กามราคะและปฏิฆะ ก็นอนเนื่องอยู่ ณ ที่นั้นใช่ไหม?

(ตอบว่า) มานะ นอนเนื่องอยู่ ณ ที่นี้ คือที่รูปธาตุและอรูปธาตุ ส่วนกามราคะและปฏิฆะ ไม่ได้นอนเนื่องอยู่ ณ ที่นี้

ในกามธาตุ มานะและกามราคะนอนเนื่องอยู่ที่เวทนา 2 (สุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา) ปฏิฆะไม่ได้นอนเนื่องอยู่ที่เวทนา 2 นี้ แต่นอนเนื่องอยู่ที่ทุกขเวทนา

เมื่อพิจารณาตามคำถาม-คำตอบในตัวอย่างนี้ ก็จะเห็นได้ว่า กามราคะกับปฏิฆะมีสภาวะต่างกัน เกิดในที่ต่างกัน คือ กามราคะ(ความยินดีพอใจในกาม)มากับสุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา ส่วนปฏิฆะ(ความขัดเคืองใจ)มากับทุกขเวทนา ดังนี้เป็นต้น

ถ้ามีความเข้าใจแจ่มแจ้งในเรื่องอนุสัย ก็จะรู้ละเอียดขึ้น

ไปอีกว่า กิเลสที่แฝงตัวอยู่ในปุถุชนและอริยบุคคลตั้งแต่โสดาบันถึงอนาคงมีนั้นเป็นอย่างไร และจะตระหนักว่าการละกิเลสได้อย่างเด็ดขาดนั้น จะประมาทไม่ได้ว่าเป็นเรื่องตื้นๆ และการด่วนตัดสินว่าใครละกิเลสได้-เป็นอริยบุคคลชั้นไหนนั้น มิใช่เรื่องที่ทำได้ง่ายๆ เลย

จิตตยมก

ในพระไตรปิฎก(ฉบับบาลี)เล่มที่ 39 มี 3 เรื่อง คือ 1. จิตตยมก(ว่าด้วยจิต) 2. ธัมมยมก(ว่าด้วยธรรม) 3. อินทริยยมก(ว่าด้วยอินทรีย์ 22 มีตา หู เป็นต้น) ทั้ง 3 เรื่องนี้ ยมกมีวิธีอธิบายไม่เหมือนกัน (แนวทางเหมือนกัน คือมีบทตั้ง(อุเทศ) คำอธิบาย(นิเทศ) และการถาม-ตอบ)

จิตตยมกแบ่งหัวข้อสำหรับอธิบายเป็น 4 วาระ คือ 1. ปุคคลวาระ (ว่าด้วยจิตของบุคคล) 2. ธัมมวาระ (ว่าด้วยตัวจิต) 3. ปุคคลธัมมวาระ (ว่าด้วยบุคคลและจิตของบุคคลนั้น) 4. มิสสกวาระ (ว่าด้วยจิตซึ่งประกอบด้วยกิเลสต่างๆ)

เนื้อหาในจิตตยมก แก่นของเรื่องอยู่ที่จิต ไม่ว่าจะยกบุคคลหรือกิเลสขึ้นมากล่าว ก็เพื่อให้ได้คำตอบเรื่องจิตเป็นสำคัญ มีคำอยู่ 2 คำ ที่นำไปสู่การอธิบายเรื่องจิตอยู่เสมอ คือคำว่า อุปปาทขณะ(หมายถึงจิตขณะเกิดขึ้น) และภังคขณะ(หมายถึงจิตขณะดับ) กล่าวสั้นๆ คือ จิตเกิด-จิตดับนั่นเอง โปรดพิจารณา

จากคำถาม-คำตอบ(เฉพาะตัวอย่าง) ดังนี้

(ถามว่า) จิตของบุคคลใดกำลังเกิด ไม่ใช่กำลังดับ, จิตของบุคคลนั้นจักดับ จักไม่เกิด ใช่ไหม?

(ตอบว่า) ในอุปปาทขณะแห่งปัจฉิมจิต จิตของบุคคลนั้นกำลังเกิด ไม่ใช่กำลังดับ จักดับไม่ใช่จักเกิด ในอุปปาทขณะแห่งจิตของบุคคลนอกจากนี้ จิตของบุคคลนั้นกำลังเกิด ไม่ใช่กำลังดับ จักดับด้วยจักเกิดด้วย

(ถามว่า) หรือว่า จิตของบุคคลใดจักดับจักไม่เกิด จิตของบุคคลนั้นกำลังเกิด ไม่ใช่กำลังดับ ใช่ไหม? (ตอบว่า) ใช่

(ถามว่า) จิตของบุคคลใดไม่ใช่กำลังเกิดกำลังดับ จิตของบุคคลนั้น จักไม่ดับ จักเกิด ใช่ไหม? (ตอบว่า) ไม่ใช่

หมายความว่า จิตดวงสุดท้าย(ปัจฉิมจิต) ของพระอรหันต์นั้น กล่าวได้ว่า เป็นจิตที่กำลังเกิดอยู่ และจะต้องดับ แต่จะไม่เกิดอีก ซึ่งต่างจากจิตของอนาคามี สกทาคามี โสดาบันและปุถุชนทั้งหลาย ซึ่งเมื่อดับก็จะต้องเกิดอีก

จะเห็นได้ชัดขึ้นอีก เมื่อพิจารณาจากตัวอย่างในเรื่องจิตของผู้เข้านิโรธสมาบัติและอสัญญสัตว์ ดังนี้

(ถามว่า) จิตของบุคคลใดกำลังเกิด จิตของบุคคลนั้นเกิดแล้วใช่ไหม? (ตอบว่า) ใช่

(ถามว่า) หรือว่าจิตของบุคคลใดเกิดแล้ว จิตของบุคคลนั้นกำลังเกิดใช่ไหม?

(ตอบว่า) ในภังคขณะแห่งจิต(ขณะจิตดับ) จิตของบุคคลเหล่านั้นเกิดแล้ว ไม่ใช่กำลังเกิด แต่ในอุปปาทขณะแห่งจิต จิต

B 11592060
ขมก
i 16958305

ทั้งเกิดแล้วและกำลังเกิด

(ถามว่า) จิตของบุคคลใดไม่ใช่กำลังเกิด จิตของบุคคลนั้นไม่ใช่เกิดแล้ว ใช่ไหม?

(ตอบว่า) ในภังคขณะแห่งจิต จิตของบุคคลเหล่านั้นไม่ใช่กำลังเกิด แต่เกิดแล้ว จิตของบุคคลผู้เข้านิโรธสมาบัติและจิตของอสัญญสัตว์ ไม่ใช่กำลังเกิดและไม่ใช่เกิดแล้ว

หมายความว่า ผู้เข้านิโรธสมาบัติและอสัญญสัตว์ ต่างก็ไม่มีสัญญาและเวทนาเหมือนกัน จึงพูดไม่ได้ว่า จิตกำลังเกิดหรือเกิดแล้ว

ในการอธิบายจิตที่ประกอบด้วยกิเลส จิตดยมกยกจิตมีราคะขึ้นมาอธิบายให้เห็นเป็นแนวทางเท่านั้น

ธัมมยมก

ธรรมในคำว่าธัมมยมกนี้ หมายถึง กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยากตธรรม การอธิบายมุ่งไปที่การเกิดการดับของธรรมเหล่านี้ว่า แต่ละอย่างมีการเกิดการดับอย่างไร อย่างหนึ่งเกิดหรือดับ อีกอย่างหนึ่งเกิดดับพร้อมกันได้หรือไม่ เป็นต้น โปรดพิจารณาจากตัวอย่างการถาม-ตอบ ต่อไปนี้

(ถามว่า) กุศลธรรมกำลังเกิดแก่บุคคลใด อกุศลธรรมกำลังเกิดแก่บุคคลนั้น ใช่ไหม? (ตอบว่า) ไม่ใช่ (หมายความว่า กุศลธรรมกับอกุศลธรรมเกิดพร้อมกันหรือเกิดในขณะจิตเดียวกันไม่ได้)

PROPERTIES OF
RAMKHAMHAENG UNIVERSITY
LIBRARY

(ถามว่า) กุศลธรรมกำลังเกิดแก่บุคคลใด อัพยากตธรรมก็กำลังเกิดแก่บุคคลนั้น ใช่ไหม?

(ตอบว่า) ในอรูปภูมิ ขณะเกิดกุศลจิต กุศลธรรมกำลังเกิดแก่บุคคลเหล่านั้น แต่อัพยากตธรรมไม่ใช่กำลังเกิด ส่วนในปัญจโวการภูมิ (เช่นเกิดเป็นมนุษย์-มีขันธ์ 5 ครบ) เมื่อเกิดกุศลจิตนั้น ทั้งกุศลธรรมและอัพยากตธรรมกำลังเกิดแก่บุคคลเหล่านั้น (อัพยากตธรรม เช่น ตา หู จมูก เป็นต้น) ในกรณีเกิดอกุศลจิตก็มีนัยตรงกันข้าม

จะเห็นได้ว่า เนื้อหาในธัมมยมก เป็นการแจกแจงว่า ธรรม 3 อย่างนั้นเกิดหรือไม่เกิด ดับหรือไม่ดับอย่างไร ในภพหรือภูมิต่างๆ ถ้าเข้าใจแจ่มแจ้งในสภาวะของกุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยากตธรรม ว่าคืออะไร และเข้าใจแจ่มแจ้งในเรื่องภูมิ 3 คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ และอรูปาวจรภูมิ ว่ามีสภาวะเป็นอย่างไร ก็จะพิจารณาตามธัมมยมกได้ไม่ยากนัก

อินทริยยมก

คำว่าอินทรีย์ในอินทริยยมก ได้แก่อินทรีย์ 22 (เหมือนในอินทริยวิภังค์) คือ

1. จักขุนทรีย์ (จักขุปสาท) 2. โสตินทรีย์ (โสตปสาท) 3. ฆานินทรีย์ (ฆานปสาท) 4. ชิวหินทรีย์ (ชิวหาปสาท) 5. กายินทรีย์ (กายปสาท) 6. มนินทรีย์ (ใจหรือจิต)

7. อิตถินทรีย์ (อิตถีภาวะ-เพศหญิง) 8. ปุริสินทรีย์ (ปุริสภาวะ-เพศชาย) 9. ชีวิตินทรีย์ (ชีวิต)

10. สุขินทรีย์(สุขเวทนา-สุขกายกาย) 11. ทุกขินทรีย์ (ทุกข-เวทนา-ทุกข์ทางกาย) 12. โสมนัสสินทรีย์(โสมนัสสเวทนา-สุขทางใจ) 13. โทมนัสสินทรีย์ (โทมนัสสเวทนา-ทุกข์ทางใจ) 14. อุเบกขินทรีย์(อุเบกขาเวทนา-ไม่ทุกข์ไม่สุข)

15. สัทธินทรีย์ (ศรัทธา-ความเชื่อ) 16. วิริยินทรีย์ (วิริยะ-ความเพียร) 17. สตินทรีย์ (สติ-ความระลึกได้) 18. สมาธินทรีย์ (สมาธิ-ความแน่วนิ่งของจิต) 19. ปัญญินทรีย์ (ปัญญา-ความรู้)

20. อนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์(โสตาปัตติมัคคญาณ-อินทรีย์ของผู้มุ่งปฏิบัติเพื่อรู้สัจธรรมที่ยังไม่รู้) 21. อัญญินทรีย์ (หมายถึงญาณ 6 คือ โสตาปัตติผลญาณ-สกทาคามิมัคคญาณ-สกทาคามิผลญาณ-อนาคามิมัคคญาณ-อนาคามิผลญาณ-อรหัตตมัคคญาณ) 22. อัญญาตาวินทรีย์(อรหัตตผลญาณ)

ที่ได้ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะแต่ละอย่างเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน คือเมื่อทำหน้าที่หรือมีบทบาทแล้ว ก็ไม่มีอะไรจะมาแทรกแซงหรือเกิดร่วมได้

เนื้อหาของอินทริยยมก เป็นการแจกแจงอินทรีย์ทั้งหลายว่าอย่างไหนเกิดร่วมกับอย่างไหนได้หรือไม่ได้ และเชื่อมโยงไปถึงภพหรือภูมิตลอดถึงจิตระดับต่างๆ ด้วย จึงมีความละเอียดซับซ้อนยากที่จะเข้าใจได้ แต่อย่างน้อยก็ได้เห็นลักษณะความรู้ในเรื่องอินทรีย์ว่า พระพุทธศาสนาเข้าถึงความรู้ในเรื่องอินทรีย์ได้ล้ำลึกอย่างยิ่ง คือ ทางกายภาพ ได้ล่วงรู้ถึงการทำงานของอายตนะ

หรือระบบประสาท ไปจนถึงภาวะที่แสดงเพศและความมีชีวิต ทางอารมณ์และจิตใจ ล่วงรู้ไปถึงความรู้สึกและส่วนประกอบของจิตหรือเจตสิก. ทางปัญญา ล่วงรู้ไปถึงความรู้ชั้นสูงที่เรียกว่ามรรคญาณและผลญาณจนหมดสิ้น

ทุกอินทรีย์นั้น มีคำอธิบายความเกิดขึ้นและความเป็นไปอย่างละเอียดซับซ้อน แต่ก็มีระบบความเป็นไปที่เข้าใจได้ทั้งหมด

ขอยกตัวอย่างหนึ่งในการถาม-ตอบของอินทริยยมก ดังนี้

(ถามว่า) จักขุนทรีย์ไม่ใช่เคยเกิดแก่บุคคลใดในภูมิใด อุเบกขินทรีย์ก็ไม่ใช่เคยเกิดแก่บุคคลนั้นในภูมินั้น ใช่ไหม?

(ตอบว่า) บุคคลผู้เกิดในอรูปภูมิ จักขุนทรีย์ไม่ใช่เคยเกิดแก่บุคคลเหล่านั้นในภูมินั้น แต่อุเบกขินทรีย์เคยเกิดแก่บุคคลเหล่านั้นในภูมินั้น บุคคลผู้เกิดในสุทธาวาสภูมิและบุคคลผู้เกิดในอสัญญภูมินั้น จักขุนทรีย์ไม่ใช่เคยเกิด และอุเบกขินทรีย์ก็ไม่ใช่เคยเกิดแก่บุคคลเหล่านั้นในภูมินั้น

หมายความว่า ในอรูปภูมิ พวกอรูปพรหมไม่มีตาทำหน้าที่เห็น(จักขุนทรีย์) แต่มีความรู้สึกได้ ส่วนพวกอสัญญีและอนาคามีที่ไปเกิดในชั้นสุทธาวาส ทั้งไม่มีจักขุนทรีย์และไม่มีความรู้สึก (เฉพาะกรณีของอนาคามี ขอให้รู้อย่างหนึ่งว่า เมื่อจะไปเกิดในชั้นสุทธาวาสนั้น จิตของท่านอยู่ในจตุตถฌาน องค์ธรรมของจตุตถฌาน คืออุเบกขาและเอกัคคตา)

จากตัวอย่างเพียงคำถาม-คำตอบเดียวนี้ ก็จะเห็นได้แล้วว่า ความรู้เรื่องอินทรีย์มีความละเอียดลึกซึ้งเป็นอย่างยิ่ง

ในตอนที่ว่าด้วยการกำหนดรู้อินทรีย์ (ปริญญาวาระ) ขอยก

ตัวอย่างคำถาม-คำตอบส่วนหนึ่งมาแสดงไว้ เพื่อให้ลองพิจารณาใคร่ครวญตาม ดังนี้

(1334) (ถามว่า) บุคคลใดกำลังรู้แจ้งจักขุนทรีย์ บุคคลนั้นก็กำลังรู้แจ้งโสตินทรีย์ใช่ไหม? (ตอบว่า) ใช่

(ถามว่า) หรือว่า บุคคลใดกำลังรู้แจ้งโสตินทรีย์ บุคคลนั้นก็กำลังรู้แจ้งจักขุนทรีย์ ใช่ไหม? (ตอบว่า) ใช่

(1335) (ถามว่า) บุคคลใดกำลังรู้แจ้งจักขุนทรีย์ บุคคลนั้นกำลังละโทมนัสสินทรีย์ ใช่ไหม? (ตอบว่า) ไม่ใช่

(ถามว่า) หรือว่า บุคคลใดกำลังละโทมนัสสินทรีย์ บุคคลนั้นก็กำลังรู้แจ้งจักขุนทรีย์ ใช่ไหม? (ตอบว่า) ไม่ใช่

(ถ้าพิจารณาตาม ก็จะนึกเห็นได้ว่า ขณะที่ตามองเห็นนั้น หูก็ได้ยินพร้อมกันได้ แต่พอทำความรู้สึกว่า ชอบหรือไม่ชอบสิ่งที่ได้เห็นได้ฟังนั้น การเห็นการฟังก็เกิดขึ้นไม่ได้)

(1345) (ถามว่า) บุคคลใดไม่ใช่กำลังรู้แจ้งจักขุนทรีย์ บุคคลนั้นก็ไม่ใช่กำลังละโทมนัสสินทรีย์ ใช่ไหม?

(ตอบว่า) บุคคลผู้ได้อนาคามิมรรค ไม่ใช่กำลังรู้แจ้งจักขุนทรีย์ แต่กำลังละโทมนัสสินทรีย์ ยกเว้นผู้ได้มรรค 2 จำพวก (คือผู้ได้สกทาคามิมรรคและผู้ได้อรหัตตมรรค)เสียแล้ว บุคคลนอกนี้ไม่ใช่กำลังรู้แจ้งจักขุนทรีย์ และไม่ใช่กำลังละโทมนัสสินทรีย์

(ถามว่า) หรือว่า บุคคลใดไม่ใช่กำลังละโทมนัสสินทรีย์ บุคคลนั้นก็ไม่ใช่กำลังรู้แจ้งจักขุนทรีย์ ใช่ไหม?

(ตอบว่า) บุคคลผู้ได้อรหัตตมรรค ไม่ใช่กำลังละโทมนัส-

สินทรีย์ แต่กำลังรู้แจ้งจักขุนทรีย์ ยกเว้นบุคคล 2 จำพวก(คือผู้ได้สกทาคามิมรรคและผู้ได้อรหัตตมรรค)นั้นแล้ว บุคคลที่เหลือไม่ใช่กำลังละโทมนัสสินทรีย์ และไม่ใช่กำลังรู้แจ้งจักขุนทรีย์

(ผู้ได้สกทาคามิมรรค ยังละโทมนัสสินทรีย์ไม่ได้ ส่วนผู้ได้อรหัตตมรรคนั้นละโทมนัสสินทรีย์ได้เด็ดขาดแล้ว ทั้งสองจึงไม่ใช่กำลังละโทมนัสสินทรีย์คนละแบบ)

คัมภีร์ที่ 7

ปัฏฐาน

คัมภีร์ที่ 7

ปัฏฐาน

เนื้อหาของปัฏฐานบรรจุอยู่ในพระไตรปิฎก (ฉบับบาลี) 6 เล่ม คือ เล่มที่ 40-41-42-43-44-45 (อรรถกถาเรียกว่า มหาปัฏฐานปกรณ์) คิดเป็นจำนวนหน้ารวมกันได้ 3,321 หน้า แสดงถึงความวิจิตรพิสดารของความรู้อันมีมากมายมหาศาล ซึ่งนักศึกษาอภิธรรมยอมรับกันทั่วไปว่าเป็นคัมภีร์ที่ศึกษาเข้าใจได้ยากที่สุด

ปัฏฐาน ว่าด้วย"ที่ตั้งคือปัจจัย 24" ปัจจัยในที่นี้หมายถึงองค์ประกอบต่างๆ ที่เป็นเหตุเกื้อหนุนให้เกิดธรรมทั้งหลายเช่น กุศลธรรม เวทนา วิบาก เป็นต้น ปัจจัยทั้ง 24 นี้จะเกี่ยวข้อง

สัมพันธ์กันอย่างซับซ้อน ยกตัวอย่างเช่น เมื่อตาเห็นรูปเกิดจักขุวิญญาณขึ้นนั้น มีองค์ประกอบมากมายเป็นปัจจัยให้เกิดจักขุวิญญาณ นับได้ 73 ปัจจัย ดังนี้

1. ปัญจทวาราวัชชนจิต เป็นปัจจัยให้ 5 ปัจจัย
2. ปัจจุปปันนรูปารมณ์ เป็นปัจจัยให้ 4 ปัจจัย
3. มัชฌิมายุกจักขุปสาท เป็นปัจจัยให้ 6 ปัจจัย
4. อดีตเจตนากรรม เป็นปัจจัยให้ 2 ปัจจัย
5. อาโลก-แสงสว่าง เป็นปัจจัยให้ 1 ปัจจัย
6. ผัสสเจตสิก เป็นปัจจัยให้ 8 ปัจจัย
7. เวทนาเจตสิก เป็นปัจจัยให้ 8 ปัจจัย
8. สัญญาเจตสิก เป็นปัจจัยให้ 9 ปัจจัย
9. เจตนาเจตสิก เป็นปัจจัยให้ 9 ปัจจัย
10. เอกัคคตาเจตสิก เป็นปัจจัยให้ 8 ปัจจัย
11. ชีวิตินทริยเจตสิก เป็นปัจจัยให้ 8 ปัจจัย
12. มนสิการเจตสิก เป็นปัจจัยให้ 7 ปัจจัย

จะเห็นได้ว่า เมื่อตาเห็นรูปเกิดการรับรู้ว่า"เห็น"(จักขุวิญญาณ)นั้น ต้องมีความพร้อมเพรียงขององค์ประกอบต่างๆ เหล่านี้ที่เข้าใจได้ง่ายที่สุด เช่น ต้องมีแสงสว่างให้ตามองเห็นรูป ตากับรูปต้องถึงกัน ต้องมีการตั้งใจที่จะเห็น มีสมาธิจดจ่อ เป็นต้น องค์ประกอบทั้งหมดนี้แหละคือปัจจัยในคำว่าปัฏฐาน (ป=ปัจจัย+ฐาน)

ในพระอภิธรรมปิฎกเรื่องปัฏฐานนี้

เล่มที่ 40 ว่าด้วยอนุโลมติกปัฏฐาน คือปัจจัยเกี่ยวกับธรรมหมวดละ 3 (ติกะ) มี กุศลธรรม 3 เวทนา 3 วิบาก 3 อุปา

ทินนะ 3 สังกิลิฏฐะ 3 (ดูธัมมสังคณีในเล่ม 1)

เล่มที่ 41 ว่าด้วยอนุโลมติกปัฏฐาน มีเนื้อหาต่อจากเล่ม 40 คือ ปัจจัยเกี่ยวกับธรรมหมวดละ 3 (ติกะ) ตั้งแต่ข้อ 6 ถึงข้อ 22 (ติกะมีทั้งหมด 22 ข้อ เรียกว่า 22 ติกะ)

เล่มที่ 42 ว่าด้วยอนุโลมทุกปัฏฐาน(ตอนต้น) คือปัจจัยเกี่ยวกับธรรมหมวดละ 2 (ทุกะ) รวม 10 ทุกะ (ตั้งแต่เหตุโคจฉกะ ถึงปรามาสโคจฉกะ)

เล่มที่ 43 ว่าด้วยอนุโลมทุกปัฏฐาน(ที่เหลือ) คือ ปัจจัยเกี่ยวกับธรรมหมวดละ 2 (ทุกะ) รวม 4 ทุกะ (ตั้งแต่มหันตรทุกะ ถึง ปิฏฐิทุกะ)

เล่มที่ 44 ว่าด้วยปัจจัยเกี่ยวกับธรรมหมวดละ 2 และหมวดละ 3 (ทั้งทุกะและติกะผสมกันในลักษณะต่างๆ ธรรมหมวดทุกะและติกะล้วนแต่อยู่ในมาติกาแห่งคัมภีร์ธัมมสังคณีนั่นเอง)

เล่มที่ 45 มีอยู่ 3 หัวข้อใหญ่ คือ 1. ปัจจนียปัฏฐาน เป็นการยกข้อธรรมในธัมมสังคณีทุกข้อมาปฏิเสธ 2. อนุโลมปัจจนีย-ปัฏฐาน ว่าด้วยธรรมที่เป็นปัจจัยอาศัยธรรมในธัมมสังคณี แต่ธรรมที่เกิดขึ้นต่างออกไปจากธรรมในธัมมสังคณี 3. ปัจจนียานุโลมปัฏฐาน ว่าด้วยธรรมที่เป็นปัจจัยอาศัยธรรมที่มิใช่ข้อธรรมในธัมมสังคณี แต่เกิดธรรมในธัมมสังคณี

จับประเด็นได้ว่า

ปัจจนียปัฏฐาน ปฏิเสธทั้งธรรมฝ่ายที่ถูกอาศัยและธรรมฝ่ายที่เกิดขึ้น

อนุโลมปัจจนียปัฏฐาน ปฏิเสธเฉพาะธรรมที่เกิด
ปัจจนียานุโลมปัฏฐาน ปฏิเสธเฉพาะธรรมที่ถูกอาศัย
สุชีพ ปุญญานุภาพ กล่าวสรุปให้เห็นลักษณะเนื้อหาของปัฏฐานไว้ในหนังสือพระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชนว่า "คัมภีร์ปัฏฐานแสดงถึงปัจจัย 24 ชนิดตามเนื้อหาว่าเป็นปัจจัยในลักษณะไหน ครั้นแล้วจึงนำข้อธรรมหมวด 3 หมวด 2 ในคัมภีร์ธัมมสังคณีมาเป็นบทตั้ง เอาปัจจัย 24 มากล่าวถึงว่าเกี่ยวข้องกันอย่างไร หลายแง่หลายมุม ถ้าจะเทียบด้วยการทอผ้า ข้อธรรมในคัมภีร์ธัมมสังคณีเท่ากับเป็นเส้นด้ายยืน ส่วนปัจจัย 24 เหมือนด้ายในกระสวยที่พุ่งไปมาระหว่างด้ายยืนให้สำเร็จเป็นลวดลายต่างๆ"

ปัจจัย (The Conditions) 24

ปัจจัยในปัฏฐานมี 24 อย่างคือ

1. เหตุปัจจัย (Root Condition-ปัจจัยที่เป็นเหตุ)
2. อารัมมณปัจจัย (Object Condition-ปัจจัยที่เป็นอารมณ์)
3. อธิปติปัจจัย (Predominance Condition-ปัจจัยที่เป็นใหญ่)
4. อนันตรปัจจัย (Proximity Condition-ปัจจัยที่เป็นของไม่มีอะไรคั่นในระหว่าง)
5. สมนันตรปัจจัย (Contiguity Condition-ปัจจัยที่เป็นของกระชั้นชิด)

6. สหชาตปัจจัย (Conascence Condition-ปัจจัยที่เป็นของเกิดพร้อมกัน)

7. อัญญมัญญปัจจัย (Mutuality Condition-ปัจจัยที่เป็นของอิงอาศัยกันและกัน)

8. นิสสยปัจจัย (Dependence Condition-ปัจจัยเป็นที่อาศัยโดยตรง)

9. อุปนิสสยปัจจัย (Strong-Dependence Condition-ปัจจัยเป็นที่อาศัยโดยสืบต่อกันมา)

10. ปุเรชาตปัจจัย (Prenascence Condition-ปัจจัยที่เป็นของเกิดก่อน)

11. ปัจฉาชาตปัจจัย (Postnascence Condition-ปัจจัยที่เป็นของเกิดทีหลัง)

12. อาเสวนปัจจัย (Repetition Condition-ปัจจัยโดยการส้องเสพ)

13. กัมมปัจจัย (Kamma Condition-ปัจจัยที่เป็นกรรม)

14. วิปากปัจจัย (Resultant Condition-ปัจจัยที่เป็นผลของกรรม)

15. อาหารปัจจัย (Nutriment Condition-ปัจจัยที่เป็นอาหาร)

16. อินทริยปัจจัย (Faculty Condition-ปัจจัยที่เป็นอินทรีย์

17. ฌานปัจจัย (Jhana Condition-ปัจจัยที่เป็นฌาน)

18. มัคคปัจจัย (Path Condition-ปัจจัยที่เป็นมรรค

หรือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์)

19. สัมปยุตตปัจจัย (Association Condition-ปัจจัยที่เป็นของเกิดพร้อมกันดับพร้อมกัน)

20. วิปยุตตปัจจัย (Dissociation Condition-ปัจจัยที่เป็นของไม่เกิดดับพร้อมกัน)

21. อัตถิปัจจัย (Presence Condition-ปัจจัยที่เป็นของมีอยู่)

22. นัตถิปัจจัย (Absence Condition-ปัจจัยที่เป็นของไม่มี)

23. วิคตปัจจัย (Disapearance Condition-ปัจจัยที่เป็นของหมดไป-พ้นไป)

24. อวิคตปัจจัย (Non-disapearance Condition-ปัจจัยที่เป็นของไม่หมดไปไม่พ้นไป)

(ปัจจัย 24 นี้ ใช้สวดต่อจากบทสวดมาติกาในงานศพที่ขึ้นต้นว่า "เหตุปัจจโย อารัมมณปัจจโย..." คำแปลที่เป็นภาษาอังกฤษ เป็นคำแปลในหนังสือ Conditional Relations (Paṭṭhana) โดย U Narada แห่งพม่า ซึ่งเป็นหนังสือของสมาคมบาลีปกรณ์แห่งกรุงลอนดอน)

บาลีแสดงปัฏฐาน 24

สรุปใจความแห่งปัฏฐาน 24 จะช่วยให้ผู้รู้บาลีเข้าใจชัดขึ้น เมื่อเห็นคำอธิบายในภาคบาลี

เหตุปจฺจโยติ เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมฺปยุตฺตานญฺจ รูปานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย.

บทว่า **เหตุปจฺจโย** หมายถึง เหตุทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัยแก่ 1. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับเหตุ 2. รูปทั้งหลายที่มีเหตุและธรรมอันเกิดดับพร้อมกับเหตุนั้นเป็นสมุฏฐาน(ที่เกิด)

อารมฺมณปจฺจโยติ

- รูปายตนำ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา ตำสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย.

- สทฺทายตนำ โสตวิญฺญาณธาตุยา ตำสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย.

- คนฺธายตนำ ฆานวิญฺญาณธาตุยา ตำสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย.

- รสายตนำ ชิวฺหาวิญฺญาณธาตุยา ตำสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อารมฺมณปจฺจเยน

บทว่า **อารมฺมณปจฺจโย** หมายถึง

- รูปายตนะเป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัยแก่ 1. จักขุวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น

- สัททายตนะเป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัยแก่ 1. โสตวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับโสตวิญญาณธาตุนั้น

- คันธายตนะเป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัยแก่ 1. ฆานวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับฆานวิญญาณธาตุนั้น

- รสายตนะเป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัยแก่ 1. ชิว-

ปจฺจโย.

- โผฏฐพฺพายตนํ กายวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย.

- รูปายตนํ สทฺทายตนํ คนฺธายตนํ รสายตนํ โผฏฐพฺพายตนํ มโนธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย.

- สพฺเพ ธมฺมา มโนวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺต

หาวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับชิวหาวิญญาณธาตุนั้น

- โผฏฐัพพายตนะเป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัยแก่ 1. กายวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับกายวิญญาณธาตุนั้น

- รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ (รวม 5 อายตนะ) เป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัยแก่ 1. มโนธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนธาตุนั้น

- ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัยแก่ 1. มโนวิญญาณธาตุ

กานญฺจ ธมฺมานำ อารมฺ-
มณปจฺจเยน ปจฺจโย.

- ยำ ยำ ธมฺมำ อารพฺภ เย เย
ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ, จิตฺต-
เจตสิกา ธมฺมา เต เต ธมฺ-
มา เตสำ เตสำ ธมฺมานำ อา-
รมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย.

อธิปติปจฺจโยดี

- ฉนฺทาธิปติ ฉนฺทสมฺปยุตฺต-
กานำ ธมฺมานำ ตำสมุฏฺฐา-
นานญฺจ รูปานำ อธิปติ-
ปจฺจเยน ปจฺจโย.

2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับ
พร้อมกับมโนวิญญาณธาตุ
นั้น

- ธรรมทั้งหลายอันได้แก่ จิต
และเจตสิกธรรมใดๆ ปรา-
รภธรรมใดๆ (คืออิงธรรม
ใดๆ)เกิดขึ้น ธรรมทั้งหลาย
นั้นๆ เป็นปัจจัยโดยอารัม
มณปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลาย
นั้นๆ

บทว่า **อธิปติปจฺจโย** หมายถึง

- ฉันทาธิปติ เป็นปัจจัยโดย
อธิปติปัจจัยแก่ 1. ธรรมทั้ง
หลายที่เกิดดับพร้อมกับ
ฉันทะ 2. รูปทั้งหลายที่มี
ฉันทะและธรรมอันเกิด
ดับพร้อมกับฉันทะนั้นเป็น
สมุฏฐาน(ที่เกิด)

- วิริยาธิปติ วิริยสมฺปยุตฺตกานำ ธมฺมานำ ตำสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานำ อธิปติปจฺจเยน ปจฺจโย.

- วิริยาธิปติเป็นปัจจัยโดยอธิปติปัจจัยแก่ 1. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับวิริยะ 2. รูปทั้งหลายที่มีวิริยะและธรรมอันเกิดดับพร้อมกับวิริยะนั้นเป็นสมุฏฐาน(ที่เกิด)

- จิตฺตาธิปติ จิตฺตสมฺปยุตฺตกานำ ธมฺมานำ ตำสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานำ อธิปติปจฺจเยน ปจฺจโย.

- จิตตาธิปติเป็นปัจจัยโดยอธิปติปัจจัยแก่ 1. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับจิตตะ 2. รูปทั้งหลายที่มีจิตตะและธรรมอันเกิดดับพร้อมกับจิตตะนั้นเป็นสมุฏฐาน(ที่เกิด)

- วีมำสาธิปติ วีมำสสมฺปยุตฺตกานำ ธมฺมานำ ตำสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานำ อธิปติปจฺจเยน ปจฺจโย.

- วิมังสาธิปติเป็นปัจจัยโดยอธิปติปัจจัยแก่ 1. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับวิมังสา 2. รูปทั้งหลายที่มีวิมังสาและธรรมอันเกิดดับพร้อมกับวิมังสานั้นเป็นสมุฏ-

	ฐาน(ที่เกิด)
- ยํ ยํ ธมฺมํ ครุ๋ กริตฺวา เย เย ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา เต เต ธมฺมา เตสํ เตสํ ธมฺมานํ อธิปติปจฺจเยน ปจฺจโย.	- ธรรมทั้งหลายอันได้แก่ จิตและเจตสิกธรรมใดๆ กระทำธรรมใดๆ ให้หนักแน่นแล้วเกิดขึ้น ธรรมทั้งหลายนั้นๆ เป็นปัจจัยโดยอธิปติปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายนั้นๆ
อนนฺตรปจฺจโยติ - จกฺขุวิญฺญาณธาตุ ตํสมฺปยุตฺตกา จ ธมฺมา มโนธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย.	บทว่า **อนนฺตรปจฺจโย** หมายถึง - จักขุวิญญาณธาตุ และธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ 1. มโนธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนธาตุนั้น
- มโนธาตุ ตํสมฺปยุตฺตกา จ ธมฺมา มโนธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ	- มโนธาตุและธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยอนันตร-

อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย.

ปัจจัยแก่ 1. มโนวิญญาณ-ธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนวิญญาณธาตุนั้น

- โสตวิญฺญาณธาตุ ตํสมฺปยุตฺตกา จ ธมฺมา มโนธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย.

- โสตวิญญาณธาตุและธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับโสตวิญญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ 1. มโนธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนธาตุนั้น

- มโนธาตุ ตํสมฺปยุตฺตกา จ ธมฺมา มโนวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย.

- มโนธาตุและธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ 1. มโนวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนวิญญาณธาตุนั้น

- ฆานวิญฺญาณธาตุ ตํสมฺป-

- ฆานวิญญาณธาตุและธรรม

ยุตฺตกา จ ธมฺมา มโน-
ธาตุยา ตสฺสมฺปยุตฺตกานญฺจ
ธมฺมานำ อนนฺตรปจฺจเยน
ปจฺจโย.

ทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับ
ฆานวิญญาณธาตุนั้น เป็น
ปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่
1. มโนธาตุ 2. ธรรมทั้ง
หลายที่เกิดดับพร้อมกับ
มโนธาตุนั้น

- มโนธาตุ ตสฺสมฺปยุตฺตกา จ ธมฺมา มโนวิญฺญาณธาตุยา ตสฺสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย.

- มโนธาตุและธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ 1. มโนวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนวิญญาณธาตุนั้น

- ชิวฺหาวิญฺญาณธาตุ ตสฺสมฺปยุตฺตกา จ ธมฺมา มโนธาตุยา ตสฺสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย.

- ชิวหาวิญญาณธาตุและธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับชิวหาวิญญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ 1. มโนธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนธาตุนั้น

- มโนธาตุ ต่สมฺปยุตฺตกา จ ธมฺมา มโนวิญฺญาณธาตุยา ต่สมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย.

- มโนธาตุและธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ 1. มโนวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนวิญญาณธาตุนั้น

- กายวิญฺญาณธาตุ ต่สมฺปยุตฺตกา จ ธมฺมา มโนธาตุยา ต่สมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย.

- กายวิญญาณธาตุและธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับกายวิญญาณธาตุนั้นเป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ 1. มโนธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนธาตุนั้น

- มโนธาตุ ต่สมฺปยุตฺตกา จ ธมฺมา มโนวิญฺญาณธาตุยา ต่สมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย.

- มโนธาตุและธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ 1. มโนวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนวิญ-

ญาณธาตุนั้น

- ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺจฺฉิมานำ ปจฺจฺฉิมานำ กุสลานำ ธมฺมานำ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย.
- กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ

- ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺจฺฉิมานำ ปจฺจฺฉิมานำ อพฺยากตานำ ธมฺมานำ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย.
- กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่อัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ

- ปุริมา ปุริมา อกุสลา ธมฺมา ปจฺจฺฉิมานำ ปจฺจฺฉิมานำ อกุสลานำ ธมฺมานำ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย.
- อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ

- ปุริมา ปุริมา อกุสลา ธมฺมา ปจฺจฺฉิมานำ ปจฺจฺฉิมานำ อพฺยากตานำ ธมฺมานำ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย.
- อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่อัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ

- ปุริมา ปุริมา อพฺยากตา ธมฺมา ปจฺฉิมานำ ปจฺฉิมานำ อพฺยากตานำ ธมฺมานำ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย.

- อัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่อัพยากต-ธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ

- ปุริมา ปุริมา อพฺยากตา ธมฺมา ปจฺฉิมานำ ปจฺฉิมานำ กุสลานำ ธมฺมานำ อนนฺตร-ปจฺจเยน ปจฺจโย.

- อัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ

- ปุริมา ปุริมา อพฺยากตา ธมฺมา ปจฺฉิมานำ ปจฺฉิมานำ อกุสลานำ ธมฺมานำ อนนฺตร-ปจฺจเยน ปจฺจโย.

- อัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่อกุศล-ธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ

- เยสำ เยสำ ธมฺมานำ อนนฺตรา เย เย ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ. จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา เต เต ธมฺมา เตสำ เตสำ ธมฺมานำ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย.

- ธรรมทั้งหลายอันได้แก่ จิตและเจตสิกธรรมใดๆ เกิดขึ้นในลำดับต่อจากธรรมทั้งหลายใดๆ ธรรมทั้งหลายนั้นๆ เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายนั้นๆ

สมนันตรปัจจัย มีองค์ธรรม คำบาลี และคำแปล เหมือนกับอนันตรปัจจัย เปลี่ยนแต่คำว่า "อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย" เป็น สมนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย" คือที่ว่าเป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัย ก็กลายเป็นว่า "เป็นปัจจัยโดยสมนันตรปัจจัย"

สหชาตปจฺจโยติ	บทว่า **สหชาตปจฺจโย** หมายถึง
- จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญํ สหชาตปจฺจเยน ปจฺจโย.	- นามขันธ์ 4 ต่างเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันโดยสหชาตปัจจัย
- จตฺตาโร มหาภูตา อญฺญมญฺญํ สหชาตปจฺจเยน ปจฺจโย.	- มหาภูตรูป 4 ต่างเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันโดยสหชาตปัจจัย
- โอกฺกนฺติกฺขเณ นามรูปํ อญฺญมญฺญํ สหชาตปจฺจเยน ปจฺจโย.	- นามรูปในขณะปฏิสนธิ ต่างเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันโดยสหชาตปัจจัย
- จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ สหชาตปจฺจเยน ปจฺจโย.	- จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่รูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน(ที่เกิด)โดยสหชาตปัจจัย

- มหาภูตา อุปาทารูปานำ สหชาตปจฺจเยน ปจฺจโย.
- มหาภูตรูปทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่อุปาทารูปทั้งหลายโดยสหชาตปัจจัย

- รูปิโน ธมฺมา อรูปีนำ ธมฺมานำ กิญฺจิ กาเล สหชาตปจฺจเยน ปจฺจโย. กิญฺจิ กาเล น สหชาตปจฺจเยน ปจฺจโย.
- รูปธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่นามธรรมทั้งหลายโดยสหชาตปัจจัย แต่ในบางกาลเป็นปัจจัยโดยสหชาตปัจจัยไม่ได้

อญฺญมญฺญปจฺจโยติ

- จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญปจฺจเยน ปจฺจโย.
- จตฺตาโร มหาภูตา อญฺญมญฺญปจฺจเยน ปจฺจโย.
- โอกฺกนฺติกฺขเณ นามรูปำ อญฺญมญฺญปจฺจเยน ปจฺจโย.

บทว่า **อญฺญมญฺญปจฺจโย** หมายถึง

- นามขันธ์ 4 เป็นปัจจัยแก่กันและกันได้โดยอัญญมัญญปัจจัย
- มหาภูตรูป 4 เป็นปัจจัยแก่กันและกันได้โดยอัญญมัญญปัจจัย
- ในขณะปฏิสนธิ นามรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกันได้

โดยอัญญมัญญปัจจัย

นิสฺสยปจฺจโยติ

- จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.

บทว่า **นิสฺสยปจฺจโย** หมายถึง

- นามขันธ์ 4 เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันโดยนิสสยปัจจัย

- จตฺตาโร มหาภูตา อญฺญมญฺญํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- มหาภูตรูป 4 เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันโดยนิสสยปัจจัย

- โอกฺกนฺติกฺขเณ นามรูปํ อญฺญมญฺญํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- ในขณะปฏิสนธิ นามรูปเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันโดยนิสสยปัจจัย

- จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยนิสสยปัจจัยแก่รูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน (ที่เกิด)

- มหาภูตา อุปาทารูปานํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- มหาภูตรูปทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่อุปาทารูปทั้งหลาย

โดยนิสสยปัจจัย

- จกฺขายตนำ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา ตำสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- จักขายตนะเป็นปัจจัยโดยนิสสยปัจจัยแก่ 1. จักขุวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น

- โสตายตนำ โสตวิญฺญาณธาตุยา ตำสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- โสตายตนะเป็นปัจจัยโดยนิสสยปัจจัยแก่ 1. โสตวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับโสตวิญญาณธาตุนั้น

- ฆานายตนำ ฆานวิญฺญาณธาตุยา ตำสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- ฆานายตนะเป็นปัจจัยโดยนิสสยปัจจัยแก่ 1. ฆานวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับฆานวิญญาณธาตุนั้น

- ชิวฺหายตนำ ชิวฺหาวิญฺญาณ-ธาตุยา ตำสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- ชิวหายตนะเป็นปัจจัยโดยนิสสยปัจจัยแก่ 1. ชิวหาวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับชิวหาวิญญาณธาตุนั้น

- กายายตนำ กายวิญฺญาณ-ธาตุยา ตำสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- กายายตนะเป็นปัจจัยโดยนิสสยปัจจัยแก่ 1. กายวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับกายวิญญาณธาตุนั้น

- ยำ รูปำ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตุ จ วตฺตนฺติ, ตำ รูปำ มโนธาตุยา จ มโนวิญฺญาณธาตุยา จ ตำสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้นเป็นปัจจัยโดยนิสสยปัจจัยแก่ 1. มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุนั้น

อุปนิสฺสยปจฺจโยติ

- ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมานำ ปจฺฉิมานำ กุสลานำ ธมฺมานำ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.

บทว่า **อุปนิสฺสยปจฺจโย** หมายถึง

- กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยแก่กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ

- ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมานำ ปจฺฉิมานำ อกุสลานำ ธมฺมานำ เกสญฺจิ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยแก่อกุศลธรรมที่เกิดหลังๆ ได้ในบางกาล

- ปุริมา ปุริมา อกุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมานำ ปจฺฉิมานำ อกุสลานำ ธมฺมานำ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยแก่อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ

- ปุริมา ปุริมา อกุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมานำ ปจฺฉิมานำ กุสลานำ ธมฺมานำ เกสญฺจิ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยแก่กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ ในบางกาล

- ปุริมา ปุริมา อกุสลา ธมฺมา ปจฺจฺปนฺนมานำ ปจฺจฺปนฺนมานำ อพฺยากตานำ ธมฺมานำ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยแก่อัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ ได้

- ปุริมา ปุริมา อพฺยากตา ธมฺมา ปจฺจฺปนฺนมานำ ปจฺจฺปนฺนมานำ อพฺยากตานำ ธมฺมานำ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- อัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยแก่อัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ

- ปุริมา ปุริมา อพฺยากตา ธมฺมา ปจฺจฺปนฺนมานำ ปจฺจฺปนฺนมานำ กุสลานำ ธมฺมานำ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- อัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยแก่กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ ได้

- ปุริมา ปุริมา อพฺยากตา ธมฺมา ปจฺจฺปนฺนมานำ ปจฺจฺปนฺนมานำ อกุสลานำ ธมฺมานำ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- อัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยแก่อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ ได้

- อุตุโภชนมฺปิ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.
- แม้อุตุ (ฤดู) และโภชนะก็เป็นปัจจัยให้ได้โดยอุปนิสสยปัจจัย

- ปุคฺคโล อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.
- บุคคลก็เป็นปัจจัยให้ได้โดยอุปนิสสยปัจจัย

- เสนาสนมฺปิ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย.
- แม้เสนาสนะก็เป็นปัจจัยให้ได้โดยอุปนิสสยปัจจัย

ปุเรชาตปจฺจโยติ

- จกฺขายตนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย.

บทว่า **ปุเรชาตปจฺจโย** หมายถึง

- จักขายตนะเป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัยแก่ 1. จักขุวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น

- โสตายตนํ โสตวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย.

- โสตายตนะเป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัยแก่ 1. โสตวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับ

โสตวิญญาณธาตุนั้น

- ฆานายตนำ ฆานวิญฺญาณธาตุยา ตำสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย.	- ฆานายตนะเป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัยแก่ 1. ฆานวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับฆานวิญญาณธาตุนั้น
- ชิวฺหายตนำ ชิวฺหาวิญฺญาณธาตุยา ตำสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย.	- ชิวหายตนะเป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัยแก่ 1. ชิวหาวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับชิวหาวิญญาณธาตุนั้น
- กายายตนำ กายวิญฺญาณธาตุยา ตำสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย.	- กายายตนะเป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัยแก่ 1. กายวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับกายวิญญาณธาตุนั้น
- รูปายตนำ จกฺขุวิญฺญาณ-	- รูปายตนะเป็นปัจจัยโดย

ธาตุยา ตัสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย.

ปุเรชาตปัจจัยแก่ 1. จักขุวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น

- สทฺทายตนำ โสตวิญฺญาณธาตุยา ตัสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย.

- สัททายตนะเป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัยแก่ 1. โสตวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับโสตวิญญาณธาตุนั้น

- คนฺธายตนำ ฆานวิญฺญาณธาตุยา ตัสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย.

- คันธายตนะเป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัยแก่ 1. ฆานวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับฆานวิญญาณธาตุนั้น

- รสายตนำ ชิวฺหาวิญฺญาณธาตุยา ตัสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย.

- รสายตนะเป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัยแก่ 1. ชิวหาวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับชิวหาวิญญาณธาตุนั้น

- โผฏฐพฺพายตนำ กายวิญฺ-ญาณธาตุยา ตำสมฺปยุตฺตกา-นญฺจ ธมฺมานำ ปุเรชาตปจฺจ-เยน ปจฺจโย.

- โผฏฐัพพายตนะเป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัยแก่ 1. กายวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับกายวิญญาณธาตุนั้น

- รูปายตนำ สทฺทายตนำ คนฺ-ธายตนำ รสายตนำ โผฏฐพฺ-พายตนำ มโนธาตุยา ตำสมฺ-ปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย.

- รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ (รวม 5 อายตนะ) เป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัยแก่ 1. มโนธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนธาตุนั้น

- ยำ รูปำ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตุ จ วตฺตนฺ-ติ, ตำสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย. มโนวิญฺญาณธาตุ-ยา ตำสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺ-มานำ กิญฺจิ กาเล ปุเรชาต-

- มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้นย่อมเป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัยแก่ 1. มโนธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนธาตุนั้น. เป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัยแก่

ปจฺจเยน ปจฺจโย. กิญฺจิ กาเล น ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย.

1. มโนวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนวิญญาณธาตุนั้นได้ในบางกาล เป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัยไม่ได้ในบางกาล

ปจฺฉาชาตปจฺจโยติ ปจฺฉาชาตา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส ปจฺฉาชาตปจฺจเยน ปจฺจโย.

บทว่า **ปจฺฉาชาตปจฺจโย** หมายถึงจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่เกิดหลัง เป็นปัจจัยโดยปัจฉาชาตปัจจัยแก่กายนี้ที่เกิดก่อนได้

อาเสวนปจฺจโยติ

- ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ กุสลานํ ธมฺมานํ อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย.

บทว่า **อาเสวนปจฺจโย** หมายถึง

- กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยอาเสวนปัจจัยแก่กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ ได้

- ปุริมา ปุริมา อกุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ อกุ-

- อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยอาเส-

สลานำ ธมฺมานำ อาเสวน-ปจฺจเยน ปจฺจโย.

วนปัจจัยแก่อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ ได้

- ปุริมา ปุริมา กิริยาพฺยากตา ธมฺมา ปจฺฉิมานำ ปจฺฉิมานำ กิริยาพฺยากตานำ ธมฺมานำ อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย.

- กิริยาอัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยอาเสวนปัจจัยแก่กิริยาอัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ ได้

กมฺมปจฺจโยติ

บทว่า **กมฺมปจฺจโย** หมายถึง

- กุสลากุสลำ กมฺมำ วิปากานำ ขนฺธานำ กฏตฺตา จ รูปานำ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย.

- กรรมที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นปัจจัยโดยกัมมปัจจัยแก่ 1. วิบากขันธ์ทั้งหลาย 2. รูปทั้งหลายที่กรรมสร้างให้แล้ว

- เจตนา สมฺปยุตฺตกานำ ธมฺมานำ ตำสมุฏฐานานญฺจ รูปานำ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย.

- เจตนาเป็นปัจจัยโดยกัมมปัจจัยแก่ 1. สัมปยุตตธรรม (ธรรมที่เกิดดับพร้อมกัน) ทั้งหลาย 2. รูปทั้งหลายที่มีเจตนาและธรรมที่เกิดดับพร้อมกับเจตนานั้นเป็น

สมุฏฐาน (ที่เกิด)

วิปากปจฺจโยติ วิปากา จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญํ วิปากปจฺจเยน ปจฺจโย.

บทว่า **วิปากปจฺจโย** หมายถึง นามขันธ์ ๔ ต่างเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันได้ โดยวิปากปัจจัย

อาหารปจฺจโยติ

- กพฬีกาโร อาหาโร อิมสฺส กายสฺส อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย.

บทว่า **อาหารปจฺจโย** หมายถึง

- กพฬิงการาหาร(ข้าวปลาอาหาร) เป็นปัจจัยแก่กายนี้ โดยอาหารปัจจัย

- อรูปิโน อาหารา สมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตสฺสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย.

- อาหารที่เป็นนาม (อรูป) ทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัยแก่ ๑. สัมปยุตตธรรม (ธรรมที่เกิดดับพร้อมกัน) ทั้งหลาย ๒. รูปที่มีนามอาหารและสัมปยุตตธรรมของนามอาหารนั้นเป็นสมุฏฐาน (ที่เกิด)

อินฺทฺริยปจฺจโยติ

- จกฺขุนฺทฺริยํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อินฺทฺริยปจฺจเยน ปจฺจโย.

บทว่า **อินฺทฺริยปจฺจโย** หมายถึง

- จักขุนทรีย์เป็นปัจจัยโดยอินทริยปัจจัยแก่ 1. จักขุวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น

- โสตินฺทฺริยํ โสตวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อินฺทฺริยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- โสตินทรีย์เป็นปัจจัยโดยอินทริยปัจจัยแก่ 1. โสตวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับโสตวิญญาณธาตุนั้น

- มานินฺทฺริยํ มานวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อินฺทฺริยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- มานินทรีย์เป็นปัจจัยโดยอินทริยปัจจัยแก่ 1. มานวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมานวิญญาณธาตุนั้น

- ชิวฺหินฺทฺริยํ ชิวฺหาวิญฺญาณ-

- ชิวหินทรีย์เป็นปัจจัยโดย

ธาตุยา ต่สมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อินฺทฺริยปจฺจเยน ปจฺจโย.

อินทริยปัจจัยแก่ 1. ชิวหาวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับชิวหาวิญญาณธาตุนั้น

- กายินฺทฺริยำ กายวิญฺญาณธาตุยา ต่สมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อินฺทฺริยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- กายินทรีย์เป็นปัจจัยโดยอินทริยปัจจัยแก่ 1. กายวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับกายวิญญาณธาตุนั้น

- รูปชีวิตินฺทฺริยำ กฏตฺตารูปานำ อินฺทฺริยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- รูปชีวิตินทรีย์เป็นปัจจัยโดยอินทริยปัจจัยแก่รูปทั้งหลายที่กรรมสร้างไว้

- อรูปิโน อินฺทฺริยา สมฺปยุตฺตกานำ ธมฺมานำ ต่สมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อินฺทฺริยปจฺจเยน ปจฺจโย.

- อินทรีย์ที่เป็นนาม(อรูป)ทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยอินทริยปัจจัยแก่ 1. สัมปยุตตธรรม(ธรรมที่เกิดดับพร้อมกัน) ทั้งหลาย 2. รูปทั้งหลายที่มีนามอินทรีย์

และธรรมที่เกิดดับพร้อม
กับนามอินทรีย์นั้นเป็นสมุฏ-
ฐาน(ที่เกิด)

ฌานปจฺจโยติ ฌานงฺคานิ ฌานสมฺปยุตฺตกานำ ธมฺมานำ ตำสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานำ ฌานปจฺจเยน ปจฺจโย.

บทว่า **ฌานปจฺจโย** หมายถึง องค์ฌานทั้งหลายเป็นปัจจัย โดยฌานปัจจัยแก่ 1. ธรรม ทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับ ฌาน 2. รูปทั้งหลายที่มี องค์ฌานและธรรมที่เกิด ดับพร้อมกับองค์ฌานนั้น เป็นสมุฏฐาน (ที่เกิด)

มคฺคปจฺจโยติ มคฺคงฺคานิ มคฺคสมฺปยุตฺตกานำ ธมฺมานำ ตำสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานำ มคฺคปจฺจเยน ปจฺจโย.

บทว่า **มคฺคปจฺจโย** หมายถึง องค์มรรคทั้งหลายเป็นปัจจัย โดยมัคคปัจจัยแก่ 1. ธรรม ทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับ มรรค 2. รูปทั้งหลายที่มีองค์ มรรคและธรรมที่เกิดดับพร้อม กับองค์มรรคนั้นเป็นสมุฏฐาน (ที่เกิด)

สมฺปยุตฺตปจฺจโยติ จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญํ สมฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย.

บทว่า **สมฺปยุตฺตปจฺจโย** หมายถึงนามขันธ์ 4 ต่างเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันโดยสัมปยุตตปัจจัย

วิปฺปยุตฺตปจฺจโยติ
- รูปิโน ธมฺมา อรูปีนํ ธมฺมานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย.

บทว่า **วิปฺปยุตฺตปจฺจโย** หมายถึง
- รูปธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่นามธรรมทั้งหลายได้โดยวิปยุตตปัจจัย
- อรูปิโน ธมฺมา รูปีนํ ธมฺมานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย.
- นามธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่รูปธรรมทั้งหลายได้โดยวิปยุตตปัจจัย

อตฺถิปจฺจโยติ
- จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญํ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย.

บทว่า **อตฺถิปจฺจโย** หมายถึง
- นามขันธ์ 4 ต่างเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันโดยอัตถิปัจจัย
- จตฺตาโร มหาภูตา อญฺญมญฺญํ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย.
- มหาภูตรูป 4 ต่างเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันโดยอัตถิปัจจัย

- โอกกนฺติกฺขเณ นามรูปํ อญฺญมญฺญํ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย.
- นามรูปในขณะปฏิสนธิ ต่างเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันโดยอัตถิปัจจัย

- จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย.
- จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่รูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน(ที่เกิด)ได้โดยอัตถิปัจจัย

- มหาภูตา อุปาทารูปานํ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย.
- มหาภูตรูปทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่อุปาทารูปทั้งหลายได้โดยอัตถิปัจจัย

- จกฺขายตนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย.
- จักขายตนะเป็นปัจจัยโดยอัตถิปัจจัยแก่ 1. จักขุวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น

- โสตายตนํ โสตวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อตฺถิปจฺจเยน
- โสตายตนะเป็นปัจจัยโดยอัตถิปัจจัยแก่ 1. โสตวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลาย

ปจฺจโย.

ที่เกิดดับพร้อมกับโสตวิญ-
ญาณธาตุนั้น

- ฆานายตนำ ฆานวิญฺญาณ-
ธาตุยา ตำสมฺปยุตฺตกานญฺ-
จ ธมฺมานำ อตฺถิปจฺจเยน
ปจฺจโย.

- ฆานายตนะเป็นปัจจัยโดย
อัตถิปัจจัยแก่ 1. ฆาน-
วิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้ง
หลายที่เกิดดับพร้อมกับ
ฆานวิญญาณธาตุนั้น

- ชิวฺหายตนำ ชิวฺหาวิญฺญาณ-
ธาตุยา ตำสมฺปยุตฺตกานญฺ-
จ ธมฺมานำ อตฺถิปจฺจเยน
ปจฺจโย.

- ชิวหายตนะเป็นปัจจัยโดย
อัตถิปัจจัยแก่ 1. ชิวหา-
วิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้ง
หลายที่เกิดดับพร้อมกับ
ชิวหาวิญญาณธาตุนั้น

- กายายตนำ กายวิญฺญาณ-
ธาตุยา ตำสมฺปยุตฺตกานญฺ-
จ ธมฺมานำ อตฺถิปจฺจเยน
ปจฺจโย.

- กายายตนะเป็นปัจจัยโดย
อัตถิปัจจัยแก่ 1. กายวิญ-
ญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลาย
ที่เกิดดับพร้อมกับกายวิญ-
ญาณธาตุนั้น

- รูปายตนำ จกฺขุวิญฺญาณ-

- รูปายตนะเป็นปัจจัยโดย

ธาตุยา ตัสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย.

อัตถิปัจจัยแก่ 1. จักขุวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น

- สทฺทายตนำ โสตวิญฺญาณธาตุยา ตัสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย.

- สัททายตนะเป็นปัจจัยโดยอัตถิปัจจัยแก่ 1. โสตวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับโสตวิญญาณธาตุนั้น

- คนฺธายตนำ ฆานวิญฺญาณธาตุยา ตัสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย.

- คันธายตนะ เป็นปัจจัยโดยอัตถิปัจจัยแก่ 1. ฆานวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับฆานวิญญาณธาตุนั้น

- รสายตนำ ชิวฺหาวิญฺญาณธาตุยา ตัสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย.

- รสายตนะเป็นปัจจัยโดยอัตถิปัจจัยแก่ 1. ชิวหาวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับชิวหาวิญญาณธาตุนั้น

- โผฏฐพฺพายตนํ กายวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย.	- โผฏฐัพพายตนะเป็นปัจจัยโดยอัตถิปัจจัยแก่ 1. กายวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับกายวิญญาณธาตุนั้น
- รูปายตนํ สทฺทายตนํ คนฺธายตนํ รสายตนํ โผฏฐพฺพายตนํ มโนธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย.	- รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ (รวม 5 อายตนะ) เป็นปัจจัยโดยอัตถิปัจจัยแก่ 1. มโนธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนธาตุนั้น
- ยํ รูปํ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตุ จ วตฺตนฺติ, ตํ รูปํ มโนธาตุยา จ มโนวิญฺญาณธาตุยา จ ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย.	- มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้นย่อมเป็นปัจจัยโดยอัตถิปัจจัยแก่ 1. มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุนั้น

นตฺถิปจฺจโยติ สมนนฺตรนิรุทฺธา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา ปฏุปฺปนฺนานำ จิตฺตเจตสิกานำ ธมฺมานำ นตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย.

บทว่า **นตฺถิปจฺจโย** หมายถึง จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่ดับแล้วอย่างหาระหว่างคั่นมิได้โดยลำดับ เป็นปัจจัยโดยนัตถิปัจจัยแก่จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่กำลังเกิดขึ้น

วิคตปจฺจโยติ สมนนฺตรวิคตา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา ปฏุปฺปนฺนานำ จิตฺตเจตสิกานำ ธมฺมานำ วิคตปจฺจเยน ปจฺจโย.

บทว่า **วิคตปจฺจโย** หมายถึง จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่ดับไปแล้วอย่างหาระหว่างคั่นมิได้ เป็นปัจจัยโดยวิคตปัจจัยแก่จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่กำลังเกิดขึ้น

อวิคตปจฺจโยติ

- จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญำ อวิคตปจฺจเยน ปจฺจโย.

บทว่า **อวิคตปจฺจโย** หมายถึง

- นามขันธ์ ๔ เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันได้โดยอวิคตปัจจัย

- จตฺตาโร มหาภูตา อญฺญมญฺญำ อวิคตปจฺจเยน ปจฺจโย.

- มหาภูตรูป ๔ ต่างเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันได้โดยอวิคตปัจจัย

- โอกฺกนฺติกฺขเณ นามรูปํ อญฺญมญฺญํ อวิคตปจฺจเยน ปจฺจโย.
- นามรูปในขณะปฏิสนธิ ต่างเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันได้โดยอวิคตปัจจัย

- จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ อวิคต ปจฺจเยน ปจฺจโย.
- จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยอวิคตปัจจัยแก่รูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน(ที่เกิด)

- มหาภูตา อุปาทารูปานํ อวิคตปจฺจเยน ปจฺจโย.
- มหาภูตรูปทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่อุปาทารูปทั้งหลายโดยอวิคตปัจจัย

- จกฺขายตนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อวิคตปจฺจเยน ปจฺจโย.
- จักขายตนะเป็นปัจจัยโดยอวิคตปัจจัยแก่ 1.จักขุวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น

- โสตายตนํ โสตวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อวิคตปจฺจเยน
- โสตายตนะเป็นปัจจัยโดยอวิคตปัจจัยแก่ 1. โสตวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้ง

ปจฺจโย. หลายที่เกิดดับพร้อมกับโสตวิญญาณธาตุนั้น

- ฆานายตนำ ฆานวิญฺญาณธาตุยา ตำสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อวิคตปจฺจเยน ปจฺจโย. - ฆานายตนะเป็นปัจจัยโดยอวิคตปัจจัยแก่ 1. ฆานวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับฆานวิญญาณธาตุนั้น

- ชิวฺหายตนำ ชิวฺหาวิญฺญาณธาตุยา ตำสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อวิคตปจฺจเยน ปจฺจโย. - ชิวหายตนะเป็นปัจจัยโดยอวิคตปัจจัยแก่ 1. ชิวหาวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับชิวหาวิญญาณธาตุนั้น

- กายายตนำ กายวิญฺญาณธาตุยา ตำสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อวิคตปจฺจเยน ปจฺจโย. - กายายตนะเป็นปัจจัยโดยอวิคตปัจจัยแก่ 1. กายวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับกายวิญญาณธาตุนั้น

- รูปายตนำ จกฺขุวิญฺญาณ- - รูปายตนะเป็นปัจจัยโดย

ธาตุยา ตัสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อวิคตปจฺจเยน ปจฺจโย.

อวิคตปัจจัยแก่ 1. จักขุวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น

- สทฺทายตนำ โสตวิญฺญาณธาตุยา ตัสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อวิคตปจฺจเยน ปจฺจโย.

- สัททายตนะเป็นปัจจัยโดยอวิคตปัจจัยแก่ 1. โสตวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับโสตวิญญาณธาตุนั้น

- คนฺธายตนำ ฆานวิญฺญาณธาตุยา ตัสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อวิคตปจฺจเยน ปจฺจโย.

- คันธายตนะเป็นปัจจัยโดยอวิคตปัจจัยแก่ 1. ฆานวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับฆานวิญญาณธาตุนั้น

- รสายตนำ ชิวฺหาวิญฺญาณธาตุยา ตัสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานำ อวิคตปจฺจเยน ปจฺจโย.

- รสายตนะเป็นปัจจัยโดยอวิคตปัจจัยแก่ 1. ชิวหาวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับชิวหาวิญญาณธาตุนั้น

- โผฏฐพฺพายตนํ กายวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อวิคตปจฺจเยน ปจฺจโย.

- โผฏฐัพพายตนะเป็นปัจจัยโดยอวิคตปัจจัยแก่ 1. กายวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับกายวิญญาณธาตุนั้น

- รูปายตนํ สทฺทายตนํ คนฺธายตนํ รสายตนํ โผฏฐพฺพายตนํ มโนธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อวิคตปจฺจเยน ปจฺจโย.

- รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ (รวม 5 อายตนะ) เป็นปัจจัยโดยอวิคตปัจจัยแก่ 1. มโนธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนธาตุนั้น

- ยํ รูปํ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตุ จ วตฺตนฺติ, ตํ รูปํ มโนธาตุยา จ มโนวิญฺญาณธาตุยา จ ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อวิคตปจฺจเยน ปจฺจโย.

- มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้นย่อมเป็นปัจจัยโดยอวิคตปัจจัยแก่ 1. มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ 2. ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุนั้น

คำอธิบายปัจจัยแต่ละอย่าง ขอแสดงพอให้เห็นลักษณะความเป็นปัจจัยของธรรมทั้งหลายว่าเกิดขึ้นและเป็นไปอย่างไร ดังต่อไปนี้

เหตุปัจจัย

ธรรมทั้งหลายมีจุดก่อเกิด มีที่มา ไม่ใช่เกิดขึ้นลอยๆ จุดก่อเกิดหรือตัวการทำให้เกิด เปรียบเหมือนเมล็ดพืช เมล็ดพืชนั้นจะงอกงามต่อไปได้ ก็จะต้องได้ดินได้ปุ๋ยได้น้ำได้อากาศเป็นเครื่องเกื้อหนุนส่งเสริมประคบประหงม ดิน-ปุ๋ย-น้ำ-อากาศนี้แหละ คือ "ปัจจัย" ทำให้เมล็ดพืชนั้นเจริญงอกงามต่อไป

จะเห็นได้ว่า คำที่อยู่หน้า"ปัจจัย" คือตัวการทำให้เกิด ฉะนั้น เหตุปัจจัย(อ่านว่าเห-ตุ-ปัจจัย) จึงหมายความว่า เหตุเป็นตัวการทำให้เกิด ปัจจัยเป็นเครื่องเกื้อหนุนเหตุนั้น

คำว่า เหตุปัจจัย แปลได้ว่ามีเหตุเป็นปัจจัย คือมีทั้ง "เหตุ"ให้เกิด และเหตุนั้นก็เป็น"ปัจจัย"ต่อไปด้วย

อะไรบ้างที่เกิดจากเหตุ หรือมีเหตุเป็นปัจจัย เหตุในที่นี้คืออะไร?

เหตุ 6 อย่าง

เหตุในที่นี้หมายถึงเหตุ 6 อย่าง คือ โลภะ โทสะ โมหะ และ อโลภะ อโทสะ อโมหะ (ได้แก่อกุสลมูลและกุสลมูลนั่นเอง)

เหตุทั้ง 6 อย่างนี้เป็นปัจจัยแก่จิต เจตสิกและรูปบางอย่าง คือ

โลภะ โทสะ โมหะ (อกุสลเหตุ) เป็นเหตุปัจจัยแก่อกุสลจิต 12 และเจตสิก 27 (เว้นโมหเจตสิกที่ประกอบกับ(เกิดดับพร้อมกับ)โมหมูลจิต) และเป็นเหตุปัจจัยแก่รูปทั้งหลายที่เกิดจากจิต(มีจิตเป็นสมุฏฐาน) คืออกุสลจิตตชรูป 17

อโลภะ อโทสะ อโมหะ (กุสลเหตุ) เป็นเหตุปัจจัยแก่กุสลจิต 21 และเจตสิก (ที่เกิดดับพร้อมกับจิต) 38 และเป็นเหตุปัจจัยแก่กุสลจิตตชรูป 17

(ความจริง ยังมีเรื่องของวิบากเหตุและกิริยาเหตุ ที่เป็นเหตุปัจจัยได้อีก แต่จะไม่แจกแจงต่อไป เพราะต้องการให้ผู้เริ่มศึกษาเข้าใจแต่เพียงว่า เหตุคืออะไร เป็นปัจจัยในลักษณะไหนเท่านั้น)

อารัมมณปัจจัย

คำว่าอารัมมณะหรืออารมณ์ในที่นี้ หมายถึงสิ่งที่จิตและเจตสิกยึดเหนี่ยว คือเป็นสิ่งที่จิตเจตสิกรับรู้ได้ นั่นก็คือ อายตนะภายนอก 6 (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธัมมารมณ์)

อารมณ์เป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตุ(จิต)

จิตที่รู้อารมณ์ 6 นั้น เป็นวิญญาณธาตุ(ธาตุรู้) จับคู่ได้ดังนี้

1. รูป เป็นปัจจัยแก่ จักขุวิญญาณธาตุ

2. เสียง เป็นปัจจัยแก่ โสตวิญญาณธาตุ
3. กลิ่น เป็นปัจจัยแก่ ฆานวิญญาณธาตุ
4. รส เป็นปัจจัยแก่ ชิวหาวิญญาณธาตุ
5. โผฏฐัพพะ เป็นปัจจัยแก่ กายวิญญาณธาตุ
6. รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เป็นปัจจัยแก่มโนธาตุ
7. ธรรมทั้งหลาย เป็นปัจจัยแก่ มโนวิญญาณธาตุ

นอกจากอารมณ์ทั้ง 6 เป็นปัจจัยแก่จิตดังกล่าวแล้วยังเป็นปัจจัยแก่เจตสิกด้วย

สรุปว่า จิตและเจตสิกจะเกิดขึ้นได้ก็เพราะมีอารมณ์เป็นปัจจัย (โดยเหตุปัจจัย)

อธิปติปัจจัย

อธิปติ เป็นคำเดียวกับคำว่า อธิบดี หมายถึงธรรมที่เป็นใหญ่ มี 4 อย่าง คือ 1. ฉันทะ(ความพอใจ) 2. วิริยะ(ความเพียร) 3. จิตตะ(ความเอาใจฝักใฝ่) 4. วิมังสา(ความพิจารณาสอบสวน)

ธรรมเหล่านี้ที่ได้ชื่อว่าเป็นใหญ่ เพราะเป็นธรรมที่มีกำลังมาก เมื่อมีธรรมใดๆ ก็ตามมาเกิดร่วม หรือมาเกี่ยวเนื่องกับตนธรรม 4 อย่างนี้จะปรากฏเด่นชัดกว่า เช่น เมื่อจิตและเจตสิกเกิดขึ้นขณะหนึ่ง ถ้าเกิดขึ้นด้วยฉันทะ แม้ขณะจิตและเจตสิกนั้นจะมีธรรมอย่างอื่นเกิดร่วมด้วย ก็จะไม่มีกำลังเท่ากับฉันทะ รวมไปถึงว่า ในระหว่างธรรมทั้ง 4 อย่างนี้ ถ้าเกิดพร้อมกัน ก็

จะมีธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้นมีกำลังโดดเด่นขึ้นมา

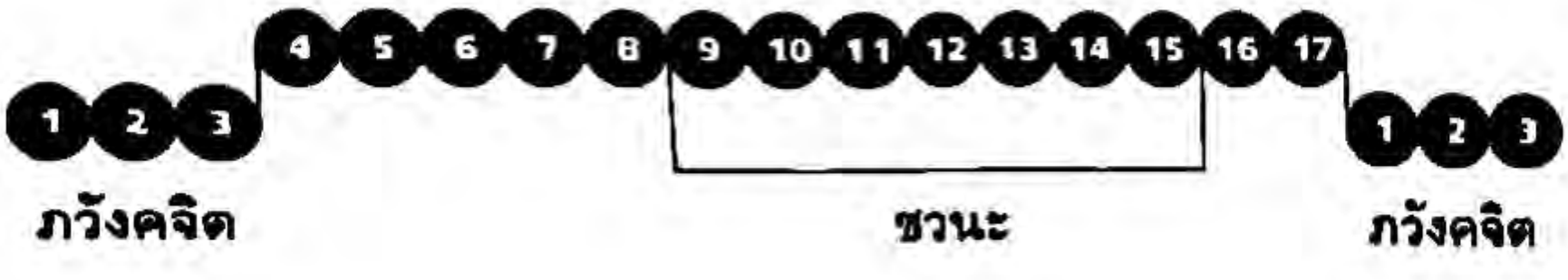
ธรรม 4 อย่างนี้ ไม่ใช่เป็นปัจจัยแก่จิตและเจตสิกเท่านั้น ยังเป็นปัจจัยแก่รูปได้ด้วย รูปนั้นคือจิตตชรูปที่เกิดจากธรรม 4 อย่างนั้น

4. อนันตรปัจจัย

อนันตระ ได้แก่ความเกิดต่อเนื่องไม่มีอะไรเกิดคั่นในระหว่าง จิตและเจตสิกนั้นมีการเกิดต่อเนื่องเป็นปัจจัยอย่างหนึ่ง ความเกิดต่อเนื่องนั้นมีทั้งเกิดต่อเนื่องระหว่างจิตเจตสิกดวงหนึ่งๆ จนกว่าจิตเจตสิกของบุคคลจะถึงนิพพาน มีทั้งเกิดต่อเนื่องในกระบวนการทำงานภายในจิตเจตสิกแต่ละดวง

จิตแต่ละดวงมีการทำงานในระบบที่เรียกว่า"ปัญจทวารา-วัชชนวิถี" โดยแสดงเป็นแผนภาพได้ดังนี้

ปัญจทวาราวัชชนวิถี

คำอธิบายตามตัวเลข (แทนขณะจิต)

ขณะจิตที่ 1 ภวังค์เดิมของจิต (อดีตภวังค์) เริ่มรับอารมณ์

ขณะจิตที่ 2	ขณะที่จิตเริ่มไหวเมื่อได้รับอารมณ์ (ภวังคจลนะ)
ขณะจิตที่ 3	ภวังคจิตเดิมนี้สิ้นสุดลง เพราะตื่นมารับอารมณ์ใหม่เต็มที่ (ภวังคุปัจเฉท)
ขณะจิตที่ 4	จิตเริ่มทำงานรับอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง (ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย หรือทางปัญจทวารทางใดทางหนึ่ง) ขณะจิตนี้แหละเรียกว่า ปัญจทวาราวัชชนะ
ขณะจิตที่ 5	จิตรู้แจ้งชัดในอารมณ์นั้นๆ ที่เรียกว่าวิญญาณ (เช่น ตาเห็นรูปแล้วรู้ว่าเป็นรูป ขณะที่รู้ว่าเป็นรูปนี้แหละ เป็นจักขุวิญญาณ ดังนี้เป็นต้น)
ขณะจิตที่ 6	จิตรับอารมณ์ใหม่เต็มที่ (สัมปฏิจฉันนะ)
ขณะจิตที่ 7	จิตพิจารณาอารมณ์(สันตีรณะ)
ขณะจิตที่ 8	จิตตัดสินอารมณ์ (ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล เป็นต้น) แยกแยะอารมณ์ได้ (โวฏฐัพพนะ)
ขณะจิตที่ 9-15	จิตช่วงนี้เสพหรือเพลินกับอารมณ์นั้น (เป็นชวนจิต)
ขณะจิตที่ 16-17	เป็นช่วงขณะสุดท้ายของจิตดวงนี้ มีการยึดเหนี่ยวอารมณ์นั้นก่อนที่จะเป็นภวังคจิตอีก

จะเห็นได้ว่า ในจิตดวงหนึ่งๆ (จิตรับอารมณ์เรื่องหนึ่งๆ) นั้น มีความเป็น "อนันตระ" อยู่ในนั้น ไม่มีอะไรมาคั่นหรือข้ามขณะใดขณะหนึ่งไปได้เลย ความเป็นอนันตระนี้แหละเป็นปัจจัยให้แก่จิตเจตสิกเกิดดับ-เกิดดับต่อไปได้

สมนันตรปัจจัย

สมนันตระ ที่แปลว่ากระชั้นชิดนั้น เป็นคำแปลของสุชีพ ปุญญานุภาพ (ในพระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน) คำนี้มาจาก สํ+อนนฺตร=สมนันตระ ถ้าแปลตรงตัวก็แปลว่า ไม่มีระหว่างด้วย ดี คือไม่มีอะไรแทรกคั่นเลย เมื่อเทียบความหมายระหว่างอนันตระกับสมนันตระ โดยรูปศัพท์จึงแทบจะไม่มีอะไรต่างกัน แต่ถ้ามีความหมายเหมือนกัน เหตุใดจึงแยกเป็นคนละปัจจัยอยู่คนละข้อ?

อรรถกถา(โดยพระพุทธโฆส)มีความเห็นในเรื่องนี้ว่า อนันตรปัจจัยกับสมนันตรปัจจัยเป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่ถ้อยคำหรือพยัญชนะเท่านั้น โดยความหมายแล้วเหมือนกัน

บางท่านมีความเห็นว่า อนันตรปัจจัยเป็นเรื่องของความไม่มีอะไรคั่นในช่วงกาลอันยาวนาน (ระหว่างจิตเกิดดับต่อเนื่องอยู่นั้น ตราบที่ยังไม่ถึงนิพพาน ย่อมไม่มีอะไรแทรกคั่นได้เลย) ส่วนสมนันตรปัจจัย เป็นเรื่องของความไม่มีอะไรคั่นแม้แต่ระหว่างขณะจิตหนึ่งๆ

เป็นอันว่า ไม่มีข้อยุติในเรื่องนี้

สหชาตปัจจัย

ระหว่างสหชาตปัจจัยกับอัญญมัญญปัจจัย(ในข้อต่อไป) มีลักษณะใกล้เคียงกันมาก ต้องทำความเข้าใจให้ดี

สหชาต แปลว่า เกิดพร้อมกัน ธรรมที่ช่วยให้ธรรมอีกอย่างหนึ่งเกิดพร้อมกับตน เรียกว่าสหชาตปัจจัย หมายความว่า ธรรมที่เกิดพร้อมกันนั้น มีการช่วยให้กันเกิดด้วย เปรียบเหมือนเปลวเทียนทำให้เกิดแสงเทียน ซึ่งเปลวเทียนกับแสงเทียนนั้นเกิดพร้อมกัน แต่เปลวเทียนช่วยให้เกิดแสงเทียน ลักษณะที่เปลวเทียนช่วยให้เกิดแสงเทียนนี้แหละ คือความเป็นสหชาตปัจจัย

ถ้าเขียนเป็นภาพ ก็จะได้ภาพดังนี้

เปลวเทียน → แสงเทียน

สหชาตปัจจัย

ธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันโดยช่วยให้กันเกิด (สหชาตปัจจัย) มี ๖ อย่างคือ

1. นามขันธ์ ๔ (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) นามขันธ์ทั้ง ๔ นี้เกิดพร้อมกันได้โดยช่วยให้กันเกิด

2. มหาภูตรูป ๔ (ดิน น้ำ ลม ไฟ) มหาภูตรูปเกิดพร้อมกันได้โดยช่วยให้กันเกิด

3. นามขันธ์ ๔ และหทัยวัตถุ(ที่ตั้งของใจ) เกิดขึ้นพร้อม

กันเมื่อแรกปฏิสนธิโดยช่วยให้กันเกิด

4. จิตเจตสิกและรูปที่เกิดจากจิต (จิตตชรูป) เกิดขึ้นพร้อมกันโดยช่วยให้กันเกิด

5. มหาภูตรูปและอุปาทายรูป เกิดขึ้นพร้อมกันโดยช่วยให้กันเกิด

6. รูป (หทัยวัตถุ) กับนามขันธ์เมื่อแรกปฏิสนธิ เกิดพร้อมกันโดยหทัยวัตถุช่วยให้เกิดนามขันธ์ แต่หลังจากนั้น หทัยวัตถุก็ไม่เป็นสหชาตปัจจัยกับนามขันธ์

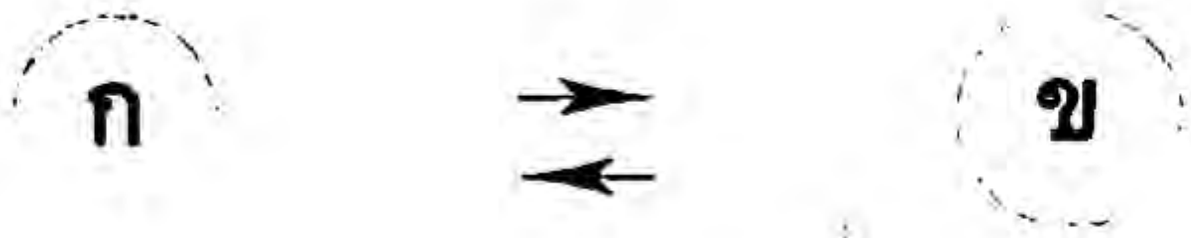
ลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของสหชาตปัจจัย คือ ระหว่างจิต เจตสิก รูป ที่เป็นสหชาตปัจจัยต่อกันนั้น ไม่ใช่ว่าจะเป็นปัจจัยช่วยให้เกิดได้ทั้งหมด บางอย่างก็ได้แต่เกิดพร้อมกับธรรมที่ช่วยให้เกิด เปรียบเหมือนเปลวเทียนช่วยให้เกิดแสงเทียนได้ แต่ไม่ใช่ว่าแสงเทียนช่วยให้เกิดเปลวเทียนได้

สรุปว่า ในความเกิดขึ้นพร้อมกันแบบสหชาตปัจจัยนั้นมีธรรมฝ่ายหนึ่งช่วยให้ธรรมอีกฝ่ายหนึ่งเกิดขึ้นพร้อมกัน

อัญญมัญญปัจจัย

อัญญมัญญะ แปลว่า ซึ่งกันและกัน เป็นความหมายของการอิงอาศัยกันและกัน ในการเกิดขึ้นพร้อมกันของธรรมบางอย่างมีการอาศัยกันและกันจึงเกิดขึ้นได้ ไม่ใช่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งช่วยให้เกิดเหมือนสหชาตปัจจัย ลักษณะของอัญญมัญญปัจจัยจึงเปรียบเหมือนไม้ค้ำที่พิงกันอยู่ ถ้าไม่มีไม้ท่อนใดท่อนหนึ่ง ก็

ไม่มีไม้ค้ำที่ยืนพิงกันได้ ภาพของอัญญมัญญปัจจัยจึงเขียนได้ต่างจากสหชาตปัจจัย ดังนี้

อัญญมัญญปัจจัย

ธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันโดยอัญญมัญญปัจจัย มี 3 อย่าง คือ

1. นามขันธ์ 4 (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) เกิดขึ้นพร้อมกันและต่างก็ช่วยให้กันเกิด

2. มหาภูตรูป 4 (ดิน น้ำ ลม ไฟ) เกิดขึ้นพร้อมกันและต่างก็ช่วยให้กันเกิด

3. นามขันธ์กับหทัยวัตถุ (ที่เกิดขึ้นเมื่อแรกปฏิสนธิ) เกิดขึ้นพร้อมกันและช่วยให้กันเกิด

คำว่า ช่วยให้กันเกิด ในที่นี้หมายถึงเป็นปัจจัยแก่กันและกัน

อัญญมัญญปัจจัย มีลักษณะร่วมกับสหชาตปัจจัย คือ ธรรมเหล่าใดเป็นอัญญมัญญปัจจัย ธรรมเหล่านั้นก็เป็นสหชาต-ปัจจัยอยู่ในตัว เพราะธรรมที่เป็นอัญญมัญญปัจจัยย่อมมีการเกิดพร้อมกันทั้งสิ้น แต่ธรรมที่เป็นสหชาตปัจจัยย่อมไม่มีความเป็นอัญญมัญญปัจจัย เช่น นามขันธ์ 4 กับจิตตชรูปเป็นสห-

ชาตปัจจัย(เกิดพร้อมกัน) แต่ไม่เป็นอัญญมัญญปัจจัย และที่เห็นชัดคือ มหาภูตรูปกับอุปาทายรูปเป็นสหชาตปัจจัย (มหาภูตรูปช่วยให้เกิดอุปาทายรูป) แต่อุปาทายรูปช่วยให้มหาภูตรูปเกิดไม่ได้ (เป็นอัญญมัญญปัจจัยไม่ได้)

ธรรมประเภทสหชาตปัจจัยจึงมีจำนวนมากกว่าธรรมประเภทอัญญมัญญปัจจัย

นิสสยปัจจัย

นิสสยะ หรือนิสสัย แปลว่า ที่อาศัย เหมือนแผ่นดินเป็นที่อาศัยของต้นไม้ การที่ต้นไม้ยืนต้นอยู่บนแผ่นดิน นั่นคือแผ่นดินเป็นนิสสยปัจจัยของต้นไม้

ธรรมที่เป็นนิสสยปัจจัย ก็คือธรรมในสหชาตปัจจัยนั่นเอง แต่ดูที่ว่า มีธรรมฝ่ายหนึ่งเป็นที่อาศัย ธรรมอีกฝ่ายหนึ่งจึงเกิดขึ้นได้ นั่นก็คือ

นามขันธ์ 4 แต่ละอย่างเกิดขึ้นได้ เพราะมีนามขันธ์ด้วยกันเป็นที่อาศัย หรือเป็นที่ให้เกิด

มหาภูตรูป 4 แต่ละอย่างเกิดขึ้นได้ เพราะมีมหาภูตรูปด้วยกันเป็นที่อาศัย

นามขันธ์และหทัยวัตถุเมื่อแรกปฏิสนธิ แต่ละฝ่ายจะเกิดขึ้นได้ก็เพราะมีอีกฝ่ายหนึ่งเป็นที่อาศัย

จิต เจตสิก และรูปที่เกิดจากจิต(จิตตชรูป) ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งจะเกิดขึ้นได้ ก็เพราะมีอีกฝ่ายหนึ่งเป็นที่อาศัย

ธาตุรู้ (วิญญาณธาตุ เช่น จักขุวิญญาณธาตุ เป็นต้น) จะเกิดขึ้นได้ก็เพราะมีอายตนะ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย) เป็นที่อาศัย มโนธาตุ(ธาตุใจ) และมโนวิญญาณธาตุ (ธาตุรู้ทางใจ) อาศัยรูปใดเกิด รูปนั้นก็เป็นนิสสยปัจจัยของมโนธาตุหรือมโนวิญญาณธาตุนั้น

ลักษณะความเป็นที่อาศัย(นิสสยะ) นั้น มี 2 อย่างคือ 1. อธิฏฐานาการ 2. นิสสยาการ

อธิฏฐานาการ คือเป็นที่อาศัยแบบเป็นฐานที่ตั้งเหมือนแผ่นดินเป็นอธิฏฐานาการของต้นไม้ เช่น จักขุปสาท (อันเป็นรูป) เป็นอธิฏฐานาการของการเห็น ถ้าไม่มีจักขุปสาทเป็นที่รองรับ การเห็นก็เกิดขึ้นไม่ได้

นิสสยาการ เป็นที่อาศัยแบบพึ่งพากัน ต่างก็ได้อาศัยกันเหมือนแผ่นผ้ากับรูปวาด ต้องมีทั้งสองอย่างจึงจะเกิดแผ่นภาพได้ นามขันธ์ทั้ง 4 เป็นที่อาศัยแก่กันและกัน

อุปนิสสยปัจจัย

ธรรมเหล่าใดเป็นที่อาศัยอย่างมีกำลัง ธรรมเหล่านั้นเรียกว่าอุปนิสสยะ เช่นกุศลที่เคยทำไว้ ถ้าส่งผลให้เกิดกุศลตามมาภายหลังอีก แสดงว่าเป็นกุศลที่มีกำลัง ความที่เป็นปัจจัยให้เกิดกุศลตามมาอีกนั่นแหละ คืออุปนิสสยปัจจัย

(ไตร.ปช. กล่าวถึงความต่างกันระหว่างนิสสยะกับอุปนิสสยะว่า คำว่า นิสสยปัจจัย กับ อุปนิสสยปัจจัย มีคำใกล้กัน

นิสสยะแปลว่าเป็นที่อาศัย อุปนิสสยะแปลว่าใกล้จะเป็นที่อาศัย แต่แปลทักตามเนื้อหาว่าเป็นที่อาศัยสืบต่อกันมา คืออาศัยพอเป็นเค้าเป็นเชื้อ มีความหนักแน่นน้อยกว่านิสสยะ)

มีข้ออุปมาว่า เปรียบเหมือนน้ำฝนเป็นที่อาศัยอย่างสำคัญของสิ่งมีชีวิต สิ่งมีชีวิตจะขาดน้ำฝนไม่ได้เลย นั่นหมายความว่าน้ำฝนเป็นอุปนิสสยปัจจัยของสิ่งมีชีวิต คือเป็นที่อาศัยอย่างสำคัญจนพูดได้ว่า น้ำฝนเป็นที่อาศัยที่สำคัญอย่างหนึ่งของสิ่งมีชีวิต

อุปนิสสยปัจจัยมี 3 อย่างคือ 1. อารัมมณูปนิสสยปัจจัย 2. อนันตรูปนิสสยปัจจัย 3. ปกตูปนิสสยปัจจัย

อารัมมณูปนิสสยปัจจัย หมายถึงที่อาศัยอันมีกำลังแรงกล้า ซึ่งหมายถึงอารมณ์ที่เป็นใหญ่(อธิปติ)มีกำลังแรงกล้า

อนันตรูปนิสสยปัจจัย มีความหมายคล้ายกับอนันตร-ปัจจัย แต่ที่ต่างกันคือ อนันตรูปนิสสยปัจจัย รวมเอา 2 ลักษณะเข้าด้วยกัน คือ ธรรมนั้นเป็นที่อาศัยอันมีกำลังแรงกล้าให้เกิดธรรมอีกอย่างหนึ่ง และช่วยให้ธรรมที่เกิดขึ้นนั้นได้เกิดขึ้นโดยต่อเนื่องไม่มีอะไรคั่นอยู่ในระหว่าง

ปกตูปนิสสยปัจจัย คำว่า ปกตะ หมายถึงธรรมที่เป็นไปโดยสภาวะของตนเอง ไม่ต้องอาศัยธรรมอื่นเป็นปัจจัยก็เกิดขึ้นได้ (คือไม่เป็นไปโดยอารัมมณปัจจัยและอนันตรปัจจัย) เช่นเมื่อทำกรรมใด กรรมนั้นก็ให้ผลแก่ผู้กระทำโดยสมควรแก่เหตุ หรือเมื่อบุคคลเห็นคนอื่นทำอะไรแล้วเก็บมาคิด ก็เกิดเป็นกุศล อกุศล หรืออัพยากฤตได้ หรือความร้อน ความเย็น อาหาร ที่อยู่เป็นต้น ที่บุคคลได้เกี่ยวข้องก็ทำให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่งได้

มีคำถามว่า เมื่อนิสสยปัจจัยกับอุปนิสสยปัจจัยต่างก็หมายถึงธรรมช่วยให้เกิดโดยเป็นที่อาศัยแล้ว ความแตกต่างกันอยู่ที่ไหน มีคำตอบโดยข้ออุปมาว่า

ข้าวสุกที่เรากินนั้น กว่าจะเป็นข้าวสุก มีปัจจัยอยู่ 7 อย่าง คือ 1. เมล็ดข้าว 2. ที่นา 3. น้ำฝน 4. คนหุง 5. หม้อข้าว 6. ฟืน 7. ไฟ ในปัจจัย 7 อย่างนี้ เมล็ดข้าว ที่นา และน้ำฝน จัดว่าเป็นที่อาศัย(ให้เกิด)ที่สำคัญหรือมีกำลังมาก คือเป็นอุปนิสสยปัจจัย ปัจจัยที่เหลือมีความสำคัญรองลงมา คือเป็นนิสสยปัจจัย (ข้ออุปมานี้ กล่าวไว้ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา)

ในบรรดาอุปนิสสยปัจจัย 3 อย่างนั้น ปกตูปนิสสยปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มหาปเทสปัจจัย เพราะเป็นปัจจัยที่ช่วยให้ธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นได้มากกว่าปัจจัยอย่างอื่น และมีองค์ธรรมมากมาย

ปุเรชาตปัจจัย

ปุเรชาตะ แปลว่า ธรรมที่เกิดก่อน หมายถึงรูปธรรมเช่น ตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็นต้น ซึ่งเป็นปัจจัยแก่นามธรรม(จิตเจตสิก) รูปธรรมเหล่านี้เป็นปุเรชาตปัจจัยให้เกิดนามธรรมทั้งหลายจำเดิมแต่ถือปฏิสนธิไปจนถึงจุติจิต (ระยะกาลนี้เรียกว่าปวัตติกาล-ช่วงมีชีวิต)

รูปธรรมที่เป็นปุเรชาตปัจจัย คือ

ตา เป็นปุเรชาตปัจจัยแก่ วิญญาณธาตุทางตา

หู เป็นปุเรชาตปัจจัยแก่ วิญญาณธาตุทางหู
จมูก เป็นปุเรชาตปัจจัยแก่ วิญญาณธาตุทางจมูก
ลิ้น เป็นปุเรชาตปัจจัยแก่ วิญญาณธาตุทางลิ้น
กาย เป็นปุเรชาตปัจจัยแก่ วิญญาณธาตุทางกาย

รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ก็เป็นปุเรชาตปัจจัยแก่วิญญาณธาตุทางรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ในทำนองเดียวกัน

มโนธาตุ ก็เกิดขึ้นเพราะมีรูปธรรมเหล่านั้นเป็นปุเรชาต-ปัจจัยเหมือนกัน

มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปธรรมใดเกิดขึ้นหรือเป็นไป รูปธรรมนั้นเป็นปุเรชาตปัจจัยของมโนธาตุและมโน-วิญญาณธาตุนั้น

นอกจากรูปธรรมจะเป็นปุเรชาตปัจจัยแก่นามธรรมดังกล่าวแล้ว ยังเป็นปุเรชาตปัจจัยแก่ธรรมที่เกิดดับพร้อมกับนาม-ธรรมนั้นๆ ด้วย

ปัจฉาชาตปัจจัย

ปัจฉาชาตปัจจัย มีนัยตรงกันข้ามกับปุเรชาตปัจจัย คือ ธรรมที่เกิดภายหลังช่วยให้ธรรมที่เกิดก่อนเป็นไปได้ (ปัจฉาชาตะ แปลว่าธรรมที่เกิดขึ้นภายหลัง) หมายถึงจิตและเจตสิกหรือนาม-ธรรม แสดงว่า จิตและเจตสิกเป็นปัจจัยให้รูปธรรมซึ่งช่วยให้ตนเกิดมาก่อนดำรงอยู่ได้หรือเป็นไปได้เหมือนกัน กล่าวอย่างทั่วไปก็คือ ชีวิตคนเรานั้นมีความสืบต่อเป็นชีวิตอยู่ได้ก็ด้วยจิตและ

เจตสิกหรือนามธรรมส่วนหนึ่ง ไม่ใช่เป็นอยู่ได้ด้วยรูปธรรมเช่น ดิน น้ำ ลม ไฟ เป็นต้นเท่านั้น

ค่าว่า จิตเจตสิกเป็นปัจจัยให้รูปธรรมเป็นไปได้นั้น คือ ให้รูปธรรมดำรงอยู่หรือเป็นไปได้จนครบอายุของรูปธรรม โดยไม่ให้รูปธรรมดับไปก่อนกำหนด ท่านกล่าวว่า อายุของรูปธรรมนั้นเท่ากับอายุของจิต 17 ดวง นั่นคือ เมื่อจิตดวงหนึ่งดับแล้วจิตดวงหนึ่งเกิดครบ 17 ดวงนับเป็นช่วงอายุหนึ่งของจิต เท่ากับว่าอายุของรูปธรรมสั้นกว่าอายุของจิต 17 เท่านั่นเอง

รูปธรรมที่ดำรงอยู่ได้ถึง 17 ขณะจิตนี้ก็เพราะจิตและเจตสิก(นามธรรม) ที่เกิดขึ้นภายหลังหรือที่เกิดขึ้นเพราะตนเป็นปัจจัย (ปุเรชาตปัจจัย) นอกจากจิตเจตสิกเป็นปัจจัยให้รูปธรรมดำรงอยู่ได้แล้ว ยังช่วยให้เจริญขึ้นได้ด้วย (เหมือนอาหารเป็นปัจจัยแก่ร่างกาย ซึ่งเป็นทั้งปัจจัยให้ดำรงอยู่และให้เจริญเติบโตต่อไป)

อาหารใจ

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกาได้กล่าวอุปมาให้เห็นความหมายของปัจฉาชาตปัจจัยว่า รูปธรรมที่เกิดก่อน (ปุเรชาตะ) เปรียบเหมือนต้นไม้ที่ปลูกไว้ จิตเจตสิกที่เกิดภายหลัง(ปัจฉาชาตะ)เปรียบเหมือนน้ำฝนที่รด

ต้นไม้นั้นให้เจริญงอกงามต่อไป

อรรถกถาแห่งพระอภิธรรมปิฎก(ปัญจปกรณ์) กล่าวอุปมาว่า ปัจฉาชาตปัจจัยเหมือนชีวิตแรกเกิดของลูกนกแร้ง

เป็นธรรมชาติของลูกนกแร้งทั่วไป ซึ่งเมื่อยังเล็กอยู่ปีกยังไม่แข็งแรงพอที่จะบินไปหาอาหารกินเองได้ เมื่อแม่ของมันบินออกจากรังไปหาอาหาร มันก็จะตั้งตาคอยว่าแม่จะนำอาหารมาเผื่อตนอยู่วันแล้ววันเล่า แต่ธรรมชาติของแม่นกแร้งนั้นมีอยู่ว่า ตราบใดที่ลูกน้อยยังไม่โตพอที่จะบินไปหาอาหารกินเองได้ มันจะไม่นำอาหารมาเลี้ยงเลย ลูกก็ได้แต่รอคอยด้วยความหวังว่าแม่จะนำอาหารมาป้อน

การรอคอยด้วยความหวังของลูกนกแร้งนั้น เป็นเจตนาอย่างหนึ่ง เรียกว่า "อาหาราสาเจตนา" (อาหาร +อาสา+เจตนา) คือความหวังว่าจะได้อาหารซึ่งเป็นเจตสิกอย่างหนึ่ง ด้วยเจตนานี้เอง แม้ลูกนกจะไม่ได้อาหารกิน มันก็สามารถมีชีวิตอยู่ได้จนโตพอที่จะออกไปหากินได้เอง

อาหาราสาเจตนาจึงเป็นอาหารอย่างหนึ่งที่ทำให้ชีวิตดำรงอยู่และเจริญเติบโตได้ อาหาราสาเจตนาเป็นปัจฉาชาตปัจจัย ให้ร่างกายของลูกนกแร้งดำรงอยู่จนปีกกล้าขาแข็งได้

ปัจฉาชาตปัจจัยไม่มีในนิโรธสมาบัติ

มีบุคคล 2 ประเภท ที่ปัจฉาชาตปัจจัยไม่เกิดอุดหนุนรูปธรรมเลย คือ 1. อสัญญพรหม (อสัญญสัตตพรหม-พรหมมีแต่รูป) 2. ผู้เข้านิโรธสมาบัติ

ทั้งอสัญญพรหมและผู้เข้านิโรธสมาบัตินั้นไม่มีจิตเจตสิก (เพราะดับจิตเจตสิกด้วยนิโรธสมาบัติ)

อัตภาพของอสัญญพรหมนั้นดำรงอยู่ด้วยกัมมชรูปและอุตุชรูป การดำรงรูปทั้งสองอยู่ได้นั้นก็ด้วย"รูปาวจรปัญจมฌาน-กุสลเจตนา" อันเกิดจากการได้รูปฌานที่ 5

ส่วนผู้เข้านิโรธสมาบัตินั้น มีรูปธรรมอยู่ 3 อย่างคือ 1. กัมมชรูป 2. อุตุชรูป 3. อาหารรูป รูปทั้ง 3 ของผู้เข้านิโรธ-สมาบัติดำรงอยู่ได้ด้วยสมาบัติ 8 และอนาคามิมรรค หรืออรหัตตมรรค ไม่ใช่ดำรงอยู่ได้ด้วยจิตเจตสิก (เพราะไม่มีจิตเจตสิกอยู่ในขณะนั้น)

นี่คือคำตอบว่า ชีวิตของผู้เข้านิโรธสมาบัติเป็นอยู่ได้อย่างไร

อาเสวนปัจจัย

อาเสวนะ แปลว่าส้องเสพหรือทำบ่อยๆ การทำอะไรบ่อยๆ ย่อมเป็นแรงหนุนให้เกิดผลต่อเนื่องไปได้ เรียกว่า อาเสวนปัจจัย เหมือนคนเคยศึกษาซ่ำซองในวิชาแขนงหนึ่งมา เมื่อจะต้องศึกษาในวิชาแขนงนั้นอีก เขาย่อมจะเรียนรู้และเข้าใจได้ง่ายขึ้น นั่นคือ

ผลของอาเสวนปัจจัย

คำว่าส้องเสพหรือทำบ่อยๆ ในเรื่องอาเสวนปัจจัยนี้ หมายถึงนามธรรมประเภทชวนจิต(อ่านว่าชะวะนะจิต) ทำหน้าที่ส้องเสพชวนจิตคืออะไรโปรดดูแผนภาพต่อไปนี้

1. ขณะจิตแรก ยังอยู่ในภวังค์(ภวังคจิต) มีอยู่โดยไม่ต้องอาศัยอารมณ์ภายนอกมากระทบ ขณะจิตนี้เรียกว่าภวังคจลนะ
2. ขณะจิตได้รับอารมณ์ใหม่(เช่นได้จากตาเห็นรูป)ภวังคจิตสิ้นสุดลง ขณะจิตนี้เรียกว่า ภวังคุปัจเฉทะ
3. ขณะจิตเริ่มรับรู้อารมณ์ใหม่นั้นและตัดสินได้ว่าเป็นอะไร ขณะจิตนี้เรียกว่า มโนทวาราวัชชนะ หรือโวฏฐัพพนะ

4 5 6 7 8 9 10

ขณะจิตทำงานเต็มที่(เรียกว่าเสวยอารมณ์) ขณะจิตนี้เรียกว่า ชวนะ มีอยู่ 7 ขณะจิต (บุญหรือบาปเกิดขึ้นในช่วงขณะจิตนี้)

11 12

ขณะจิตหน่วงอารมณ์ไว้ ก่อนที่จะกลับสู่ภวังค์อีก

ชวนจิตทำหน้าที่ส้องเสพที่จะเป็นอาเสวนปัจจัยนั้น มีเพียงชวนจิตที่เป็นโลกิยะเท่านั้น ถ้าไม่เรียกว่าอาเสวนปัจจัย จะเรียกว่าชวนจิตที่เกิดบ่อยๆ ก็ได้ การเกิดขึ้นของชวนจิตนั้นสามารถหนุนให้เกิดชวนจิตประเภทเดียวกัน(หรือชาติเดียวกัน)ด้วย เช่นเกิดกุสลจิตชนิดหนึ่งขึ้น เมื่อกุสลจิตนั้นดับไปก็สามารถเกิดกุสลจิตชนิดเดียวกันต่อไปได้อีกจนถึงชวนจิตดวงที่ 7 ชวนจิตดวงที่ 7 มีกำลังอ่อน จึงไม่สามารถหนุนให้เกิดชวนจิตดวงต่อไปได้อีก

การเกิดขึ้นของชวนจิตประเภทเดียวกันจากดวงที่ 1 ถึงดวงที่ 6 อย่างนี้แหละ เป็นการเกิดขึ้นแบบอาเสวนปัจจัย

ขณะจิตที่ทำให้เกิดผลกรรมเต็มที่

ชวนจิตดวงที่ 7 นั้น แม้จะไม่เป็นปัจจัยให้เกิดจิตประเภทเดียวกันดวงต่อไปเพราะมีกำลังอ่อน แต่เจตนาในการทำกุศลกรรมและอกุศลกรรมของบุคคลย่อมเสร็จสมบูรณ์ในขณะจิตนี้ ชวนจิตดวงที่ 7 จึงได้ชื่อว่า "อัตถสาธกสันนิฏฐาปกเจตนา" แปลว่า เจตนาที่ตัดสินการกระทำอย่างเด็ดขาด หรือเป็นการสำเร็จกิจของเจตนานั้น

เจตนาในการทำกรรมที่เกิดต่อเนื่องไปถึงชวนจิตดวงที่ 7 จึงให้ผลที่มีกำลังแรง อนันตริยกรรมคือตัวอย่างของการเกิดชวนจิตจนถึงดวงที่ 7

ชวนจิตที่จะเป็นอาเสวนปัจจัยนั้น ประกอบด้วยลักษณะ 3 อย่างคือ

1. เป็นชวนจิตประเภทเดียวกัน (ชาติเดียวกัน)

2. ชวนจิตประเภทเดียวกันนั้นต้องเกิดหนุนเนื่องกันอย่างน้อย 3 ครั้ง 4 ครั้ง หรือ 5 ครั้ง (เกิดได้ไม่เกิน 7 ชวนจิต)

3. ชวนจิตนั้นต้องเป็นโลกิยะเท่านั้น(ต้องไม่ใช่ชวนจิตที่เป็นวิบาก)

ชวนจิตที่เป็นโลกุตระและชวนจิตที่เป็นมรรค(มัคคชวนจิต) ไม่ใช่ชวนจิตที่เป็นวิบากก็จริง แต่เกิดได้เพียงชวนจิตเดียวก็ดับไป ไม่เกิดชวนจิตประเภทเดียวกันอีก จึงไม่จัดเป็นอาเสวนปัจจัย เป็นแต่ผลอันเกิดจากอาเสวนปัจจัย

ชวนจิตที่เป็นผล(อริยผล) เกิดได้หลายชวนจิต แต่เป็นชวนจิตที่เป็นวิบาก จึงไม่ใช่ทั้งอาเสวนปัจจัยและผลของอาเสวนปัจจัย อีกอย่างหนึ่ง ระหว่างมัคคจิตกับผลจิต ก็ไม่ใช่จิตประเภทเดียวกัน ไม่เข้าข่ายที่จะเป็นอาเสวนปัจจัยได้

ระหว่างชวนจิตดวงที่ 1 กับชวนจิตดวงที่ 7 นั้น ดวงที่ 1 ไม่ใช่ผลอันเกิดจากอาเสวนปัจจัย แต่เป็นอาเสวนปัจจัย. ดวงที่ 7 เป็นอาเสวนปัจจัยไม่ได้ แต่เป็นผลของอาเสวนปัจจัยได้

กัมมปัจจัย

กัมม(กรรม) แปลตรงตัวว่า การกระทำ คำว่าการกระทำในที่นี้หมายถึงธรรมที่จัดแจงหรือปรุงแต่งธรรมอันเป็นปัจจัยหนุนให้เกิดขึ้นมา(ปัจจยุบันธรรม) การกระทำที่เรียกว่ากรรมจึง

ไม่ใช่ตัวกิริยาอาการทางกายและวาจา แต่เป็นเจตสิกอย่างหนึ่ง คือ เจตนาเจตสิก

เจตนา แปลว่าความจงใจ, ความตั้งใจ ซึ่งเป็นเจตสิก (ธรรมที่เกิดดับพร้อมกับจิต)อย่างหนึ่ง เจตนานี้แหละคือกรรมดังพระพุทธวจนะว่า "เจตนาหं ภิกฺขเว กมฺมं วทามิ เจตยิตฺวา กมฺมं กโรติ กาเยน วาจาย มนสา.-ภิกษุทั้งหลาย! เจตนานั่นเองเราเรียกว่ากรรม บุคคลจงใจแล้วจึงกระทำด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ" (องฺ. ฉกฺก. 22/334/463)

ธรรมที่หนุนให้ธรรมอีกอย่างหนึ่งเกิดขึ้นโดยกรรม เรียกว่า กัมมปัจจัย

กัมมปัจจัยมี 2 ประเภท คือ 1. สหชาตกัมมปัจจัย 2. นานักขณิกกัมมปัจจัย

สหชาตกัมมปัจจัย ได้แก่ ตัวกรรม(เจตนาเจตสิก)นั้นทั้งเกิดพร้อมกับจิตและปรุงแต่งขณะจิตที่เกิดขึ้นเพราะตน (ทำหน้าที่ 2 อย่างพร้อมกัน) เช่น เมื่อตาเห็นรูปก็เกิดจิต (คือจักขุวิญญาณ) ขณะนั้นเจตสิกก็เกิดขึ้นด้วย คือเจตนาเจตสิก (จงใจหรือตั้งใจรับรู้ว่าเป็นรูปจึงเกิดจักขุวิญญาณ) เมื่อรับรู้ว่าเป็นรูปก็เกิดโลภะ (อยากได้) ขณะเดียวกันนี้เอง เจตนาเจตสิกก็ปรุงแต่งหรือจัดแจงให้จิตเกิดความโลภโดยสมบูรณ์ ต่อจากนั้น กายหรือวาจาก็จะแสดงอาการไปตามจิตที่เกิดความโลภ (โลภมูลจิต) เพราะฉะนั้น การทำการพูดที่เป็นไปด้วยโลภะจึงถือว่าเกิดมาจากเจตนาเจตสิกหรือกรรม

นานักขณิกกัมมปัจจัย ได้แก่กรรมที่เกิดต่างขณะกัน คือ

เจตนาเจตสิกที่เกิดตามกระบวนการของสหชาตกัมมปัจจัยจบลงไปแล้วหรือดับไปแล้ว แต่แรงส่งของเจตนาเจตสิกนั้นยังอาจหนุนให้เกิดผลได้อีกในภายหลัง ผลที่เกิดภายหลังนั้นได้แก่นามขันธ์ที่เป็นวิบากและกัมมชรูป (อาจจะเกิดในชาตินี้หรือในชาติหน้า)

นานักขณิกกัมมปัจจัยนี้เอง ให้คำตอบเรื่องผลของกรรมที่เกิดขึ้นต่างขณะกับที่ลงมือทำกรรม นานักขณิกกัมมปัจจัยที่ทำหน้าที่อย่างนี้ เป็นการเพาะพืชของกรรมเอาไว้ เรียกว่า พืชนิ-ธานกิจจ์ (หน้าที่นี้ทำเฉพาะกับกุสลจิตและอกุสลจิตเท่านั้น)

ผลของกรรมจึงเกิดขึ้นได้ทั้งในขณะที่ทำ(โดยสหชาตกัมม-ปัจจัย) และเกิดขึ้นได้หลังจากนั้น(โดยนานักขณิกกัมมปัจจัย)

วิปากปัจจัย

วิปากะหรือวิบากในที่นี้ หมายถึงผลของกุศลกรรมและผลของอกุศลกรรม วิบากเป็นทั้งปัจจัยและธรรมที่เกิดจากปัจจัยนั้น (เป็นทั้งเหตุให้เกิดเป็นทั้งผลของเหตุนั้น) นั่นคือความหมายของวิปากปัจจัย นามขันธ์ 4 คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นวิปากปัจจัยซึ่งกันและกัน ต่างจากกัมมชรูปและจิตตชรูปซึ่งเป็นปัจจัยไม่ได้ แต่เกิดจากปัจจัยได้

จิตที่เป็นวิบาก เกิดจากกุศลกรรมและอกุศลกรรม ไม่ใช่เกิดเพราะทำให้เกิด จิตประเภทนี้ไม่มีอาการแสดงออก ไม่มีความตื่นตัว เป็นจิตที่มีกำลังอ่อน เวลาที่จิตนี้ปรากฏชัดคือเวลาหลับ เพราะเวลานั้นไม่เกิดกุสลจิต อกุสลจิต และกิริยาจิต ภาวะ

ของจิตนี้เป็นภวังคจิต

แท้จริง นอกเวลาหลับ จิตที่เป็นวิบากก็มีอยู่ แต่ก็ไม่ปรากฏชัด เพราะมีจิตประเภทอื่นเกิดอยู่ตลอดเวลา

จิตตชรูปและกัมมชรูปซึ่งเกิดจากจิตที่เป็นวิบากก็มีลักษณะเหมือนกัน คืออ่อนกำลัง ไม่ปรากฏอาการให้เห็นชัด

การทำหน้าที่ของวิปากปัจจัย ท่านอุปมาเหมือนความแก่ซึ่งเป็นผลของการเกิด(ชาติ), จำเดิมแต่คลอดออกมา ความแก่ก็เกิดขึ้นทันที ที่กล่าวว่า เป็นเด็ก เป็นหนุ่มสาว เป็นผู้ใหญ่นั้น ล้วนแต่เป็นชั้นของความแก่ตามลำดับ ความแก่ที่ปรากฏอย่างนี้ค่อยๆ เป็นไปหรือเกิดอยู่เงียบๆ ตลอดเวลา นั่นก็หมายความว่าระหว่างความแก่นั้นมีวิปากปัจจัย คือความแก่ระดับหนึ่งทำให้เกิดความแก่อีกระดับหนึ่งนั่นเอง วิบากที่เป็นปัจจัยก็เหมือนกัน

อาหารปัจจัย

มีพระพุทธดำรัสในที่หลายแห่งว่า "สพฺเพ สตฺตา อาหารฏฺฐิติกา - สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ด้วยอาหาร" (ที.ปา. 11/226/375 : ส.ม. 19/357 : อง.ทสก. 24/28 : ขุ. ปฏิ. 31/6 : 275) คำว่าอาหาร มีนัยกว้างกว่าที่เข้าใจกันอยู่โดยทั่วไป

อาหารที่เป็นรูป หมายถึงโอชะในอาหารที่กิน

อาหารที่เป็นนามมี 3 อย่าง คือ 1. ผัสสะ ได้แก่ผัสสเจตสิก 2. มโนสัญเจตนา (เรียกสั้นๆ ว่า เจตนา) 3. วิญญาณ ได้แก่จิต 89. อาหารทั้ง 3 อย่างนี้เป็นได้ทั้งกุศล อกุศล วิบาก

และกิริยา

ทั้งอาหารที่เป็นรูปและอาหารที่เป็นนามทำหน้าที่หนุนให้รูปธรรมและนามธรรมเกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้ จึงเรียกว่าอาหารปัจจัย

ใน 4 ภูมิ(หรือภพ)นั้น มีอาหารปัจจัยต่างกันดังนี้

ในกามาวจรภูมิ (เช่นมนุษย์และสัตว์) อาหารที่เป็นรูปเป็นอาหารปัจจัย ยกเว้นนิรยภูมิ(นรก) ซึ่งมีนามที่เป็นอาหารเป็นอาหารปัจจัย เช่นเดียวกับผู้เกิดในรูปภูมิและอรูปภูมิ

เฉพาะในรูปภูมินั้น พวกอสัญญีสัตว์ (มีแต่รูปไม่มีสัญญา) ไม่มีทั้งอาหารที่เป็นรูปและอาหารที่เป็นนามดังกล่าว พวกนี้อยู่ได้ด้วยฌานในอดีตของตน(ปัญจมฌานเจตนา) ซึ่งก็ยังถือว่าเป็นอยู่ด้วยอาหารปัจจัยอยู่นั่นเอง

อินทริยปัจจัย

อินทริยะหรืออินทรีย์ แปลว่าเป็นใหญ่ (ในหน้าที่ของตน) เช่น หน้าที่ในการเห็นนั้น ตาเป็นใหญ่ ไม่มีอายตนะอื่นใดจะมาทำหน้าที่นี้ได้ หรือแม้แต่มาแทรกแซงก็ไม่ได้ ความเป็นใหญ่ของอายตนะอื่นๆ ก็เหมือนกัน อายตนะหรือธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนจะมีคำว่าอินทรีย์ต่อท้าย เช่น จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ เป็นต้น

การที่อินทรีย์ทำหน้าที่ของตน ช่วยหนุนให้เกิดธรรมอื่นด้วยความเป็นใหญ่ของตน นั่นคืออินทริยปัจจัย

อรรถกถาแห่งปัญจปกรณ์กล่าวว่า อินทริยปัจจัยมี 20

อย่าง โดยระบุว่า มีทั้งฝ่ายรูปธรรมและนามธรรม แต่ในพระบาลีได้จำแนกอินทริยปัจจัยไว้ 7 อย่าง คือ

1. จักขุนทรีย์ เป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุและธรรมที่เกิดดับพร้อมกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น

2. โสตินทรีย์ เป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณธาตุและธรรมที่เกิดดับพร้อมกับโสตวิญญาณธาตุนั้น

3. ฆานินทรีย์ เป็นปัจจัยแก่ฆานวิญญาณธาตุและธรรมที่เกิดดับพร้อมกับฆานวิญญาณธาตุนั้น

4. ชิวหินทรีย์ เป็นปัจจัยแก่ชิวหาวิญญาณธาตุและธรรมที่เกิดดับพร้อมกับชิวหาวิญญาณธาตุนั้น

5. กายินทรีย์ เป็นปัจจัยแก่กายวิญญาณธาตุและธรรมที่เกิดดับพร้อมกับกายวิญญาณธาตุนั้น

6. รูปชีวิตินทรีย์ เป็นปัจจัยแก่กฏัตตารูป(รูปที่เกิดจากกรรม)ทั้งหลาย

7. อรูปินทรีย์ เป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายที่เกิดดับพร้อมกับนามอินทรีย์นั้นๆ และเป็นปัจจัยแก่รูปทั้งหลายที่มีนามอินทรีย์และธรรมที่เกิดดับพร้อมกับนามอินทรีย์นั้น

คัมภีร์มหาปัฏฐาน (แต่งโดย พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ) อธิบายเรื่องอินทริยปัจจัย จับความได้ดังนี้

นามอินทรีย์ (อรูปินทรีย์) มี 8 อย่างคือ 1. ชีวิตินทรีย์ 2. มนินทรีย์ (จิต) 3. เวทนินทรีย์ 4. สัทธินทรีย์ 5. วิริยินทรีย์ 6. สตินทรีย์ 7. เอกัคคตินทรีย์ 8. ปัญญินทรีย์

นามอินทรีย์ทั้ง 8 นี้ ทั้งทำหน้าที่เป็นปัจจัยและเป็นธรรม

ที่เกิดจากปัจจัย(ปัจจยุบันธรรม)ซึ่งกันและกัน คือต่างก็หนุนให้กันเกิดและเกิดจากกันและกัน เช่น จิตเป็นปัจจัย อินทรีย์อีก 7 ก็เป็นธรรมที่เกิดจากจิตนั้น หรือเมื่อชีวิตินทรีย์เป็นปัจจัย อินทรีย์ที่เหลืออีก 7 ก็เป็นธรรมที่เกิดจากชีวิตินทรีย์นั้น ดังนี้เป็นต้น

ธรรมที่จะจัดว่าเป็นปัจจัยธรรม (แก่ธรรมอื่น) นั้นมีอำนาจอยู่ 3 อย่าง คือ

1. ชนกสัตติ มีอำนาจให้ธรรมอื่นเกิดจากตน (โดยมีตนเป็นปัจจัยให้เกิด)

2. อุปถัมภกสัตติ มีอำนาจให้ธรรมที่เกิดขึ้นนั้นดำรงอยู่ได้

3. อนุปาลกสัตติ มีอำนาจรักษาธรรมที่เกิดขึ้นนั้นไว้อย่างสม่ำเสมอ

ธรรมใดไม่ประกอบด้วยอำนาจ 3 อย่างนี้ ธรรมนั้นไม่จัดว่าเป็นปัจจัยธรรม

ด้วยเหตุนี้ ในอินทรีย์ 20 จึงมี 2 อินทรีย์ ที่เป็นปัจจัย-ธรรมไม่ได้ (เป็นอินทริยปัจจัยไม่ได้) คือ อิตถินทรีย์(ภาวะแสดงความเป็นเพศหญิง) และปุริสินทรีย์ (ภาวะแสดงความเป็นเพศชาย) เพราะไม่ประกอบด้วยอำนาจ 3 อย่างนั้น

(ผู้ประสงค์จะศึกษาเรื่องอินทริยปัจจัยเพิ่มเติม โปรดอ่านจากหนังสือชื่อ "คัมภีร์มหาปัฏฐาน" รจนาโดยพระสัทธัมมโชติกะธัมมาจริยะ จัดพิมพ์เผยแพร่โดยอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

ฌานปัจจัย

ฌานคือการเพ่งอารมณ์ (เช่น รูป เสียง กลิ่น เป็นต้น) หรือการเพ่งกสิณ (เช่น ดิน น้ำ ไฟ สี เป็นต้น) บาลีวิเคราะห์ความหมายเอาไว้ว่า "อารมฺมณ์ ฌายติ อุปนิชฺฌายตีติ ฌาน์-ธรรมชาติใดย่อมเข้าไปเพ่งซึ่งอารมณ์ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า ฌาน"

ฌานเป็นปัจจัยหนุนให้เกิดธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งต่อไปได้ นั่นคือฌานปัจจัย (การเพ่งอารมณ์จนแนบแน่นแน่วแน่เป็นปัจจัย-ธรรมอย่างหนึ่ง)

ตัวฌานหรือการเพ่งอารมณ์จนแน่วนิ่งนั้น มีองค์ธรรม 5 อย่างนำหน้า คือ 1. วิตก (ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์) 2. วิจาร (ประคองอารมณ์นั้นไว้) 3. ปีติ(อิ่มใจ,พอใจในอารมณ์นั้น) 4. เวทนา (โสมนัสโทมนัสหรืออุเบกขา)ต่ออารมณ์นั้น 5. เอกัคคตา(จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์นั้นเพียงหนึ่งเดียว)

กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ องค์ธรรมทั้ง 5 แต่ละองค์นั้นเอง คือตัวฌาน หรือเป็นฌานแต่ละอย่าง เช่นขณะจิตมีวิตก (จิตจรดอารมณ์)ก็เป็นฌานอย่างหนึ่ง ขณะจิตเคล้าหรือประคองอารมณ์นั้นก็เป็นฌานอย่างหนึ่ง ดังนี้เป็นต้น ที่เรียกว่าฌานก็เพราะจิตได้ทำหน้าที่เพ่งนั่นเอง

การเพ่งในลักษณะฌานนั้น สามารถหนุนให้ธรรมอื่นเกิดขึ้นได้ด้วย จึงเรียกว่าฌานปัจจัย ธรรมใดก็ตามที่เกิดเพราะการเพ่ง ธรรมนั้นจัดว่าเกิดเพราะฌานปัจจัย การที่เราเดินได้ตรงทาง

ก็เพราะมีการเพ่ง เมื่อมีการเพ่งก็มีการกำหนดเส้นทางได้และอาจจะเกิดเจตสิกอีกอย่างในระหว่างเดิน ทุกเจตสิกที่เกิดจากการเพ่งนั้น ล้วนเกิดจากฌานปัจจัย

การเพ่งที่จัดเป็นฌานมี 2 อย่าง คือ

1. **อารัมมณูปนิชฌาน** ได้แก่การเพ่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น การเพ่งในสมถภาวนา (เช่นเพ่งกสิณ) จัดเป็นอารัมมณูปนิชฌาน

2. **ลักขณูปนิชฌาน** ได้แก่การเพ่งลักษณะ คำว่าลักษณะในที่นี้หมายถึงไตรลักษณ์หรือสามัญลักษณะของสิ่งทั้งหลาย 3 อย่าง คือ ความไม่เที่ยง (อนิจจัง) ความทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ (ทุกขัง) และความไม่มีตัวตนที่แท้จริง(อนัตตา) การเพ่งในไตรลักษณ์เป็นวิปัสสนาภาวนา เพราะเพ่งอยู่ที่ความจริงของธรรม. นิพพานก็เป็นอารมณ์สำหรับเพ่งเป็นฌานได้ จัดเป็นลักขณูปนิชฌานอย่างหนึ่ง แต่นิพพานที่เพ่งนั้น มุ่งที่สภาวะของนิพพานคือสภาวะดับทุกข์อันแท้จริง (เรียกว่า ตถลักษณะ)

ธรรมที่ฌานปัจจัยหนุนให้เกิด ได้แก่นามขันธ์ทั้ง 4 คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และจิตตชรูปกับปฏิสนธิกัมมชรูปที่เกิดพร้อมกับนามขันธ์เหล่านั้น

มัคคปัจจัย

ตามศัพท์ มัคค์หรือมรรค แปลว่าทาง ในที่นี้หมายถึงธรรมที่พาไปสู่จุดหมายปลายทาง อันได้แก่สุคติ ทุคติ และนิพพาน

ธรรมที่พาไปสู่จุดหมายปลายทางดังกล่าวหมายถึงเจตสิก หรือธรรมที่เกิดดับพร้อมกับจิต 9 อย่าง คือ 1. ปัญญา 2. วิตก 3. สัมมาวาจา 4. สัมมากัมมันตะ 5. สัมมาอาชีวะ 6. วิริยะ 7. สติ 8. เอกัคคตา 9. ทิฐิ

ธรรมทั้ง 9 อย่างนี้ (อย่างใดอย่างหนึ่ง) สามารถที่จะพาจิตและเจตสิก รวมถึงรูปที่เกิดพร้อมกับตน ให้ดำเนินไปสู่จุดหมายปลายทางต่างๆ ได้ จึงเรียกว่ามัคคปัจจัย คือทำหน้าที่เป็นทางให้ธรรมอื่นดำเนินไป (อรรถกถากล่าวว่า ธรรมที่เป็นทางหรือมรรคดังกล่าว มี 12 อย่าง คือ ปัญญา วิตก สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ วิริยะ สติ สมาธิ มิจฉาทิฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ ส่วนที่จำแนกเป็น 9 อย่างนั้น จำแนกตามลักษณะของสภาวธรรม)

ในการทำหน้าที่พาจิตดำเนินไปสู่สุคติ ทุคติ และนิพพานนั้น หมายเอาเฉพาะมัคคปัจจัยที่เกี่ยวกับการปฏิสนธิเท่านั้น ซึ่งเป็นกิจพิเศษขององค์ธรรมเหล่านี้ ส่วนหน้าที่ปกติของมัคคปัจจัย คือการพาเจตสิกที่เกิดพร้อมกับตนให้ดำเนินไปสู่จุดหมายปลายทาง

สัมปยุตตปัจจัย

สัมปยุตตะ ตามรูปศัพท์แปลว่าประกอบกัน-ประกอบพร้อมกัน ในที่นี้หมายถึง เกิดดับพร้อมกัน ธรรมที่เกิดดับพร้อมกันคือจิตกับเจตสิก จิตกับเจตสิกนั้นนอกจากเกิดดับ

พร้อมกันแล้วยังมีอารมณ์อันเดียวกัน และมีที่อาศัยอันเดียวกัน คุณลักษณะ 4 อย่าง คือ 1. เกิดพร้อมกัน 2. ดับพร้อมกัน 3. มีอารมณ์อันเดียวกัน 4. มีที่อาศัยอันเดียวกัน เมื่อมีอยู่พร้อมทุกอย่างเรียกว่า สัมปยุตตะ

จิตกับเจตสิกเกิดขึ้นได้เพราะเหตุที่พร้อมด้วยลักษณะ 4 อย่างนี้ เรียกว่าเกิดเพราะสัมปยุตตะ นั่นคือสัมปยุตตปัจจัย หมายความว่า ความเกิดดับพร้อมกัน ความมีอารมณ์และมีที่อาศัยอันเดียวกัน เป็นปัจจัยชนิดหนึ่ง

ระหว่างจิตกับเจตสิกนั้น เมื่อเกิดขึ้นด้วยกัน จะแยกกันไม่ออกเลยว่า อันไหนจิต อันไหนเจตสิก หรืออันไหนเกิดก่อนอันไหนเกิดหลัง เพราะกลายเป็นสภาวธรรมที่มีเนื้อเดียวกัน ท่านเปรียบเหมือนยาชนิดหนึ่ง ชื่อ "จตุมธุรส" (ยาหวานสี่)

ยาจตุมธุรส ปรุงขึ้นด้วยของ 4 อย่าง คือ น้ำมันเนย-น้ำมันงา-น้ำผึ้ง และน้ำตาลโตนด โดยผสมเข้ากัน เมื่อเคี่ยวกวนได้ที่แล้ว รสของยาจะแยกไม่ออกเลยว่าเป็นรสของอะไรบ้าง เพราะไม่เหลือกลิ่นไม่เหลือรสของส่วนผสมทั้ง 4 นั้น

จิตกับเจตสิกก็เหมือนกัน เมื่อสัมปยุตเข้ากันแล้ว ก็แยกไม่ออกว่าส่วนไหนคือจิตส่วนไหนคือเจตสิก

จิต-เจตสิกคือนามขันธ์ 4

คำว่า จิตกับเจตสิกนั้น ก็คือ นามขันธ์ 4 นั่นเอง อันได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

เวทนา ทำหน้าที่เสวย(เสพ)อารมณ์

สัญญา ทำหน้าที่จำ-กำหนดหมายอารมณ์
สังขาร ทำหน้าที่ปรุงแต่งอารมณ์
วิญญาณ ทำหน้าที่รู้อารมณ์

นามขันธ์ทั้ง 4 นี้ เป็นทั้งปัจจัยให้กันและกัน และเกิดจากกันและกัน คือ เมื่อเวทนาเป็นปัจจัย นามขันธ์อีก 3 อย่างก็เกิดขึ้นเพราะเวทนานั้น เมื่อนามขันธ์ 3 อย่างเป็นปัจจัย อีกนามขันธ์หนึ่งที่เหลือก็เกิดจากนามขันธ์ 3 อย่างนั้น หรือเมื่อนามขันธ์ 2 อย่างเป็นปัจจัย อีก 2 อย่างที่เหลือก็เกิดจากนามขันธ์ที่เป็นปัจจัยนั้น

นามขันธ์เกิดพร้อมกัน-ดับพร้อมกัน

เมื่อจิตกับเจตสิกคือนามขันธ์ 4 ก็หมายความว่า เมื่อนามขันธ์ 4 เกิดก็ต้องเกิดพร้อมกัน และเมื่อดับก็ต้องดับพร้อมกัน แม้จะทำหน้าที่กันคนละอย่างก็ตาม

เช่น เมื่อตาเห็นรูป ไม่ใช่ว่า เกิดนามขันธ์เรียงตามลำดับ คือ เกิดเวทนา แล้วเกิดสัญญา แล้วเกิดสังขาร แล้วเกิดวิญญาณ แต่ความจริงนั้น ทันทีที่ตาเห็นรูป เมื่อเกิดนามขันธ์อย่างใดอย่างหนึ่ง นามขันธ์ที่เหลือก็เกิดขึ้นพร้อมกันทันที โดยแต่ละนามขันธ์ทำหน้าที่กันคนละอย่าง

เหตุที่นามขันธ์หรือจิตกับเจตสิกเกิดขึ้นได้พร้อมกันทั้งๆ ที่ทำหน้าที่กันคนละอย่าง ก็เพราะนามขันธ์เกิดขึ้นด้วยสัมปยุตต-ปัจจัย

วิปยุตตปัจจัย

วิปยุตตะ แปลว่าไม่ประกอบกัน-ไม่ประกอบพร้อมกัน ในที่นี้หมายถึงรูปกับนาม ซึ่งเกิดพร้อมกันได้ แต่ไม่เกิดดับพร้อมกันเหมือนจิตกับเจตสิก

กล่าวคือ ขณะที่จิตเกิด จิตตชรูปก็เกิดพร้อมกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อแรกปฏิสนธินั้น ขณะที่นามขันธ์ทั้ง 4 เกิดขึ้น กัมมชรูปก็เกิดขึ้นด้วยกัน แต่การเกิดด้วยกันของนามขันธ์กับกัมมชรูปอย่างนี้ ไม่ใช่เกิดด้วยสัมปยุตตปัจจัย เพราะนามกับรูปนั้นไม่ได้ดับพร้อมกัน ไม่ได้มีอารมณ์อันเดียวกัน และไม่ได้มีที่อาศัยอันเดียวกัน คือไม่พร้อมด้วยลักษณะทั้ง 4 อย่างที่จิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมกัน

การเกิดของนามขันธ์กับกัมมชรูป จึงเป็นการเกิดโดยวิปยุตตปัจจัย (เกิดอย่างไม่พร้อมด้วยลักษณะ 4 อย่างแบบสัมปยุตตปัจจัย)

การเกิดขึ้นโดยวิปยุตตปัจจัย ไม่ทำให้สภาวธรรมที่เกิดนั้นเป็นอันเดียวกันหรือเป็นเนื้อเดียวกัน ทั้งๆ ที่เกิดขึ้นด้วยกัน เพราะฉะนั้น นามกับรูปซึ่งเกิดด้วยกัน แต่ก็อยู่กันคนละส่วน เหมือนรสต่างๆ ในน้ำแกง เช่น เปรี้ยว หวาน มัน เค็ม แม้จะเอาลงปรุงพร้อมกัน แต่ผู้กินก็บอกได้ว่า มีรสเปรี้ยว หวาน มัน เค็ม ต่างๆ ได้

สรุปว่า การเกิดขึ้นโดยวิปยุตตปัจจัย คือ เกิดด้วยกัน แต่ไม่เป็นอันเดียวกัน

อัตถิปัจจัย

คำว่า อัตถิ แปลว่ามีอยู่-ปรากฏอยู่ (ตรงกันข้ามกับนัตถิ-ไม่มี, ไม่ปรากฏ) สภาวะที่เรียกว่ามีอยู่ปรากฏอยู่ คืออยู่ระหว่างเกิดขึ้น (อุปปาทะ) ดำรงอยู่ (ฐิติ) และกำลังจะดับ (ภังคะ) ทั้งธรรมที่เป็นปัจจัยและธรรมที่เกิดจากปัจจัยนั้น ต่างก็มีอยู่ปรากฏอยู่ เรียกว่าอัตถิปัจจัย คือ จะเป็นปัจจัยให้เกิดได้ก็ต่อเมื่อต่างก็เป็นสภาวธรรมที่มีอยู่ปรากฏอยู่

ลักษณะของการทำหน้าที่แบบอัตถิปัจจัย ถ้าเปรียบกับธรรมชาติทั่วไปก็เหมือนกับดินและต้นไม้ การที่ต้นไม้เกิดขึ้นได้ก็เพราะมีดิน มีเพียงอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เกิดต้นไม้ไม่ได้

การที่ต้องมีปัจจัยและสภาวธรรมที่เกิดจากปัจจัยทั้งสองฝ่าย โดยขาดอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้นี้เอง เรียกว่า อัตถิปัจจัย

ธรรมที่เป็นอัตถิปัจจัยได้นั้น มีเพียง 3 อย่างคือ จิต เจตสิก และรูป

นิพพานเป็นอัตถิปัจจัยไม่ได้ เพราะนิพพานไม่มีการเกิดขึ้น (อุปปาทะ) ไม่มีการดำรงอยู่ (ฐิติ) และไม่มีการดับ (ภังคะ) ฉะนั้นอะไรก็เป็นปัจจัยให้เกิดนิพพานไม่ได้ หรืออัตถิปัจจัยเกิดกับนิพพานไม่ได้ และนิพพานเป็นอัตถิปัจจัยให้เกิดสภาวธรรมใดๆ ก็ไม่ได้ (สภาวะหรือปรมัตถะของนิพพานนั้น ไม่มีปัจจัยใดๆ จะปรุงแต่งได้ และนิพพานก็ไม่เป็นปัจจัยชนิดใดๆ ด้วย)

นัตถิปัจจัย

นัตถิ แปลว่า ไม่มี (ตรงกันข้ามกับอัตถิ) ความไม่มีในที่นี้หมายถึงความดับไป เป็นปัจจัยได้อย่างหนึ่ง เรียกว่า นัตถิ-ปัจจัย ปัจจัยชนิดนี้เกิดขึ้นกับจิตและเจตสิก

จิตและเจตสิกนั้น ย่อมเกิดต่อเนื่องกัน แต่ความเกิดต่อเนื่องกันนั้น ต้องจิตเจตสิกหนึ่งดับจึงจะเกิดจิตเจตสิกดวงต่อไปได้ (จิตเจตสิกเกิดซ้อนหรือทับกันไม่ได้)

ความหมายของนัตถิปัจจัย จึงกล่าวได้ว่า "ไม่มีจึงมีได้" ตราบใดที่สิ่งหนึ่งมีอยู่ ตราบนั้นอีกสิ่งหนึ่งก็มีไม่ได้ เหมือนแสงสว่างกับความมืด เมื่อไม่มีแสงสว่าง ความมืดจึงจะเกิดขึ้นได้ หรือเมื่อไม่มีความมืด แสงสว่างจึงจะมีขึ้นได้ ความมืดกับแสงสว่างจะมีพร้อมกันไม่ได้

กล่าวให้ตรงที่สุดก็คือ จิตเจตสิกนั้นเกิดขึ้นต่อจากการดับของจิตเจตสิกดวงก่อน ลักษณะการดับของจิตเจตสิกดวงหนึ่งแล้วเกิดจิตเจตสิกอีกดวงหนึ่งต่อเนื่องกันไปอย่างนี้ นอกจากเป็นลักษณะของนัตถิปัจจัยแล้ว ยังเป็นลักษณะของอนันตร-ปัจจัยที่กล่าวมาแล้วด้วย

วิคตปัจจัย

วิคตะ แปลว่าปราศจาก, หมดสิ้น มีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า "นัตถิ" มาก วิคตปัจจัยมีคำจำกัดความว่า "ธรรมที่ช่วยอุปการะ (หนุนให้ธรรมอื่นเกิด) โดยความเป็นผู้ปราศจากไป นั่น

ก็คือ จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่ปราศจากไปแล้ว โดยไม่มีระหว่างคั่นตามลำดับ เป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายที่อาศัยจิตและเจตสิกซึ่งเกิดขึ้นก่อนแล้ว โดยอำนาจของวิคตปัจจัย"

ตามคำจำกัดความนี้ แสดงว่าความไม่มีของจิตและเจตสิกแบบวิคตะ เป็นความไม่มีแบบหมดสิ้นไปหรือดับสิ้นไปเลยของจิตและเจตสิกธรรม โดยไม่มีการเกิดสลับของจิตและเจตสิกใดๆ ซึ่งต่างจากความไม่มีแบบนัตถิ (ดังได้กล่าวแล้วในนัตถิปัจจัย)

กล่าวให้ชัดก็คือ เมื่อจิตและเจตสิกธรรมดับแล้วจึงจะเกิดจิตและเจตสิกธรรมดวงใหม่ นั่นคือลักษณะของวิคตปัจจัย วิค-ตะ จึงหมายถึงดับ ส่วนนัตถิหมายถึงไม่มี

สุชีพ ปุญญานุภาพ สรุปความหมายของวิคตปัจจัยไว้ในไตร.ปช. หน้า 765 ว่า

"ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก ที่ไปปราศคือพ้นไปหมดไปในขณะกระชั้นชิด ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้าโดยฐานะเป็นวิคตปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับ-สนุนที่ไปปราศคือพ้นไปหมดไป"

และได้สรุปความหมายของนัตถิปัจจัยว่า

"ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่ดับไปในขณะกระชั้นชิดย่อมเป็นปัจจัยแห่งธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้าโดยฐานะเป็นนัตถิปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่ไม่มี"

อรรถกถากล่าวว่า นัตถิปัจจัยและวิคตปัจจัยนี้ต่างกันเพียงพยัญชนะเท่านั้น เนื้อความไม่ต่างกันเลย

คัมภีร์ปัฏฐานมูลฏีกา (ของพม่า) แสดงความเห็นในเรื่อง

นี้ว่า

"นัตถิปัจจัย ได้แก่การที่ช่วยอุดหนุน(เป็นปัจจัย)ให้ธรรมอื่นเกิดขึ้นด้วย"ความไม่มี"เท่านั้น ส่วนวิคตปัจจัยได้แก่ เมื่อสภาวธรรมหนึ่งยังไม่ปราศจากไป(คือยังมีอยู่) สภาวธรรมอีกอย่างหนึ่งก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะฉะนั้นต้องไม่มีสภาวธรรมหนึ่งก่อน จึงจะเกิดสภาวธรรมอีกอย่างหนึ่งได้ กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ ความไม่มีของนัตถิปัจจัยนั้นได้แก่ความดับความสูญไปจริงๆ ส่วนความไม่มีหรือความปราศจากไปของวิคตปัจจัยนั้น ได้แก่ธรรมที่เป็นปัจจัยนั้นดับไปแล้วเท่านั้น"

อวิคตปัจจัย

อวิคตะ แปลว่าไม่ปราศจาก คือยังมีอยู่ยังไม่ดับสิ้นไป (มีความหมายตรงกันข้ามกับวิคตะ) ท่านอธิบายว่า ธรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดยังมีอยู่ และธรรมที่จะเกิดจากปัจจัยนั้น (ปัจจยุบันธรรม) ก็ยังมีอยู่

เปรียบเหมือนมหาสมุทรกับปลา เมื่อมหาสมุทรยังมีอยู่ปลาจึงจะมีชีวิตอยู่ได้ ถ้าไม่มีมหาสมุทร(เป็นปัจจัย) ชีวิตปลาซึ่งต้องอาศัยมหาสมุทรนั้นก็มีอยู่ไม่ได้

คัมภีร์มหาปัฏฐาน(แต่งโดย พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ชาวพม่า)กล่าวว่า "อวิคตปัจจัยนี้ ก็เหมือนอัตถิปัจจัยที่ได้แสดงมาแล้วนั้น แต่เหตุไรเมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงอัตถิปัจจัยแล้วยังทรงแสดงอวิคตปัจจัยนี้ซ้ำขึ้นอีก ข้อนี้เป็นเพราะพระองค์ทรงแสดงโดยเทศนาวิลาส คือทรงแสดงโดยต้องการให้เทศนา

นั้นวิจิตรพิสดารยิ่งขึ้น และอีกอย่างหนึ่งก็เพื่อให้เหมาะสมแก่อัธยาศัยของเหล่าเวไนยสัตว์ทั้งหลาย โดยที่บางเหล่าก็เข้าใจการแสดงโดยโวหารอย่างหนึ่ง บางเหล่าก็เข้าใจในโวหารอีกอย่างหนึ่ง..."

คัมภีร์ปัฏฐานมูลฏีกา กล่าวถึงความต่างกันระหว่างอัตถิ-ปัจจัยกับอวิคตปัจจัยว่า

อัตถิปัจจัย เป็นปัจจัยโดยที่สภาวธรรมยังปรากฏอยู่ (คือยังมีอยู่) ส่วนอวิคตปัจจัย เป็นปัจจัยโดยที่สภาวธรรมยังไม่ดับสูญไป (แสดงว่า มีสภาวธรรมอย่างเดียวกัน แต่ต่างกันที่อย่างหนึ่งมีอยู่ปรากฏอยู่(อัตถิปัจจัย) อีกอย่างหนึ่งเป็นสภาวธรรมที่ยังไม่ดับ)

ทั้งหมดนี้คือ หัวข้อใหญ่(มาติกา)ของปัจจัย 24 อยู่ในส่วน "มาติกานิเขปวาร-ว่าด้วยการตั้งแม่บทของปัจจัย 24"

อนุโลมติกปัฏฐาน

อนุโลมติกปัฏฐาน (อ่านว่าอนุโลมะ-ติกะ-ปัดถาน) คือปัฏฐานของธรรมหมวดละ 3 ข้อ (ทั้งหมดมี 22 หมวด) ซึ่งมีเนื้อหาตามลำดับ เนื้อหาของอนุโลมติกปัฏฐานนั้นมีอยู่ในพระไตรปิฎกบาลีเล่มที่ 40 และ 41

ในพระไตรปิฎกบาลีเล่มที่ 40 กล่าวถึง 5 ติกะ คือ 1. กุสลติกะ 2. เวทนาติกะ 3. วิปากติกะ 4. อุปาทินนติกะ 5. สังกิ-ลิฏฐติกะ

ในพระไตรปิฎกบาลีเล่มที่ 41 กล่าวถึง 17 ติกะที่เหลือ

คือ 6. สวิตักกติกะ 7. ปีติติกะ 8. ทัสสนติกะ 9. ทัสสนเหตุกติกะ 10. อาจยคามิติกะ 11. เสกขติกะ 12. ปริตตติกะ 13. ปริตตารัมมณติกะ 14. หีนติกะ 15. มิจฉัตตติกะ 16. มัคคารัมมณติกะ 17. อุปปันนติกะ 18. อตีตติกะ 19. อตีตารัมมณติกะ 20. อัชฌัตตติกะ 21. อัชฌัตตารัมมณติกะ 22. สนิทัสสนติกะ (คำแปลของแต่ละติกะอยู่ในพระอภิธรรมปิฎกเล่ม 1 ของพระไตรปิฎกชุดนี้)

การอธิบายแต่ละปัฏฐานหรือแต่ละหมวดธรรม (มีหมวดติกะเป็นต้น) ใช้วิธีตั้งประเด็นที่เรียกว่า "วาระ" ขึ้นนำทาง ซึ่งมีอยู่ 7 วาระ คือ

1. **ปฏิจจวาระ** ประเด็นการอาศัยกันเกิดขึ้น (ปฏิจจ) ของธรรม

2. **สหชาตวาระ** ประเด็นการเกิดร่วมกัน (สหชาต) ของธรรม

3. **ปัจจยวาระ** ประเด็นการช่วยหรือหนุนให้กันเกิด (ปัจจัย) ของธรรม

4. **นิสสยวาระ** ประเด็นการเป็นที่อาศัย (นิสสัย) ของธรรม

5. **สังสัฏฐวาระ** ประเด็นการระคนกัน-ผสมกัน (สังสัฏฐ) ของธรรม

6. **สัมปยุตตวาระ** ประเด็นการเกิดดับพร้อมกัน (สัมปยุตต) ของธรรม

7. **ปัญหาวาระ** หาคำตอบจากการตั้งคำถาม

การตั้งประเด็นเพื่ออธิบายธรรมโดยวาระทั้ง 7 นี้ ทำให้เห็นว่า การพิจารณาว่าธรรมแต่ละอย่างเกิดขึ้นได้อย่างไร เป็นไปได้หลายทาง

ในบรรดาประเด็นหรือวาระทั้ง 7 นั้น การอธิบายด้วยปัญหาวาระเป็นวิธีที่ใช้มากที่สุด แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า ปัญหาวาระในการอธิบายเรื่องนี้ไม่ปรากฏคำถาม มีแต่คำตอบ ซึ่งอรรถกถากล่าวว่า คำตอบแสดงลักษณะของคำถามอยู่ในตัวแล้ว

ตัวอย่างการอธิบายโดยการตั้งประเด็น (วาระ) ทั้ง 7

กุสลติกะ-หมวดกุศล 3 ข้อ

คำว่าหมวดกุศล 3 ข้อ (กุสลติกะ) คือ 1. ธรรมอันเป็นกุศล (กุสลา ธมฺมา) 2. ธรรมอันเป็นอกุศล (อกุสลา ธมฺมา) 3. ธรรมอันเป็นอัพยากฤต (อพฺยากตา ธมฺมา)

กุสลติกะ เป็นติกะแรกในติกมาติกา(หัวข้อติกะ 22 หมวด) มีการอธิบายตามวาระทั้ง 7 ดังนี้

1. ปฏิจจวาระ-ประเด็นการอาศัยกันเกิดขึ้นของธรรม

เริ่มด้วยบทตั้ง(อุทเทส)ว่า 1. กุศลธรรมเกิดขึ้นได้เพราะอาศัยกุศลธรรม 2. อกุศลธรรมเกิดขึ้นได้เพราะอาศัยอกุศลธรรม 3. อัพยากตธรรม(รูป)เกิดขึ้นได้เพราะอาศัยกุศลธรรม 4. กุศลธรรมและอัพยากตธรรมเกิดขึ้นได้เพราะอาศัยกุศลธรรม ทั้งหมดนี้เป็นการเกิดขึ้นโดยเหตุปัจจัย(เหตุเป็นปัจจัยให้เกิด)

ต่อจากนั้นเป็นคำอธิบายบทตั้ง(นิทเทส)ว่า

กุศลธรรมเกิดขึ้น เพราะอาศัยกุศลธรรมโดยเหตุปัจจัย คือ นามขันธ์(เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ)นั้น แต่ละอย่าง เมื่อได้อาศัยนามขันธ์ด้วยกันที่เป็นกุศล ตนก็จะเป็นนามขันธ์ที่เป็นกุศลด้วย

อัพยากตธรรม(รูป)เกิดขึ้นเพราะอาศัยกุศลธรรม โดยเหตุปัจจัย คือ จิตตชรูป(รูปเกิดจากจิต)นั้นเกิดขึ้นได้เพราะอาศัยขันธ์ที่เป็นกุศล

กุศลธรรมนั้นเป็นปัจจัยให้กุศลธรรมและอัพยากตธรรมเกิดขึ้นได้โดยเหตุปัจจัย นั่นก็คือ ขันธ์ 3 และจิตตชรูปย่อมเกิดขึ้นได้เพราะขันธ์ 1 ที่เป็นกุศลเป็นปัจจัย ในทำนองเดียวกัน ขันธ์ 3 ก็เป็นปัจจัยให้ขันธ์ 1 กับจิตตชรูปเกิดขึ้นได้ และขันธ์ 2 กับจิตตชรูปก็เกิดขึ้นได้เพราะมีขันธ์ 2 เป็นปัจจัย

กุศลธรรมเป็นปัจจัยให้เกิดอกุศลธรรมได้

เมื่อกล่าวโดยเหตุปัจจัย(ธรรมเกิดขึ้นเพราะมีเหตุหนุนให้เกิด) กุศลธรรมไม่สามารถที่จะเป็นเหตุให้เกิดอกุศลธรรมได้ กล่าวคือ กุสลจิต(จิตฝ่ายดี)ไม่เป็นเหตุปัจจัยแก่อกุสลจิต(จิตฝ่ายชั่ว) แต่ถ้าเป็นไปโดยอุปนิสสยปัจจัย(ธรรมเป็นที่อาศัยอันมีกำลัง) กุศลธรรมก็สามารถเป็นปัจจัยให้เกิดอกุศลธรรมได้ และ

อกุศลธรรมก็เป็นปัจจัยให้เกิดกุศลธรรมได้ เพราะอุป-นิสสยปัจจัยสามารถส่งให้ธรรมก่อนๆ เกิดขึ้นได้

เรื่องนี้อรรถกถายกตัวอย่างว่า ความดีเช่นทาน ศีล เป็นต้น สามารถเป็นปัจจัยให้เกิดมานะ(ถือตัว) ทิฐิ(ความเห็นผิด) หรือแม้แต่ราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้นได้ การที่ความดีเป็นปัจจัยให้เกิดกิเลสดังกล่าวได้ ไม่ใช่เป็นไปโดยเหตุปัจจัย แต่เป็นไปโดยอุปนิสสยปัจจัย คือ เป็นไปโดยธรรมก่อนๆ ที่มีกำลัง ไม่ใช่เป็นไปโดยธรรมที่เป็นเหตุปกติ

ในทำนองเดียวกัน อกุศลธรรมก่อนๆ ที่มีกำลังก็สามารถเป็นปัจจัยให้เกิดกุศลธรรมได้เหมือนกันเช่น ราคะ (ความกำหนัด) สามารถทำให้คนเราบำเพ็ญทาน รักษาศีล เป็นต้นได้

จะเห็นได้ว่า การอธิบายตามแนวปัฏฐานดังกล่าวนี้ช่วยให้ได้คำตอบสำหรับความลึกซึ้งซับซ้อนของธรรมทั้งหลายอย่างมีเหตุผล

2. สหชาตวาระ 3. ปัจจยวาระ 4. นิสสยวาระ 5. สัง-สัฏฐวาระ 6. สัมปยุตตวาระ

ทั้ง 6 วาระนี้ มีแนวอธิบายคล้ายๆ กัน (และการอธิบายติกะอื่นๆ ที่เหลือ ก็เดินตามแนวอธิบายในเรื่องกุสลติกะนี้จนจบพระไตรปิฎกบาลีเล่มที่ 41)

อนุโลมทุกปัฏฐาน

อนุโลมทุกปัฏฐาน (อ่านว่าอนุโลมะ-ทุกะ-ปัดถาน) ได้แก่ ปัฏฐานของธรรมหมวดละ 2 ข้อ (รวม 14 หมวด) โดยแจกแจงไปตามลำดับ ธรรมหมวดทุกะ 14 หมวดนั้นอยู่ในบทมาติกาในพระอภิธรรมปิฎกเล่ม 1 ของพระไตรปิฎกชุดนี้

เนื้อหาของอนุโลมทุกปัฏฐานอยู่ในพระไตรปิฎกบาลี 2 เล่ม คือ เล่มที่ 42 และเล่มที่ 43 โดยในเล่มที่ 42 แจกแจงเนื้อหาของทุกะได้ 9 หมวด อีก 5 หมวดอยู่ในเล่มที่ 43

แนวการอธิบายดำเนินไปโดยการตั้งวาระไว้ 7 วาระเหมือนกัน

ตัวอย่างคำอธิบายในเหตุทุกะ (หมวดเหตุ 2 ข้อ)

การอธิบายโดยปฏิจจวาร กล่าวถึงธรรมที่เป็นเหตุ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ (ฝ่ายกุศล) และโลภะ โทสะ โมหะ (ฝ่ายอกุศล) ว่า ธรรมเหล่านี้เมื่อเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นจากธรรมที่เป็นเหตุด้วยกัน เช่น อาศัยความไม่โลภจึงเกิดความไม่คิดประทุษร้าย(อโทสะ) ความไม่หลง(อโมหะ) อาศัยความไม่คิดประทุษร้ายจึงเกิดความไม่โลภความไม่หลง อาศัยความไม่หลงจึงเกิดความไม่โลภความไม่ประทุษร้าย (ในฝ่ายอกุศลก็เหมือนกัน)

ธรรมหมวดทุกะ 14 หมวด

เพื่อให้เห็นว่า ธรรมในหมวดทุกะ 14 หมวดมีอะไรบ้าง ขอแสดงด้วยตาราง ดังนี้

หมวดธรรม	จำนวนทุกะ (ประเภทคู่ธรรม)
1. เหตุโคจฉกะ (หมวดเหตุ)	มี 6 ทุกะ คือ 1. ธรรมที่เป็นเหตุ-ธรรมที่ไม่เป็นเหตุ 2. ธรรมที่มีเหตุ-ธรรมที่ไม่มีเหตุ 3. ธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุ-ธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยเหตุ 4. ธรรมที่เป็นเหตุและมีเหตุ-ธรรมที่มีเหตุแต่มิใช่เป็นเหตุ 5. ธรรมที่เป็นเหตุและสัมปยุตด้วยเหตุ-ธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุแต่มิใช่เหตุ 6. ธรรมที่ไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ-ธรรมที่ไม่เป็นเหตุและไม่มีเหตุ
2. จูฬันตรทุกะ (ธรรม 2 ข้อที่ไม่สัมพันธ์กัน-คู่เล็ก)	มี 7 ทุกะ คือ 1. ธรรมที่มีปัจจัย-ธรรมที่ไม่มีปัจจัย 2. ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง-ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง 3. ธรรมที่เห็นได้-ธรรมที่เห็นไม่ได้ 4. ธรรมที่ถูกต้องได้-ธรรมที่ถูกต้องไม่ได้ 5. ธรรมที่มีรูป-ธรรมที่ไม่มีรูป 6. ธรรมที่

	เป็นโลกิยะ-ธรรมที่เป็นโลกุตระ 7. ธรรมที่บางคนพึงรู้ได้-ธรรมที่บางคนไม่พึงรู้ได้
3. อาสวโคจฉกะ (หมวดอาสวะ-กิเลสหมักหมมจิต)	มี 6 ทุกะ คือ 1. ธรรมที่เป็นอาสวะ-ธรรมที่ไม่เป็นอาสวะ 2. ธรรมที่มีอาสวะ-ธรรมที่ไม่มีอาสวะ 3. ธรรมที่สัมปยุตด้วยอาสวะ-ธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยอาสวะ 4. ธรรมที่เป็นอาสวะแต่ไม่มีอาสวะ-ธรรมที่มีอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ 5. ธรรมที่เป็นอาสวะและสัมปยุตด้วยอาสวะ-ธรรมที่สัมปยุตด้วยอาสวะ แต่ไม่เป็นอาสวะ 6. ธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยอาสวะแต่มีอาสวะ-ธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยอาสวะและไม่มีอาสวะ
4. สัญโญชนโคจฉกะ (หมวดกิเลสที่ผูกมัด)	มี 6 ทุกะคือ 1. ธรรมที่เป็นสัญโญชน์-ธรรมที่ไม่

	เป็นสัญโญชน์ 2. ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสัญโญชน์(สัญโญชนียะ)-ธรรมไม่เป็นที่ตั้งแห่งสัญโญชน์(อสัญโญชนียะ) 3. ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัญโญชน์-ธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยสัญโญชน์ 4. ธรรมที่เป็นสัญโญชน์และเป็นที่ตั้งแห่งสัญโญชน์-ธรรมที่เป็นที่ตั้งแห่งสัญโญชน์แต่ไม่เป็นสัญโญชน์ 5. ธรรมที่เป็นสัญโญชน์และสัมปยุตด้วยสัญโญชน์-ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัญโญชน์แต่ไม่เป็นสัญโญชน์ 6. ธรรมไม่สัมปยุตด้วยสัญโญชน์แต่เป็นที่ตั้งแห่งสัญโญชน์-ธรรมไม่สัมปยุตด้วยสัญโญชน์และไม่เป็นที่ตั้งแห่งสัญโญชน์
5. คันถโคจฉกะ (หมวดกิเลสร้อยรัด)	มี 6 ทุกะ เหมือนกับสัญโญชนโคจฉกะ เปลี่ยนแต่คำว่า สัญโญชน์ เป็น คันถะ เท่านั้น

6. โอฆโคจฉกะ (หมวดกิเลสที่ทำให้สัตว์จมอยู่ในวัฏฏะ)	มี 6 ทุกะ เหมือนกับสัญโญชนโคจฉกะ เปลี่ยนแต่คำว่าสัญโญชน์เป็นโอฆะเท่านั้น
7. โยคโคจฉกะ (หมวดกิเลสผูกสัตว์ไว้ในภพ)	มี 6 ทุกะ เหมือนกับสัญโญชนโคจฉกะ เปลี่ยนแต่คำว่าสัญโญชน์เป็นโยคะเท่านั้น
8. นีวรณโคจฉกะ (หมวดนิวรณ์-กิเลสกั้นจิตจากความดี)	มี 6 ทุกะเหมือนกับสัญโญชนโคจฉกะ เปลี่ยนแต่คำว่าสัญโญชน์เป็นนีวรณะเท่านั้น
9. ปรามาสโคจฉกะ (หมวดกิเลสที่ทำให้เห็นผิด)	มี 5 ทุกะคือ 1. ธรรมที่เป็นปรามาส-ธรรมที่ไม่เป็นปรามาส 2. ธรรมที่ถูกจับต้อง (ปรามัฏฐะ)-ธรรมที่ไม่ถูกจับต้อง(อปรามัฏฐะ) 3. ธรรมที่สัมปยุตด้วยปรามาส-ธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยปรามาส 4. ธรรม

	ที่เป็นปรามาสและถูกจับต้อง-ธรรมที่ถูกจับต้องแต่ไม่เป็นปรามาส 5. ธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยปรามาสแต่ถูกจับต้อง-ธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยปรามาสและไม่ถูกจับต้อง
10. มหันตรทุกะ (ธรรม 2 ข้อที่ไม่สัมพันธ์กัน-คู่ใหญ่)	มี 14 ทุกะ คือ 1. ธรรมที่มีอารมณ์ (สารัมมณะ)-ธรรมที่ไม่มีอารมณ์ (อนารัมมณะ) 2. ธรรมที่เป็นจิต-ธรรมที่มิใช่จิต (โนจิตตะ) 3. ธรรมที่เป็นเจตสิก-ธรรมที่มิใช่เจตสิก 4. ธรรมที่สัมปยุตด้วยจิต-ธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยจิต 5. ธรรมที่ระคนด้วยจิต (จิตตสังสัฏฐะ)-ธรรมที่ไม่ระคนด้วยจิต (จิตตวิสังสัฏฐะ) 6. ธรรมที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน-ธรรมที่ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน 7. ธรรมที่

เนื้อหาของธรรม 9 หมวดนี้
อยู่ในพระไตรปิฎกบาลีเล่มที่ 42

	เกิดพร้อมกับจิต (จิตตสหภู)-ธรรมที่ไม่เกิดพร้อมกับจิต 8. ธรรมที่หมุนไปตามจิต (จิตตานุปริวัตตี)-ธรรมที่ไม่หมุนไปตามจิต 9. ธรรมที่มีธรรมอันระคนด้วยจิตเป็นสมุฏฐาน (จิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะ)-ธรรมที่ไม่มีธรรมอันระคนด้วยจิตเป็นสมุฏฐาน 10. ธรรมที่เกิดพร้อมกันมีธรรมที่ระคนด้วยจิตเป็นสมุฏฐาน(จิตตสังสัฏฐสมุฏฐานสหภู)-ธรรมที่มีนัยตรงกันข้าม 11. ธรรมที่หมุนไปตามมีธรรมที่ระคนด้วยจิตเป็นสมุฏฐาน (จิตตสังสัฏฐสมุฏฐานานุปริวัตตี)-ธรรมที่มีนัยตรงกันข้าม 12. ธรรมที่เป็นภายใน(อัชฌัตติกะ)-ธรรมที่เป็นภายนอก (พาหิระ) 13. ธรรมคืออุปาทา-ธรรมคืออนุปาทา 14. ธรรมที่ถูกยึดถือ

	(อุปาทินนะ)-ธรรมที่ไม่ถูกยึดถือ (อนุปาทินนะ)
11. อุปาทานโคจฉกะ (หมวดอุปาทาน-ความยึดถือ)	มี 6 ทุกะ แจกแจงเหมือนกับสัญโญชนโคจฉกะ เปลี่ยนแต่คำว่าสัญโญชน์เป็นอุปาทาน
12. กิเลสโคจฉกะ (หมวดกิเลส-ทำให้จิตเศร้าหมอง)	มี 8 ทุกะ คือ 1. ธรรมที่เป็นกิเลส-ธรรมที่ไม่เป็นกิเลส 2. ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง(สังกิเลสิกะ)-ธรรมอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง(อสังกิเลสิกะ) 3. ธรรมที่เศร้าหมอง(สังกิลิฏฐะ)-ธรรมที่ไม่เศร้าหมอง(อสังกิลิฏฐะ) 4. ธรรมที่สัมปยุตด้วยกิเลส-ธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยกิเลส 5. ธรรมที่เป็นกิเลสและเป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง-ธรรมที่เป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมองแต่มิใช่

	กิเลส 6. ธรรมที่เป็นกิเลสและที่เศร้าหมอง-ธรรมที่เศร้าหมองแต่มิใช่กิเลส 7. ธรรมที่เป็นกิเลสและสัมปยุตด้วยกิเลส-ธรรมที่สัมปยุตด้วยกิเลสแต่มิใช่กิเลส 8. ธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยกิเลสแต่เป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง-ธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยกิเลสและไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง
13. ปิฏฐิทุกะ (ธรรมรั้งท้าย 2 ข้อ)	มี 18 ทุกะ คือ 1. ธรรมที่พึงละด้วยทัสสนะ-ธรรมที่ไม่พึงละด้วยทัสสนะ 2. ธรรมที่พึงละด้วยภาวนา-ธรรมที่ไม่พึงละด้วยภาวนา 3. ธรรมที่มีเหตุอันพึงละด้วยทัสสนะ-ธรรมที่ไม่มีเหตุอันพึงละด้วยทัสสนะ 4. ธรรมที่มีเหตุอันพึงละด้วยภาวนา-ธรรมที่ไม่มีเหตุอันพึงละด้วยภาวนา 5. ธรรมที่มีวิตก(ความตรึก)-ธรรม

	ที่ไม่มีวิตก 6. ธรรมที่มีวิจาร (ความตรอง)-ธรรมที่ไม่มีวิจาร 7. ธรรมที่มีปีติ (ความอิ่มใจ)-ธรรมที่ไม่มีปีติ(อัปปีติกะ) 8. ธรรมที่ไปกับปีติ (ปีติสหคตะ)-ธรรมที่ไม่ไปกับปีติ 9. ธรรมที่ไปกับความสุข (สุขสหคตะ)-ธรรมที่ไม่ไปกับความสุข 10. ธรรมที่ไปกับอุเบกขา(อุเปกขาสหคตะ)-ธรรมที่ไม่ไปกับอุเบกขา 11. ธรรมที่เป็นกามาวจร(เกี่ยวข้องอยู่ในกาม)-ธรรมที่ไม่เป็นกามาวจร 12. ธรรมที่เป็นรูปาวจร(เกี่ยวข้องอยู่ในรูป)-ธรรมที่ไม่เป็นรูปาวจร 13. ธรรมที่เป็นอรูปาวจร (เกี่ยวข้องอยู่ในอรูป)-ธรรมที่ไม่เป็นอรูปาวจร 14. ธรรมที่เป็นปริยาปันนะ(โลกิยะ)-ธรรมที่เป็นอปริยาปันนะ(โลกุตระ) 15. ธรรมที่เป็นนิยยานิกะ(พาออก

	จากทุกข์)-ธรรมที่เป็นอนิย-ยานิกะ(ไม่พาออกจากทุกข์) 16. ธรรมที่เป็นนิยตะ (แน่-นอน)-ธรรมที่เป็นอนิยตะ (ไม่แน่นอน) 17. ธรรมที่เป็นสอุตตระ (มีธรรมอื่นยิ่งกว่า)-ธรรมที่เป็นอนุตตระ(ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า) 18. ธรรมที่เป็นสรณะ(มีข้าศึก)-ธรรมที่เป็นอรณะ (ไม่มีข้าศึก)

เนื้อหาของธรรม 5 หมวดนี้
อยู่ในพระไตรปิฎกบาลีเล่มที่ 43

ธรรมทุกหมวดที่ยกมาแสดงไว้นี้ ล้วนแต่มีคำอธิบายอย่างละเอียดโดยการตั้งประเด็น (วาระ) ไว้ 7 อย่าง มีปฏิจจวาระเป็นต้น เพื่อให้เห็นว่า ธรรมแต่ละอย่างมีสภาวะและองค์ประกอบอะไรบ้าง และเกิดได้อย่างไร หรือเป็นปัจจัยต่อกันและกันอย่างไร

สรุปว่า ปัฏฐานของธรรมหมวดติกะ คือเรื่องความเป็นปัจจัยของธรรมในติกมาติกา มีกุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยา-

กตธรรม เป็นต้น ธรรมหมวดนี้มีทั้งสิ้น 22 ติกะ (ได้ข้อธรรมทั้งสิ้น 66 ข้อ) ปัฏฐานของธรรมหมวดทุกะ คือเรื่องความเป็นปัจจัยของธรรมในทุกมาติกา (อ่านว่า ทุกะ-มาติกา) มีธรรมเป็นเหตุ-ธรรมไม่เป็นเหตุ เป็นต้น ธรรมหมวดนี้มีทั้งสิ้น 100 ทุกะ หรือ 100 คู่

ปัฏฐานของธรรมผสมกัน

เนื้อหาในพระไตรปิฎกบาลีเล่มที่ 44 ว่าด้วยปัฏฐานของธรรมผสมกัน คือ

1. **อนุโลมทุกติกปัฏฐาน** (อ่านว่า อนุโลมะ-ทุกะ-ติกะ-ปัดถาน) อธิบายปัฏฐานของธรรมหมวดทุกะและหมวดติกะผสมกัน เช่น ธรรมอันเป็นเหตุอันเป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะอาศัยธรรมอันเป็นเหตุอันเป็นกุศล โดยเหตุปัจจัย เป็นต้น (จะเห็นได้ว่าธรรมอันเป็นเหตุอยู่ในหมวดทุกะ ธรรมอันเป็นกุศลอยู่ในหมวดติกะ) เมื่อแจกแจงไปตามธรรมที่ผสมกันระหว่างธรรมหมวดทุกะและธรรมหมวดติกะก็จะได้ข้อธรรมทั้งสิ้น 6,600 บท

2. **อนุโลมติกทุกปัฏฐาน** (อ่านว่า อนุโลมะ-ติกะ-ทุกะ-ปัดถาน) อธิบายปัฏฐานของธรรมหมวดติกะและหมวดทุกะผสมกัน เช่น อาศัยธรรมอันเป็นกุศลอันเป็นเหตุจึงเกิดธรรมอันเป็นกุศลอันเป็นเหตุ โดยเหตุปัจจัย (เป็นการผสมกันระหว่างธรรมหมวดติกะกับธรรมหมวดทุกะ ซึ่งกลับกันกับข้อ 1) เมื่อแจกแจงไปตามข้อธรรมทั้ง 2 หมวดนั้นแล้วก็จะได้ข้อธรรมในแง่ปัฏฐาน

ทั้งสิ้น 4,400 บท

3. **อนุโลมติกติกปัฏฐาน** (อ่านว่า อนุโลมะ-ติกะ-ติกะ-ปัดถาน) อธิบายปัฏฐานของธรรมหมวดติกะ ซึ่งผสมกันเอง เช่น อาศัยธรรมอันเป็นกุศล อันสัมปยุตด้วยสุขเวทนา จึงเกิดธรรมอันเป็นกุศล อันสัมปยุตด้วยสุขเวทนา โดยเหตุปัจจัย เป็นต้น (ธรรมอันเป็นกุศล เป็นธรรมในติกมาติกา ธรรมอันสัมปยุตด้วยสุขเวทนา ก็เป็นธรรมในติกมาติกา) เมื่อแจกแจงไปตามข้อธรรมในติกมาติกาที่ผสมกัน จะได้ธรรมในแง่ปัฏฐานทั้งสิ้น 1,386 บท (ไม่นับติกะที่ 1 คือกุสลติกะ)

4. **อนุโลมทุกทุกปัฏฐาน** (อ่านว่า อนุโลมะ-ทุกะ-ทุกะ-ปัดถาน) อธิบายปัฏฐานของธรรมหมวดทุกะซึ่งผสมกันเอง เช่น อาศัยธรรมอันเป็นเหตุ อันมีเหตุ จึงเกิดธรรมอันเป็นเหตุอันมีเหตุ โดยเหตุปัจจัย เป็นต้น (ธรรมอันเป็นเหตุ อยู่ในทุกมาติกา (ทุกะ-มาติกา) ธรรมอันมีเหตุก็อยู่ในทุกมาติกา(ทุกะ-มาติกา) เมื่อแจกแจงไปตามข้อธรรมในทุกมาติกาผสมกัน จะได้ธรรมในแง่ปัฏฐานทั้งสิ้น 19,800 บท (ไม่นับทุกะที่ 1 คือเหตุทุกะ)

ขอสรุปไว้ตรงนี้ว่า คำอธิบายเรื่องปัฏฐานมีอยู่ในพระไตร-ปิฎกบาลีเล่มที่ 40-41-42-43-44-45 (รวม 6 เล่ม) ความหมายของปัจจัย 24 จบลงในเล่มที่ 40, ในเล่มเดียวกันนี้ได้อธิบายปัฏฐานโดยวิธีให้หัวข้อว่า "อนุโลมติกปัฏฐาน" ซึ่งแปลตามรูปศัพท์ว่าปัฏฐานของธรรมหมวดละ 3 ข้อ โดยลำดับ เนื้อหาของอนุโลมติกปัฏฐานจบลงในเล่มที่ 41 ต่อจากนั้นเป็นอนุโลม-ทุกปัฏฐาน(ทุกะ-ปัฏฐาน) ซึ่งเริ่มจากพระไตรปิฎกบาลีเล่มที่ 42

จบในเล่มที่ 43 ส่วนในเล่มที่ 44 ว่าด้วยอนุโลมทุกติกปัฏฐาน-อนุโลมติกทุกปัฏฐาน-อนุโลมติกติกปัฏฐาน-อนุโลมทุกทุกปัฏฐาน

ทั้งหมดนี้ เป็นการอธิบายปัฏฐานโดยอนุโลมนัยซึ่งเป็นนัยหนึ่งใน 4 นัย

ปัฏฐานโดย 4 นัย

คำว่า "นัย" ในที่นี้ หมายถึงวิธีอธิบายปัจจัย 24 กล่าวคือการอธิบายปัฏฐานนั้น ใช้แนวทางอธิบาย 4 วิธีคือ

1. **อนุโลมนัย** โดยทั่วไป อนุโลม แปลว่า "ตามลำดับ" ตรงกันข้ามกับปฏิโลม แต่ในที่นี้ อนุโลมนัย ได้แก่กรณีประโยคหน้ากับประโยคหลัง(หรือบทหน้ากับบทหลัง)ไม่มี น ปฏิเสธ เช่น ในประโยคบาลี (พร้อมคำแปล) ว่า

ประโยคหน้า	ประโยคหลัง
สิยา กุสลา ธมฺมา ปฏิจฺจ.	กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา.
เพราะอาศัยกุศลธรรม.	กุศลธรรมพึงเกิดขึ้นโดยเหตุปัจจัย

คำอธิบายในอนุโลมติกปัฏฐาน. อนุโลมทุกปัฏฐาน. อนุโลมทุกติกปัฏฐาน. อนุโลมติกทุกปัฏฐาน. อนุโลมติกติกปัฏฐาน และอนุโลมทุกทุกปัฏฐาน เป็นคำอธิบายโดยวิธีอนุโลมนัย (ใช้อธิบายปัฏฐานในพระไตรปิฎกบาลีเล่มที่ 40-41-42-43-44)

2. **ปัจจนียนัย** ได้แก่กรณีทั้งประโยคหน้าและประโยคหลังมี น ปฏิเสธ เช่น

ประโยคหน้า	ประโยคหลัง
สิยา (น) กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ.	(น) กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยย เหตุปจฺจยา.
เพราะอาศัยธรรมที่ไม่เป็นกุศล	ธรรมอันไม่เป็นกุศลพึงเกิดขึ้นโดยเหตุปัจจัย

การที่ใช้ น ปฏิเสธกุศลธรรม แทนที่จะใช้คำว่า อกุศลธรรม ก็เพราะธรรมที่ไม่เป็นกุศลนั้น มิใช่หมายเอาเฉพาะอกุศลธรรม(ธรรมฝ่ายชั่ว) แต่หมายถึงธรรมใดๆ ก็ได้ที่มิใช่ธรรมอันเป็นกุศล เช่นอาจจะหมายถึงอัพยากตธรรม(ธรรมที่ไม่ดีไม่ชั่วมีรูปเป็นต้น)

3. **อนุโลมปัจจนียนัย** ได้แก่กรณีประโยคหน้าไม่มี น ปฏิเสธ แต่ประโยคหลังมี น ปฏิเสธ เช่น

ประโยคหน้า	ประโยคหลัง
สิยา กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ.	(น) กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา.
เพราะอาศัยธรรมที่เป็นกุศล	ธรรมที่ไม่เป็นกุศลพึงเกิดขึ้นโดยเหตุปัจจัย

4. **ปัจจนียอนุโลมนัย** ได้แก่กรณีประโยคหน้ามี น ปฏิเสธ ประโยคหลังไม่มี น ปฏิเสธ เช่น

ประโยคหน้า	ประโยคหลัง
สิยา (น) กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ.	กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา.
เพราะอาศัยธรรมที่ไม่เป็นกุศล	ธรรมอันเป็นกุศลพึงเกิดขึ้นโดยเหตุปัจจัย

ทั้ง 3 นัยหลัง คือ ปัจจนียนัย อนุโลมปัจจนียนัย และปัจจนียอนุโลมนัย เป็นคำอธิบายปัจจัย(หรือปัฏฐาน) 24 ในพระไตรปิฎกบาลีเล่มที่ 45 อันเป็นเล่มสุดท้าย

จำนวนของปัฏฐาน

วิธีนับจำนวนปัฏฐาน 6 หมวด เพื่อทราบจำนวนปัฏฐานย่อยที่กระจายออกไป จนได้จำนวนทั้งสิ้น 129,232 ปัฏฐานนั้นมีดังนี้

ติกปัฏฐาน 1 ติกะนับเป็น 1 ปัฏฐาน ในติก-ปัฏฐาน มี 22 ติกะ จึงได้จำนวน 22 ติกะ

ทุกปัฏฐาน 1 ทุกะนับเป็น 1 ปัฏฐาน ในทุก-ปัฏฐานมี 100 ทุกะ จึงได้จำนวน 100 ปัฏฐาน

ทุกติกปัฏฐาน 1 ทุกะ x 1 ติกบท นับเป็น 1 ปัฏ-ฐาน ในทุกติกปัฏฐานมี 66 ติกบท (22 ติกะ x ติกบท) รวมกับ 100 ทุกะ จึงได้จำนวน 6,600 ปัฏฐาน (100 ทุกะ x 66 ติกบท)

ติกทุกปัฏฐาน 1 ติกะ x 1 ทุกบท (ทุกะ-บท) นับเป็น 1 ปัฏฐาน ในติกทุกปัฏฐานมี 200 ทุกบท (100 ทุกะ x 2 ทุกบท รวมกับ 22 ติกะ จึงได้จำนวน 4,400 ปัฏฐาน (22 ติกะ x 200 ทุกบท)

ติกติกปัฏฐาน 1 ติกะ x 1 ติกบท (ของติกะที่เหลือ 21 ติกะ) นับเป็น 1 ปัฏฐานในติก-ติกปัฏฐานมี 63 ติกบท (ติกะที่

เหลือ 21 ติกะ x 3 ติกบท) รวมกับ 22 ติกะ จึงได้จำนวน 1,386 ปัฏฐาน (22 ติกะ x 63 ติกบท)

ทุกทุกปัฏฐาน 1 ทุกะ x ทุกบท (ของทุกะที่เหลือ 99 ทุกะ) นับเป็น 1 ปัฏฐาน ในทุกทุกปัฏฐานมี 98 ทุกบท (ทุกะที่เหลือ 99 ทุกะ x 2 ทุกบท) รวมกับ 100 ทุกะ จึงได้จำนวน 19,800 ปัฏฐาน (100 ทุกะ x 198 ทุกบท)

คำว่า ติกบท (อ่านว่า ติกะ-บท) หมายถึง 1 ใน 3 ของติกะ เช่น กุสลา ธัมมา, อกุสลา ธัมมา, อัพยากตา ธัมมา รวมกันเป็น 1 ติกะ ส่วนกุสลา ธัมมา เป็นติกบทหนึ่ง อกุสลา ธัมมา เป็นติกบทหนึ่ง และอัพยากตา ธัมมา เป็นติกบทหนึ่ง

คำว่าทุกบท (อ่านว่า ทุกะ-บท) หมายถึง 1 ใน 2 บทของทุกะเช่น สเหตุกา ธัมมา, อเหตุกา ธัมมา รวมกันเป็น 1 ทุกะ, สเหตุกา ธัมมา เป็นทุกบทหนึ่ง, อเหตุกา ธัมมา เป็นทุกบทหนึ่ง

เท่าที่ยกมาคำนวณเป็นตัวเลขข้างบนนี้ เป็นปัฏฐาน 6 หมวด เฉพาะอนุโลมนัยรวมได้จำนวน 32,308 ปัฏฐาน

ถ้าคำนวณจากปัฏฐาน 6 หมวดทั้ง 4 นัย คืออนุโลมนัย ปัจจนียนัย อนุโลมปัจจนียนัย และปัจจนียอนุโลมนัย ก็จะได้ปัฏฐานจำนวน 129,232 ปัฏฐาน

ความจริง จำนวนปัฏฐานดังกล่าวนี้ ยังไม่ใช่ทั้งหมดทั้ง

สิ้น เพราะปัฏฐานหนึ่งๆ ยังกระจายจำนวนออกไปได้อีกโดยวาระทั้ง 7 มีปฏิจจวาระเป็นต้น และในส่วนของนัยทั้ง 4 นั้น ยังแจกแจงออกไปได้อีกโดยสังขยาวาระ ซึ่งเพิ่มจำนวนปัฏฐานอีกจนแทบจะคำนวณเป็นตัวเลขไม่ได้

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์มหา-ปัฏฐานตอนหนึ่งว่า

"การแสดงปัจจัย 24 ที่มีติกมาติกาและทุกมาติกาเป็นประธานตามวาระต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้วนี้ ก็จะพึงทราบได้ว่ามีความวิจิตรพิสดารกว้างขวางมาก ถ้าจะนับจำนวนก็เป็นจำนวนถึงหลายโกฏิ จนถึงทำให้นักศึกษาสมัยนี้มิอาจที่จะเล่าเรียนให้ครบหมดโดยละเอียดถี่ถ้วนได้ ดังนั้น คัมภีร์ปัฏฐานนี้ ท่านอรรถ-กถาจารย์จึงตั้งชื่อว่า อนันตนยสมันตมหาปกรณ์-มหาปกรณ์ที่มีนัยอย่างมากมาย วิจิตรพิสดารโดยรอบด้าน"

พระอภิธรรมปิฎกจบบริบูรณ์

กรรมฐาน

กรรมฐาน

กรรมฐาน (บาลีเขียนว่า กัมมัฏฐาน) แปลว่า ที่ตั้งแห่งการงาน หมายถึงอารมณ์เช่นกสิณเป็นต้นเป็นที่ตั้งแห่งการงานของจิต เนื้อหาของกรรมฐานเป็นเรื่องของวิธีฝึกอบรมจิต ซึ่งมีอยู่ 2 ทาง คือ 1. สมถกรรมฐาน-กรรมฐานเพื่อให้จิตสงบ 2. วิปัสสนากรรมฐาน-กรรมฐานเพื่อให้เกิดปัญญา วิธีหรือกรรมฐานทั้ง 2 อย่างนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าภาวนา (สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา) ซึ่งแปลว่าการทำให้เจริญขึ้นให้มากขึ้น อันหมายถึงการอบรมจิตนั่นเอง

ในพระอภิธรรมปิฎก ไม่มีเรื่องกรรมฐานโดยเฉพาะ กรรมฐานเป็นวิธีฝึกอบรมจิตที่ประมวลความขึ้นเรียบเรียงโดยพระ

อนุรุทธาจารย์ (พระเถระชาวลังกา มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 บางมติว่ามีชีวิตร่วมสมัยกับพระพุทธโฆส คือราว พ.ศ. 953) อยู่ในปริเฉทที่ 9 แห่งคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ในชื่อว่า "กัมมัฏฐานสังคหวิภาค"

ในวงการผู้ศึกษาอภิธรรม ถือว่าเนื้อหาของพระอภิธรรม-ปิฎกทั้ง 12 เล่มนั้น ว่าด้วยสภาวธรรมล้วนๆ คือเรื่องจิต เจตสิก และรูป อันเป็นส่วนทุกข์ แต่ถ้าจะให้จบกระบวนธรรมแห่งอริยสัจก็จะต้องศึกษาวิธีดับทุกข์ด้วย วิธีดับทุกข์นั้นก็คือ กรรมฐาน เพราะฉะนั้น เรื่องของกรรมฐานจึงเป็นภาคปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ที่เกิดจากจิต เจตสิก และรูป

ต่อไปนี้ คือใจความของกัมมัฏฐานสังคหวิภาคโดยพระอนุรุทธาจารย์ พร้อมทั้งคำอธิบายในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีโดยพระสุมังคลาจารย์(พระเถระชาวลังกา-ศิษย์ของพระภทันตสาริ-บุตรชาวลังกา)

คำจำกัดความของกรรมฐาน

พระสุมังคลาจารย์ให้คำจำกัดความของกรรมฐานว่า

"อารมณ์ที่ได้ชื่อว่ากรรมฐาน เพราะเป็นเหตุที่ตั้งแห่งการประพฤติกรรมในภาวนา 2 อย่าง (คือ สมถภาวนา และวิปัสสนา-ภาวนา) และภาวนาวิธีที่ได้ชื่อว่ากรรมฐาน เพราะเป็นจุดเริ่มแห่งการทำความเพียรยิ่งๆ ขึ้นไป

ที่เรียกว่าสมถะ เพราะทำให้นิวรณ์ดับลง ที่เรียกว่าวิปัสส-นา เพราะเห็นสังขารโดยอาการต่างๆ เช่นอาการที่ไม่เที่ยงเป็นต้น"

สมถกรรมฐาน

สมถกรรมฐาน(กรรมฐานเพื่อให้จิตสงบ)มี 7 อย่าง กระจายเป็นกรรมฐาน 40 ชนิด คือ

1. กสิณ 10

กสิณ ได้แก่วัตถุสำหรับเพ่งเพื่อจูงจิตให้เป็นสมาธิมี 10 ชนิดคือ 1. ปฐวีกสิณ-ดิน 2. อาโปกสิณ-น้ำ 3. เตโชกสิณ-ไฟ 4. วาโยกสิณ-ลม (4 ชนิดนี้เรียกว่าภูตกสิณ) 5. นีลกสิณ-สีเขียว 6. ปีตกสิณ-สีเหลือง 7. โลหิตกสิณ-สีแดง 8. โอทาตกสิณ-สีขาว (4 ชนิดนี้เรียกว่าวัณณกสิณ) 9. อากาสกสิณ-ที่ว่าง 10. อาโลกกสิณ-แสงสว่าง

2. อสุภะ 10

อสุภะ หมายถึงซากศพที่ไม่สวยไม่งามในสภาพต่างๆ มี 10 ชนิด คือ 1. อุทธมาตกะ-ซากศพที่เน่าพอง 2. วินีลกะ-ซากศพที่มีสีเขียวคล้ำ 3. วิปุพพกะ-ซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลออกอยู่ 4. วิจฉิททกะ-ซากศพที่ขาดกลางตัว 5. วิกขายิตกะ-ซากศพที่ถูกสัตว์กัดกินเป็นแผลเหวอะหวะ 6. วิกขิตตกะ-ซากศพที่มีมือเท้าศีรษะขาด 7. หตวิกขิตตกะ-ซากศพที่ถูกสับฟันไม่เป็นชิ้นดี 8. โลหิตกะ-ซากศพที่มีเลือดไหลอาบ(เพราะถูกฟันแทง) 9. ปุฬุวกะ-ซากศพที่มีหนอนคลาคล่ำ 10. อัฏฐิกะ-ซากศพที่เหลือแต่กระดูก

3. อนุสติ 10

อนุสติ หมายถึงอารมณ์ที่ควรระลึกถึงเนืองๆ เพื่อให้จิต

เป็นสมาธิ มี 10 ชนิด คือ 1. พุทธานุสติ-ระลึกถึงคุณของพระ-พุทธเจ้า 2. ธัมมานุสติ-ระลึกถึงคุณของพระธรรม 3. สังฆา-นุสติ-ระลึกถึงคุณของพระสงฆ์ 4. สีลานุสติ-ระลึกถึงศีลที่ตน รักษา 5. จาคานุสติ-ระลึกถึงทานที่ตนได้บริจาค 6. เทวตานุสติ-ระลึกถึงธรรมที่ทำให้คนเป็นเทวดา 7. มรณสติ-ระลึกถึงความตายที่จะมีเป็นธรรมดา 8. กายคตาสติ-ระลึกถึงทั่วไปในกายให้เห็นว่าไม่สวยไม่งาม 9. อานาปานสติ-สติกำหนดลมหายใจเข้าออก 10. อุปสมานุสติ-ระลึกถึงนิพพาน(ธรรมเป็นที่สงบระงับกิเลสและทุกข์)

4. อัปปมัญญา 4

อัปปมัญญา หมายถึงพรหมวิหารธรรมหมวดหนึ่ง (มีเมตตาเป็นต้น)ที่จิตแผ่ไปอย่างกว้างขวางไม่จำกัดขอบเขต มี 4 อย่างคือ 1. เมตตา-ความปรารถนาดี อยากให้เขามีความสุข (ไมตรีจิต) 2. กรุณา-ความสงสาร อยากให้เขาพ้นทุกข์พ้นความเดือดร้อน 3. มุทิตา-ความพลอยยินดีเมื่อเห็นเขามีความสุขสมหวัง 4. อุเบกขา-ความวางใจเป็นกลาง (พจ.ธ. ให้ความหมายว่า ความวางใจเป็นกลาง อันจะให้ดำรงอยู่ในธรรมตามที่พิจารณาเห็นด้วยปัญญา คือมีจิตเรียบตรงเที่ยงธรรมดุจตาชั่ง ไม่เอนเอียงด้วยรักและชัง พิจารณาเห็นกรรมที่สัตว์ทั้งหลายกระทำแล้วอันควรได้รับผลดีหรือชั่ว สมควรแก่เหตุอันตนประกอบ พร้อมที่จะวินิจฉัยและปฏิบัติไปตามธรรม รวมทั้งรู้จักวางเฉยสงบใจมองดูในเมื่อไม่มีกิจที่ควรทำ เพราะเขารับผิดชอบตนได้ดีแล้ว เขา

สมควรรับผิดชอบตนเองหรือเขาควรได้รับผลอันสมกับความรับผิดชอบของตน-equanimity: neutrality:poise)

5. อาหาเรปฏิกูลสัญญา 1

อาหาเรปฏิกูลสัญญา หมายถึงความสำคัญหมายในอาหารว่าเป็นของปฏิกูล(ไม่สะอาด) คือพิจารณาให้เห็นว่าอาหารที่ตนกินเป็นของน่าเกลียดโดยอาการต่างๆ เช่น น่าเกลียดโดยที่เกิดของอาหาร น่าเกลียดโดยการคลุกเคล้าหมักหมมกันของอาหาร เป็นต้น

6. ววัตถาน 1

ววัตถาน หมายถึง จตุธาตุววัตถาน ซึ่งได้แก่การพิจารณาร่างกายให้เห็นว่าเกิดจากธาตุ 4 คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม รวมกัน. ไม่มีความเป็นสัตว์บุคคลที่แท้จริงให้ยึดมั่นถือมั่นได้

7. อรูป 4

อรูป หมายถึงอรูปสมาบัติ 4 คือ 1) อากาสานัญจายตนะ-กำหนดที่ว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ 2) วิญญาณัญจายตนะ-กำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ 3) อากิญจัญญายตนะ-กำหนดภาวะที่ไม่มีอะไรๆ เป็นอารมณ์ 4) เนวสัญญานาสัญญายตนะ-กำหนดภาวะที่มีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่เป็นอารมณ์

กรรมฐาน สัปปายะ และจริต

กรรมฐาน สัปปายะ และจริต มีความสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออกสำหรับการปฏิบัติเพื่อทำให้จิตสงบเป็นสมาธิ

สัปปายะ ตรงกับคำว่าสบายในภาษาไทย, ในเรื่องกรรมฐาน สัปปายะหมายถึงความเหมาะสมกัน ความไปกันได้ ความเอื้ออำนวยต่อกันระหว่างกรรมฐานแต่ละชนิดกับจริตแต่ละประเภทของบุคคล

จริต หมายถึงพื้นเพของจิตซึ่งหนักไปทางด้านใดด้านหนึ่ง เช่น ราคจริต-พื้นเพของจิตที่หนักไปทางราคะ เป็นต้น บุคคลแต่ละคนย่อมมีจริตต่างกัน จริตที่ต่างกันนั้นมี 6 อย่างคือ

1. ราคจริต-พื้นเพของจิตที่หนักไปทางราคะ เช่น รักสวยรักงาม เป็นต้น

2. โทสจริต-พื้นเพของจิตที่หนักไปทางโทสะ เช่น โกรธง่าย ขี้หงุดหงิดรำคาญ เป็นต้น

3. โมหจริต-พื้นเพของจิตที่หนักไปทางโมหะ เช่น เหงาซึม งมงาย เป็นต้น

4. สัทธาจริต-พื้นเพของจิตที่หนักไปทางศรัทธา เช่น มีความน้อมใจที่จะเชื่อ ซาบซึ้ง เลื่อมใส เป็นต้น

5. พุทธิจริต-พื้นเพของจิตที่หนักไปทางรักเรียนใฝ่รู้ เช่น ชอบคิด ชอบพิจารณา เป็นต้น

6. วิตกจริต-พื้นเพของจิตที่หนักไปทางวิตก เช่น กังวลฟุ้งซ่าน เป็นต้น

การเจริญกรรมฐานนั้น ถ้าเลือกกรรมฐานที่ถูกกับจริตก็จะทำให้บังเกิดผลคือสมาธิได้โดยง่ายและดิ่งลึกต่างกัน ขอแสดงด้วยตาราง ดังนี้

ตารางแสดงผลของกรรมฐานที่ถูกกับจริต

กรรมฐาน	จริตที่เหมาะสมกัน						สมาธิและฌานที่จะเข้าถึงได้						
	ราคจริต	โทสจริต	โมหจริต	สัทธาจริต	พุทธิจริต	วิตกจริต	ปฏิภาคนิมิต	อุปจารสมาธิ	ปฐมฌาน	ทุติยฌาน	ตติยฌาน	จตุตถฌาน	อรูปฌาน 4
กสิณ 10													
วัณณกสิณ 4		●					●	●	●	●	●	●	
กสิณที่เหลือ	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	
อสุภะ 10	●						●	●	●				
อนุสติ 10													
6 ข้อแรก				●				●					
อุปสมานุสติ					●			●					
มรณสติ					●			●					
กายคตาสติ	●						●	●	●				
อานาปานสติ		●				●	●	●	●	●	●	●	
อัปปมัญญา 4													
3 ข้อแรก		●						●	●	●	●		
อุเบกขา		●						●					
อาหาเรปฏิกูลสัญญา					●			●					
จตุธาตุววัตถาน					●			●					
อรูป 4													
อากาสานัญจายตนะ	●	●	●	●	●	●		●				●	①
วิญญาณัญจายตนะ	●	●	●	●	●	●		●				●	②
อากิญจัญญายตนะ	●	●	●	●	●	●		●				●	③
เนวสัญญานาสัญญายตนะ	●	●	●	●	●	●		●				●	④

วิสุทธิ. (1/45) มีความเห็นว่า กรรมฐานทุกอย่างเป็นประโยชน์ในการข่มอกุศลธรรมและเกื้อหนุนกุศลธรรมได้ทั้งสิ้น (ตามที่แสดงไว้ในตารางนี้ ไม่ควรถือว่าเป็นกฎตายตัว เพียงแต่ให้รู้ว่าถ้าเลือกกรรมฐานที่เหมาะแก่จริต ก็จะเป็นผลดียิ่งขึ้น และการที่จะรู้ว่าใครมีจริตชนิดไหน ก็มิใช่ว่าจะทำได้ง่าย เพราะจริตยังมีความซับซ้อนอีกมาก ถ้าแจกแจงอย่างละเอียดก็จะได้จริตจำนวนถึง 63 อย่าง และคนหนึ่งๆ ก็อาจมีจริตได้หลายอย่างซ้อนกันอยู่)

เฉพาะกสิณนั้น ท่านว่า กสิณวงเล็กเหมาะแก่วิตกจริต กสิณใหญ่(ไม่จำกัดขนาด) เหมาะแก่โมหจริต

ภาวนา 3 ขั้น

ภาวนา แปลว่า ทำให้เจริญ ทำให้มาก หมายถึงการอบรมจิตหรือฝึกจิตให้เป็นสมาธิ นิยมพูดว่า การเจริญสมาธิ

ภาวนาหรือการเจริญสมาธิ มี 3 ขั้น คือ

1. **บริกรรมภาวนา** การเจริญสมาธิด้วยบริกรรม เป็นภาวนาขั้นเริ่มต้น คำว่าบริกรรม คือการกำหนดนิมิตในสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน เช่น การเพ่งกสิณ เป็นบริกรรมอย่างหนึ่ง การกำหนดลมหายใจเข้าออกเป็นบริกรรมอย่างหนึ่ง การระลึกถึงพุทธคุณเพื่อให้เกิดสมาธิ เป็นบริกรรมอย่างหนึ่ง เป็นต้น

เมื่อกำหนดเอาบริกรรมนิมิต จนนิมิตนั้นปรากฏเป็นภาพขึ้นในใจชัดเจน นั่นเรียกว่าอุคคหนิมิต แสดงว่าจิตเป็นสมาธิในระดับหนึ่ง เป็นสมาธิเริ่มต้น เรียกว่าบริกรรมสมาธิ หรือขณิก-

สมาธิ(สมาธิชั่วขณะ)

2. **อุปจารภาวนา** สมาธิขั้นอุปจาระ เกิดต่อเนื่องจากบริกรรมสมาธิ คือ เมื่อเกิดนิมิตติดใจ(อุคคหนิมิต) ก็เอาจิตกำหนดนิมิตนั้นให้แนบแน่นยิ่งขึ้น นิมิตที่แนบแน่นอยู่กับจิตต่อจากอุคคหนิมิต เรียกว่าปฏิภาคนิมิต ถึงขั้นนี้ นิวรณ์ย่อมสงบระงับด้วยกำลังของสมาธินั้น จิตที่เป็นสมาธิขั้นนี้คืออุปจารสมาธิ เป็นสมาธิขั้นสูงสุดของกามาวจรสมาธิ(สมาธิของจิตในกามภูมิ) จะก้าวสู่รูปฌานหรือรูปาวจรสมาธิต่อไป

3. **อัปปนาภาวนา** เมื่ออุปจารสมาธิทำหน้าที่กำหนดปฏิภาคนิมิตให้คงอยู่อย่างแน่วแน่ ไม่ให้เสื่อมหายหรือปรวนแปรไปได้ ก็จะเกิดอัปปนาสมาธิ คือก้าวเข้าสู่ปฐมฌาน ซึ่งเป็นรูปฌานขั้นต้น อัปปนาสมาธิจึงพ้นจากกามาวจรจิต ยกระดับขึ้นเป็นรูปาวจรจิต

ศึกษาศัพท์สำคัญ

เพื่อให้เข้าใจความหมายของเนื้อหาว่าด้วยภาวนา 3 ขั้นยิ่งขึ้น ขออธิบายความหมายของศัพท์สำคัญในเรื่องนี้เพิ่มเติมอีก ดังนี้

นิมิต ได้แก่ธรรมหรือสิ่งที่จิตและเจตสิกพึงรู้ได้ เช่น กสิณ ลมหายใจ พุทธคุณ เป็นต้น นิมิตก็คืออารมณ์ของกรรมฐานนั่นเอง เป็นเครื่องหมายสำหรับให้จิตกำหนด เป็นภาพที่เห็นในใจ

บริกรรมนิมิต ได้แก่อารมณ์หรือตัวกรรมฐานทั้ง 40 มีปฐวีกสิณเป็นต้น บริกรรมนิมิตใช้เป็นอารมณ์ของบริกรรมภาวนา เป็นนิมิตเริ่มต้นของการเจริญสมาธิ(สมถภาวนา)

อุคคหนิมิต อุคคหะ แปลว่า ถือเอา, เรียนเอา หมายถึงถือเอาเรียนเอาด้วยใจ เช่น ปฐวีกสิณเป็นบริกรรมนิมิตสำหรับให้ตาเพ่ง เมื่อตาเพ่งจนเกิดภาพติดอยู่ที่ใจ ภาพซึ่งติดอยู่ที่ใจนั่นแหละคืออุคคหนิมิต เป็นภาพปฐวีกสิณนั่นเองซึ่งหลับตาก็เห็นได้ ทางอภิธรรมจึงกล่าวว่า อารมณ์ของมโนทวารวิถีจิตนั่นแหละคืออุคคหนิมิต

ความต่างกันระหว่างบริกรรมนิมิตกับอุคคหนิมิต คือ บริกรรมนิมิตเป็นนิมิตที่เห็นได้ด้วยตา(ในกรณีเพ่งกสิณ) ส่วนอุคคหนิมิตเป็นนิมิตที่เห็นด้วยใจ (บริกรรมนิมิตนั่นเองเกิดเป็นมโนภาพ-ภาพติดใจ) และนิมิตนั้นเป็นอดีตของบริกรรมนิมิตแล้ว แต่ทั้งรูป สี และขนาดของนิมิตนั้นเหมือนบริกรรมนิมิตที่ตาเพ่งทุกอย่าง

ปฏิภาคนิมิต ปฏิภาค แปลว่าส่วนเปรียบ เทียบเคียง ภาพเหมือน ความหมายของปฏิภาคนิมิตก็คือนิมิตเหมือน นิมิตคู่เปรียบ คือเหมือนหรือเทียบได้กับอุคคหนิมิตนั่นเอง เป็นภาพติดอยู่ที่ใจเหมือนกัน แต่มีความละเอียดลึกซึ้งกว่า บริสุทธิ์งดงามกว่า เป็นภาพที่เกิดจากสัญญา(ความกำหนดหมาย)ของผู้ได้สมาธิ ภาพนั้นไม่ใช่สภาวะ คือไม่มีอยู่จริงโดยปรมัตถะ เป็นเพียงบัญญัติ สามารถจะกำหนดหมายให้เล็กหรือใหญ่ก็ได้

คัมภีร์วิสุทธิมัคค์แสดงความหมายของปฏิภาคนิมิตว่า "ตญฺเจ โข ปฏิภาคนิมิตฺตํ เนว วณฺณวนฺตํ น สณฺฐานวนฺตํ อปรมตฺถสภาวตฺตา-แท้จริงนั้นปฏิภาคนิมิตไม่มีรูปร่าง ไม่มีสี เพราะไม่ใช่ปรมัตถสภาวะ"

ความต่างกันระหว่างอุคคหนิมิตกับปฏิภาคนิมิต คือ อุคคหนิมิต เป็นนิมิตคงที่เหมือนกับบริกรรมนิมิตทุกอย่าง ส่วนปฏิภาคนิมิต ปรากฏอยู่ที่ใจเหมือนกับอุคคหนิมิต แต่เป็นอารมณ์(ที่ใจเพ่ง) ต่างจากอุคคหนิมิตโดยสิ้นเชิง รูปร่างและสีของปฏิภาคนิมิตจึงต่างจากอุคคหนิมิตโดยไม่ได้อิงกับรูปและสีของบริกรรมนิมิตเลย

สัปปายะ ได้แก่สิ่งหรือสภาพแวดล้อมที่เหมาะ

กัน ที่เกื้อกูล หรือที่สนับสนุนให้การเจริญสมาธิเป็นไปได้ด้วยดี มี 7 อย่าง คือ 1. อาวาส (ที่อยู่) 2. โคจร (ที่กิน-ที่บิณฑบาต) 3. ภัสสะ (เรื่องพูดคุยที่ส่งเสริมการปฏิบัติ) 4. บุคคล (ผู้เป็นกัลยาณมิตร) 5. โภชนะ (อาหารที่เหมาะสม) 6. อุตุ (สภาพดินฟ้าอากาศ ธรรมชาติแวดล้อม) 7. อิริยาบถ (เช่นการนั่งที่ถูกลักษณะ)

การเลือกชนิดกรรมฐานให้ถูกจริตของตน ก็เป็นสัปปายะอย่างหนึ่ง

เป็นที่น่าสังเกตว่า การแจกแจงเรื่องสัปปายะทั้ง 7 นั้น มีอยู่ในคัมภีร์ชั้นหลัง (เช่น วินย.อ. 1/524; ม.อ. 3/570; วิสุทธิ. 1/161)

การเข้าฌาน

การเข้าฌานในที่นี้ มิใช่เพียงการเพ่งอารมณ์เพื่อให้จิตเป็นสมาธิเท่านั้น แต่หมายถึงภาวะของจิตที่แน่วนิ่งเป็นสมาธิดิ่งลึกถึงขั้นอัปปนาสมาธิ คือผู้ปฏิบัติได้ปฏิภาคนิมิต ซึ่งเข้าสู่ปฐมฌาน (ฌานขั้นที่ 1)

ในขั้นที่จะก้าวสู่ปฐมฌานนั้น ท่านกล่าวว่า "เมื่อพระโยคาวจรเสพปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นแลสม่ำเสมอด้วยอุปจารสมาธิ รูปาว-

ภาพเขียนจากหนังสือ The Dhammapada
(by K.sri Dhammananda)

จรปฐมฌานย่อมสำเร็จได้" หมายความว่า เมื่อผู้ปฏิบัติได้ปฏิภาคนิมิตนั้น จิตเป็นสมาธิในขั้นอุปจารสมาธิ จิตขณะนั้นปราศจากนิวรณ์ เป็นสมาธิจิตสูงสุดของกามาวจรสมาธิ (เพราะสงบระงับจากนิวรณ์ทั้ง 5 ด้วยกำลังของสมาธินั้น) อุปจารสมาธินี้เองช่วยประคับประคองจิตให้แน่วนิ่งอยู่กับปฏิภาคนิมิต จนในที่สุดก็จะเกิดอัปปนาสมาธิ จิตที่เรียกว่า "เข้าฌาน" คือจิตที่ได้อัปปนาสมาธิ นั่นเอง

อัปปนาโกศล

การที่จะได้อัปปนาสมาธิหรือเข้าถึงระดับฌานนั้น ใช้วิธีประคับประคองจิตที่เรียกว่า อัปปนาโกศล ซึ่งมีอยู่ 10 อย่าง คือ

1. **วตฺถุวิสทกริยตา** ร่างกายและเครื่องนุ่งห่มต้องสะอาด ที่อยู่และข้าวของเครื่องใช้ทุกอย่างก็ต้องสะอาดและจัดวางให้เป็นระเบียบ

2. **อินฺทฺริยสมตฺตปฏิปาทนตา** อินทรีย์ทั้ง 5 คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ต้องมีเสมอกัน ไม่ให้อย่างใดอย่างหนึ่งมีมากหรือมีน้อยต่างกัน (สติจะทำหน้าที่ปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน)

3. **นิมิตฺตกุสลตา** ต้องฉลาดในการรักษานิมิตที่เกิดขึ้นแล้วให้สมาธิเจริญต่อไป

4. **จิตฺตปคฺคโห** เมื่อจิตท้อถอยเฉื่อยนิ่งต่ออารมณ์กรรมฐาน ต้องสามารถยกจิตขึ้นได้ (ด้วยวิริยะหรือปีติเป็นต้น)

5. **จิตฺตนิคฺคโห** เมื่อจิตฟุ้งซ่านเลื่อนลอย รู้จักข่มจิตบังคับจิตให้จับอยู่กับอารมณ์กรรมฐานต่อไปได้

6. **จิตฺตสมฺปหโส** เมื่อจิตเบื่อหน่าย คลายความมุ่งมั่นในการเจริญสมาธิ ต้องปลุกเร้าจิต กระตุ้นเตือนจิตให้เกิดความมุ่งมั่นให้ได้

7. **จิตฺตซฺชุเปกฺโข** เมื่อจิตแน่วนิ่งอยู่กับอารมณ์กรรมฐาน (เป็นสมาธิ) ต้องประคับประคองจิตให้แน่วนิ่งอยู่อย่างนั้นให้ได้

8. **อสมาหิตปุคฺคลปริวชฺชนํ** ไม่คบหา ไม่อยู่ใกล้คนที่มี

จิตฟุ้งซ่านเหลาะแหละชอบพูดชอบคุย

9. **สมาหิตปุคฺคลเสวนา** คบหา เสพคุ้นแต่กับคนที่มีจิตใจมั่นคงประพฤติดีประพฤติชอบ

10. **ตทธิมุตฺติ** มีจิตจดจ่ออยู่กับปฏิภาคนิมิต มุ่งมั่นที่จะเข้าถึงอัปปนาสมาธิอยู่ตลอดเวลา

ตามนัยแห่งอัปปนาโกศลทั้ง 10 อย่างนี้ แสดงว่าการได้ปฏิภาคนิมิต อาจจะได้แล้วหยุดอยู่เพียงนั้นก่อน แต่เมื่อเคยได้แล้ว ก็สามารถที่จะประคับประคองจิตให้พร้อมที่จะเจริญสมาธิครั้งต่อๆ ไป เพื่อให้ได้ปฏิภาคนิมิตอีก จนกว่าจะเกิดอัปปนาสมาธิ หรือเข้าถึงฌานเป็นลำดับไป

ฌาน (สมาบัติ) 8

ภาวะจิตที่ได้อัปปนาสมาธิเรียกว่า ฌาน (absorption) หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าสมาบัติ (attainment: meditative attainments) ลักษณะของฌาน จะมีความละเอียดประณีตขึ้นตามลำดับ วัดได้จากความมีอยู่และความหายไปขององค์ธรรมในฌาน ซึ่งมีอยู่ 5 อย่าง คือ 1. วิตก 2. วิจาร 3. ปีติ 4. สุข 5. เอกัคคตา ในปฐมฌาน-ฌานขั้นแรกนั้น จิตมีองค์ธรรมทั้ง 5 ครบถ้วน ฌานขั้นที่ 2 มีแต่ปีติ สุข เอกัคคตา ฌานขั้นที่ 3 มีแต่สุขและเอกัคคตา ฌานขั้นที่ 4 มีแต่อุเบกขากับเอกัคคตา (อุเบกขาในที่นี้ หมายถึงการเพ่งดูของจิตอย่างสงบ เพราะไม่มีองค์ธรรมอื่นใดให้เข้าไปสงบระงับอีกแล้ว แท้จริงแล้ว อุเบกขามีอยู่ในฌานทุกขั้น แต่ยังไม่เด่นชัด เพราะมีองค์ธรรมอื่น เช่น

วิตก วิจาร เป็นต้น ปรากฏเด่นกว่า)

ฌานมี 2 ประเภท คือ 1. รูปาวจรฌาน(หรือรูปฌาน)-ฌานที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์ จิตในฌานประเภทนี้ยังเนื่องอยู่กับรูป 2. อรูปาวจรฌาน(อรูปฌาน)-ฌานมีอรูปธรรมเป็นอารมณ์ จิตในฌานประเภทนี้พ้นจากรูปธรรมทั้งปวง

รูปาวจรฌาน (รูปฌาน) 4 คือ

1. *ปฐมฌาน* มีองค์ธรรม 5 คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา
2. *ทุติยฌาน* มีองค์ธรรม 3 คือ ปีติ สุข เอกัคคตา
3. *ตติยฌาน* มีองค์ธรรม 2 คือ สุข เอกัคคตา
4. *จตุตถฌาน* มีองค์ธรรม 2 คือ อุเบกขา เอกัคคตา

อรูปาวจรฌาน (อรูปฌาน) 4 คือ

1. *อากาสานัญจายตนฌาน* (ฌานที่กำหนดอากาส (space) เป็นอารมณ์)
2. *วิญญาณัญจายตนฌาน* (ฌานที่กำหนดวิญญาณเป็นอารมณ์)
3. *อากิญจัญญายตนฌาน* (ฌานที่กำหนดภาวะซึ่งไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์)
4. *เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน* (ฌานที่เข้าถึงภาวะมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เลิกกำหนดอะไรเป็นอารมณ์โดยสิ้นเชิง)

ทั้งรูปฌานและอรูปฌานดังกล่าวนี้ การเจริญสมถกรรมฐานสามารถทำให้เกิดได้และอยู่ในวิสัยของปุถุชนที่จะทำให้เกิดขึ้นได้ กล่าวอีกอย่างหนึ่งคือ สมถกรรมฐานและปุถุชน ทำให้เกิดฌานได้สูงสุดเพียงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานเท่านั้น ทั้งรูปฌานและอรูปฌานจึงได้ชื่อว่าโลกิยฌาน เป็นฌานที่ปุถุชนก็เข้าถึงได้

มีฌานอีกประเภทหนึ่ง ที่อนาคามีและพระอรหันต์เท่านั้นสามารถเข้าถึงได้ คือ สัญญาเวทยิตนิโรธ (หรือนิโรธสมาบัติ) ซึ่งการเจริญสมถะเพียงอย่างเดียวไม่อาจจะให้เข้าถึงได้ ต้องเจริญควบกันทั้งสมถะและวิปัสสนา ภาวะของสัญญาเวทยิตนิโรธคือดับทั้งสัญญาและเวทนา ซึ่งเป็นภาวะแห่งความสุขที่ประณีตที่สุดของผู้ได้ฌาน

วสี (การฝึกเข้า-ออกฌานให้คล่องแคล่ว)

วสี แปลว่าความชำนาญ ความคล่องแคล่ว ใช้ฝึกปฏิบัติให้เกิดขึ้นเมื่อได้ฌาน จนชำนาญคล่องแคล่ว เพื่อให้ฌานก้าวหน้าต่อไป วสี 5 อย่างนั้น คือ

1. **อาวัชชนวสี** ชำนาญในการนึกตรวจองค์ฌาน(หลังออกจากฌานแล้ว) เหมือนการนึกย้อนสำรวจเส้นทางที่เดินผ่านมาได้ทันที

2. **สมาปัชชนวสี** ชำนาญในการเข้าฌาน อยากเข้าเมื่อไรก็เข้าได้ทันทีตามต้องการ

3. **อธิฏฐานวสี** ชำนาญในการดำรงจิตไว้ในฌานตามที่

ต้องการ ไม่ให้จิตตกสู่ภวังค์ได้

4. **วุฏฐานวสี** ชำนาญในการออกจากฌาน สามารถออกได้ตามเวลาที่กำหนดไว้

5. **ปัจจเวกขณวสี** ชำนาญในการพิจารณาทบทวนองค์ฌาน ทำหน้าที่เหมือนกับอาวัชชนวสี ต่างกันตรงที่อาวัชชนวสีทำหน้าที่พิจารณาทบทวนองค์ฌานด้วยมโนทวาราวัชชนจิต ส่วนปัจจเวกขณวสีทำหน้าที่พิจารณาทบทวนองค์ฌานด้วยชวนจิต

(เรื่องวสีทั้ง 5 นี้ มีกล่าวถึงในวิสุทธิ. 1/196; ปฏิสं.อ. 374; สงฺคห.ฏีกา 50, 263; โดยอ้างอิงพระไตรปิฎก คือ ขุ.ปฏิ. 31/225/147 และอ้างถึง องฺ.นวก. 23/239/433 อีกว่า ถ้าไม่เกิดวสีหรือไม่ชำนาญในการเข้าฌานขั้นต้นๆ (โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปฐมฌาน) ก็ไม่ควรเจริญฌานขั้นต่อไป เพราะอาจจะเสื่อมจากฌานที่ได้แล้ว และเข้าฌานสูงขึ้นไปก็ไม่ได้)

อภิญญา (ความรู้ความสามารถพิเศษอันเกิดจากฌาน)

การเจริญสมถะจนได้ฌานนั้น ทำให้เกิดความรู้ความสามารถพิเศษชนิดเหนือปกติธรรมดา หรือเหนือวิสัยที่มนุษย์ปกติทั่วไปจะทำได้ ความรู้ความสามารถพิเศษนั้นเรียกว่า อภิญญา

อภิญญามี 5 อย่างคือ

1. **อิทธิวิธิ** แสดงอิทธิฤทธิ์ (magical powers) ได้
2. **ทิพพโสต** หูทิพย์ (divine ear:clairaudience)
3. **เจโตปริยญาณ** อ่านใจหรือความคิดของผู้อื่นได้ (mind-reading:telepathy)

4. **ทิพพจักขุ หรือจุตูปปาตญาณ** ตาทิพย์หรือรู้การตาย การเกิดของสัตว์บุคคลซึ่งเป็นไปต่างๆ ตามกรรมของตน (divine eye:clair voyance:knowledge of the decease and rebirths of beings)

5. **ปุพเพนิวาสานุสติญาณ** ระลึกชาติได้ (reminiscence of previous lives)

(สำหรับอภิญญา 6 เพิ่มอีกข้อหนึ่ง คือ อาสวักขยญาณ-ญาณดับอาสวะ หรือความรู้ที่ทำให้อาสวะสิ้นไป (knowledge of the extinction of all biases) ผู้ที่จะได้อภิญญา 6 นั้น จะต้องเจริญทั้งสมถะและวิปัสสนา ส่วนผู้เจริญแต่วิปัสสนาอย่างเดียวจะไม่ได้อภิญญา 5 อย่างแรก คือได้แต่อาสวักขยญาณเป็นพระอรหันต์, อภิญญา 5 อย่างแรกเป็นโลกิยอภิญญา ส่วนอาสวักขยญาณ เป็นโลกุตรอภิญญา

วิปัสสนากรรมฐาน

วิปัสสนา แปลว่ารู้แจ้ง รู้จริง รู้ตามความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย เมื่อกล่าวถึงวิปัสสนา ก็เป็นที่เข้าใจกันว่า ได้แก่วิธีหรือข้อปฏิบัติเพื่อความรู้แจ้งเห็นจริงตามสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งเมื่อเกิดความรู้โดยวิปัสสนาแล้ว ก็จะเปลี่ยนท่าทีในการมองโลกและเข้าใจโลกไปในทางที่ถูกต้องตามความเป็นจริง คือเห็นสภาวะ

ของความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งเป็นความจริงแท้ในสิ่งทั้งหลาย เมื่อเห็นสภาวะตามความเป็นจริงอย่างนั้น จิตก็จะหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่น หมดจดจากกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของการปฏิบัติธรรมทางพระพุทธศาสนา

การปฏิบัติทางสมถะ ผลสำเร็จสูงสุดอยู่ที่ฌานสมาบัติ (สูงสุดคือเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน) และความรู้ความสามารถพิเศษที่จะเกิดจากสมถะคืออภิญญานั้น ออกไปทางอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ เช่นแสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ แต่ไม่ถึงอภิญญาอันสูงสุด คือ อาสวักขยญาณ-ญาณทำให้กิเลสหมดสิ้นไปโดยสิ้นเชิง

วิปัสสนากับสมาธิ

ผู้เจริญสมถะ อาจจะไม่ได้เจริญวิปัสสนาเลย แต่ผู้เจริญวิปัสสนา แม้จะมีประเภทวิปัสสนายานิก(ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน) แต่ก็จะต้องได้ปฏิบัติทางสมถะเพื่อได้สมาธิสำหรับเป็นพลังให้แก่วิปัสสนาเหมือนกัน เพียงแต่ไม่เข้มข้นเพื่อให้เกิดฌานสมาบัติเท่านั้น สมาธิที่จะเป็นประโยชน์ต่อวิปัสสนา อาจเป็นสมาธิขั้นต้นคือขณิกสมาธิ(momentary concentration)ก็พอ วิปัสสนาที่จะไม่อาศัยกำลังของสมาธิเลย เป็นไปไม่ได้

อริยบุคคลประเภทปฏิบัติทางวิปัสสนาล้วนนั้น เมื่อได้บรรลุมรรคผลแล้ว ก็หมายถึงได้สมาธิสูงขึ้นไปถึงระดับฌานเหมือนกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งอนาคามีและพระอรหันต์นั้น สมาธิ-จิตย่อมก้าวไปถึงรูปฌานขั้นสูงสุด คือจตุตถฌาน เพียงแต่ไม่ได้อภิญญา 5 เหมือนผู้ได้ฌานจากสมถะโดยตรง

การที่ผู้ปฏิบัติทางสมถะซึ่งได้ฌานจะได้อภิญญา 5 นั้น มิใช่ว่าอำนาจของฌานทำให้เกิดอภิญญาได้เอง ต้องได้ฌานก่อน. และเมื่อประสงค์จะได้อภิญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงน้อมจิตอันเป็นสมาธิในฌานนั้นเพื่ออภิญญาอีกต่อหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ อภิญญา 5 จึงเป็นความรู้ความสามารถพิเศษขั้นโลกิยะ ซึ่งอริยบุคคลก็อาจจะมีได้ถ้ามีการน้อมจิตไปเพื่ออภิญญา แต่นั่นก็ไม่ใช่วิสัยของอริยบุคคลที่จะแสวงหาความรู้ความสามารถเช่นนั้น

สมถยานิก-วิปัสสนายานิก

คัมภีร์อรรถกถา แบ่งประเภทการปฏิบัติกรรมฐานออกเป็น 2 อย่าง คือ 1. สมถยาน 2. วิปัสสนายาน มีแนวทางปฏิบัติต่างกัน ดังนี้

สมถยาน ได้แก่การปฏิบัติสมถะ(เจริญสมาธิ)เพื่อได้ฌานและเพื่อเจริญวิปัสสนาเป็นลำดับต่อไป คือใช้สมถะเป็นบาทหรือเป็นทางดำเนิน ผู้ปฏิบัติตามแนวทางนี้เรียกว่า "สมถยานิก" (แปลว่าผู้มีสมถะเป็นยาน) การเจริญสมถะเพื่อก้าวไปสู่วิปัสสนานั้น อาจจะได้เพียงสมาธิขั้นต้นๆ คือขณิกสมาธิ หรืออุปจารสมาธิแล้วใช้สมาธินั้นเจริญวิปัสสนาเลยก็ได้ หรืออาจจะได้ถึงอัปปนาสมาธิ(ฌาน)แล้วจึงเจริญวิปัสสนาก็ได้

วิปัสสนายาน ได้แก่การเจริญวิปัสสนาด้วยการใช้ปัญญาพิจารณาไตรลักษณ์ของสิ่งทั้งหลาย โดยไม่ได้ฝึกจิตให้เป็นสมาธิก่อน เมื่อจิตจดจ่อนิ่งอยู่กับการพิจารณา ก็จะเกิดสมาธิอย่างอ่อนคือขณิกสมาธิได้เหมือนกัน ความรู้หรือญาณประเภท

วิปัสสนานั้น จะเกิดโดยไม่มีสมาธิเลยย่อมเป็นไปไม่ได้(ไม่มีขณิก-สมาธิ วิปัสสนาก็มีไม่ได้-ศึกษาเพิ่มเติมได้จาก วิสุทฺธิ.ฏีกา 115,21; วินย.อ.1/529;วิสุทฺธิ.2/82; พุ.ธ.331) สมาธิที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนานั้น สามารถที่จะประณีตขึ้นได้ตามลำดับจนถึงเป็นฌานอย่างน้อยก็ปฐมฌาน ผู้ปฏิบัติตามแนวทางนี้ เรียกว่า "วิปัสสนา-ยานิก" (เรียกว่า สุทธวิปัสสนายานิก) แปลว่า ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน

สุดยอดของสมาธิ

สมาธิมี 3 ระดับ คือ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ ระดับสูงสุดประณีตที่สุดคืออัปปนา-สมาธิ ซึ่งเป็นฌานที่สามารถทำให้นิวรณ์ 5 สงบระงับได้ (ตลอดเวลาที่อยู่ในฌาน) ส่วนฌานซึ่งเป็นสมาธิชั้นสูงนั้น ก็มีพลังทำให้เกิดอภิญญา 5 ได้ แต่พระพุทธ-องค์ก็มิได้ทรงยกย่องสมาธิที่เป็นฌานแต่อย่างใด หากแต่ทรงยกย่องสมาธิอีกอย่างหนึ่งว่าประเสริฐล้ำเลิศกว่าทุกสมาธิ นั่นคือ อานันตริกสมาธิ

อานันตริกสมาธิ (หรืออานันตริยสมาธิ) แปลว่าสมาธิที่ให้ผลต่อเนื่องทันที โดยไม่มีอะไรเกิดแทรกคั่นให้ล่าช้าได้ เป็นสมาธิที่ทำให้บรรลุมรรคผลได้ทันที เป็นสมาธิขั้นต่ำหรือสมาธิอ่อนๆ อาจจะเป็นแค่สมาธิชั่ว

ขณะจิต(ขณิกสมาธิ) ซึ่งปุถุชนทั่วไปก็มีได้ ผู้ที่ได้ฟังธรรมหรือพิจารณาธรรมด้วยตัวเอง แล้วได้บรรลุธรรมทันที ซึ่งมีเรื่องเล่าไว้มากมาย ก็เพราะในขณะนั้นจิตเป็นสมาธิประเภทอานันตริกสมาธินี้ สมาธิประเภทนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มัคคสมาธิ เป็นสมาธิที่เป็นองค์แห่งมรรค หรือเป็นสมาธิในมรรคซึ่งเป็นสมาธิที่พระพุทธองค์ทรงยกย่องว่าไม่มีสมาธิอื่นใดเทียบได้

(ข้อมูลเรื่องนี้ ศึกษาเพิ่มเติมได้จาก ขุ.ขุ. 25/7/6; ขุ.สุ.25/314/368; ที.ปา.11/373/289; องฺ.จตุกฺก. 21/162-3/200-2; ที.อ. 3/325; องฺ.อ. 2/442; ปฏิสํ.อ. 42; วิสุทฺธิ.ฏีกา 3/529)

การเจริญวิปัสสนาในฌาน

คัมภีร์ชั้นหลัง(คืออรรถกถาและฎีกาทั้งหลาย)เหมือนมีความเห็นขัดแย้งกันในเรื่องการเจริญวิปัสสนาว่าเกิดขึ้นในฌานหรือออกจากฌานแล้วจึงเจริญวิปัสสนาได้ เพราะมีคำกล่าวในทางหลักวิชาว่า ออกจากฌานแล้วจึงพิจารณาองค์ฌานได้ ซึ่งน่าจะหมายความว่า ขณะที่จิตแน่วนิ่งอยู่ในฌาน การทำหน้าที่นึกคิดพิจารณาอะไรก็ไม่น่าจะเกิดขึ้นได้ เพราะองค์ประกอบของจิตในฌานก็ไม่มีวิตกวิจาร เป็นต้น

คำว่าออกจากฌานแล้วจึงเจริญวิปัสสนาได้นั้น มิได้

หมายความว่า จิตออกจากฌานมาอยู่ในภาวะที่ไม่มีสมาธิโดยสิ้นเชิง หากแต่ออกมาอยู่ในสมาธิระดับใดระดับหนึ่ง คือ อัปปนาสมาธิ อุปจารสมาธิ หรือขณิกสมาธิ

คำว่าเจริญวิปัสสนาในฌาน หมายถึงเมื่อจิตเข้าถึงฌานแล้ว ความแน่วแน่มั่นคงสม่ำเสมอของจิตที่ได้ฌานนั่นเองทำให้การเจริญวิปัสสนาเป็นไปได้ดียิ่งขึ้นเมื่อถึงคราวที่จิตยกองค์ธรรมต่างๆ ขึ้นมาพิจารณา ฌานทำหน้าที่เป็นบาทฐานให้วิปัสสนา ยิ่งประณีตขึ้นเท่าใด จิตก็ยิ่งมีความแหลมคมที่จะพิจารณาความจริงได้ง่ายขึ้นเท่านั้น

เพราะฉะนั้น คำพูดที่ว่า "ออกจากฌานแล้วเจริญวิปัสสนา" และ "เจริญวิปัสสนาในฌาน" นั้น เมื่อไตร่ตรองให้ดีก็จะเห็นว่าไม่ใช่ความเห็นที่ขัดแย้งกัน เพราะไม่ว่าจะออกจากฌานหรืออยู่ในฌานเจริญวิปัสสนา ก็ต้องใช้สมาธิจิตนั่นเองทำงาน

ในฌานสมาบัติที่เจริญวิปัสสนาไม่ได้

ตั้งแต่ปฐมฌานถึงอากิญจัญญายตนฌาน เป็นทั้งฌานที่เสวยผลแห่งภาวะที่เข้าถึงและทำกิจ เช่น ถอยออกมาพิจารณาองค์ธรรมต่างๆ ได้ ส่วนเนวสัญญานาสัญญายตนฌานและสัญญาเวทยิตนิโรธ(หรือนิโรธสมาบัติ) เป็นฌานสมาบัติเสวยผลอย่างเดียว ไม่มีการออกจากฌานสมาบัติทั้งสองนี้เพื่อเจริญวิปัสสนาได้

เนวสัญญานาสัญญายตนฌานเป็นภาวะที่ละเอียดอย่างยิ่ง จนใช้คำว่า"มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่" การออกจาก

ฌานนี้มาอยู่ในสมาธิเพื่อพิจารณาองค์ธรรมของฌาน(คือเจริญวิปัสสนา) เป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น แม้แต่พระสาริบุตรก็พิจารณาได้เป็นกลุ่มธรรม(กลาปวิปัสสนา) เข้าถึงองค์ธรรมอันละเอียดไม่ได้ (เรื่องนี้มีกล่าวถึงใน ม.อุ.14/32/32; สำ.นิ. 16/354/181 (และอีกหลายแห่งทั้งในพระบาลีและอรรถกถา); พุ.ธ. 368-370)

นิโรธสมาบัติ(สัญญาเวทยิตนิโรธ)เป็นภาวะที่ไม่มีทั้งสัญญาและเวทนา เป็นสมาบัติอย่างเดียวและเสวยผลอย่างเดียว ถ้าจะออกจากนิโรธสมาบัติเพื่อเจริญวิปัสสนา ก็จะต้องกลับออกไปถึงอากิญจัญญายตนฌาน เพื่อใช้สมาธิในระดับนั้น(หรือต่ำกว่านั้น)

ทั้งเนวสัญญานาสัญญายตนฌานและนิโรธสมาบัติ เมื่อจะทำกิจ เช่นเจริญวิปัสสนาเป็นต้น จะต้องถอยกลับไปหาอากิญ-จัญญายตนฌาน และการที่จะเข้านิโรธสมาบัติ ก็จะต้องเตรียมจิตให้พร้อมดั้งแต่อยู่ในอากิญจัญญายตนฌาน จึงจะเข้าได้ เพราะเนวสัญญานาสัญญายตนฌานทำหน้าที่ส่งต่อไม่ได้ เนื่องจากไม่มีภาวะสืบเนื่องของจิตในฌานนี้

ควรทำความเข้าใจอีกอย่างหนึ่งว่า สมาธิเพื่อเจริญวิปัสส-นานั้น ก็คือสมาธิที่ทำให้เกิดรูปฌานนั่นเอง อัปปนาสมาธิในระดับอรูปฌาน ก็คืออัปปนาสมาธิในระดับจตุตถฌานทั้งสิ้น เพียงแต่มีภาวะที่ประณีตยิ่งขึ้น ดิ่งลึกห่างไกลจากองค์ธรรมที่จะรบกวนได้มากขึ้นตามลำดับ (อภิ.สำ.34/192/78; พุ.ธ.370)

ทางพ้นทุกข์ตามแนววิปัสสนา (วิสุทธิมัคค์)

การปฏิบัติตามแนววิปัสสนานั้น เป้าหมายอยู่ที่การตรัสรู้-รู้ชัดตามความเป็นจริงของสภาวธรรมทั้งหลาย ซึ่งจะทำให้สิ้นกิเลสและดับทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง ไม่หยุดอยู่เพียงความสำเร็จในระดับศีล(ความประพฤติ)และความสำเร็จในระดับสมาธิคือฌานสมาบัติ ฉะนั้น แนวทางปฏิบัติในการเจริญวิปัสสนาจึงได้แก่การปฏิบัติให้บริบูรณ์ในไตรสิกขา(ศีล สมาธิ ปัญญา)

ธรรมหมวดหนึ่งชื่อวิสุทธิ เป็นขั้นตอนการปฏิบัติให้บริบูรณ์ในศีลสมาธิปัญญา มี 7 อย่าง ขอแสดงตารางเปรียบเทียบให้เห็นว่า วิสุทธิ 7 คือไตรสิกขาอย่างไร ดังนี้

ไตรสิกขา-วิสุทธิ 7

ไตรสิกขา	วิสุทธิ 7
ศีล (อธิสีลสิกขา)	1. **สีลวิสุทธิ** ได้แก่ปาริสุทธิศีล 4 คือ ปาติโมกขสังวรศีล, อินทริยสังวรศีล, อาชีวปาริสุทธิศีล, ปัจจยสันนิสิตศีล)
สมาธิ (อธิจิตตสิกขา)	2. **จิตตวิสุทธิ** ได้แก่อุปจารสมาธิจนถึงอัปปนาสมาธิในฌานสมาบัติทั้ง 8

ปัญญา (อธิปัญญาสิกขา)	3. **ทิฏฐิวิสุทธิ** ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณ(ญาณกำหนดรู้นาม) 4. **กังขาวิตรณวิสุทธิ** ได้แก่ นามรูปปัจจยปริคคหญาณ(ญาณกำหนดปัจจัยของนามรูป) ทิฏฐิวิสุทธิและกังขาวิตรณวิสุทธิเป็นขั้นญาตปริญญา คือรู้สภาวะของนามรูป โดยทิฏฐิวิสุทธิทำหน้าที่รู้สภาวะทุกข์ ส่วนกังขาวิตรณวิสุทธิทำหน้าที่รู้สมุทัย(เหตุให้เกิดทุกข์) 5. **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** ได้แก่สัมมสนญาณ(ญาณพิจารณานามรูปตามแนวไตรลักษณ์ ไม่หลงติดอยู่ในวิปัสสนูปกิเลสที่ทำให้หลงผิดว่าได้บรรลุมรรคผล) วิสุทธิข้อนี้เป็นขั้นตีรณปริญญา คือกำหนดพิจารณาสามัญญลักษณะของสิ่งทั้งหลาย (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) ทำหน้าที่รู้มรรคหรือนิโรธคามินี-

	ปฏิปทา เกิดวิปัสสนาอ่อนๆ 6. **ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ** ได้แก่วิปัสสนาญาณ 9 7. **ญาณทัสสนวิสุทธิ** ได้แก่ความรู้ในอริยมรรค 4 ครบถ้วนเกิดมัคคญาณและผลญาณ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิและญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นขั้นปหานปริญญา คือรู้ชัดแจ้งหมดกิเลสสิ้นทุกข์โดยสิ้นเชิง

จะเห็นได้ว่า ไตรสิกขา 3 วิสุทธิ 7 และอริยสัจ 4 มีความสัมพันธ์กันตลอดสาย การเจริญวิปัสสนาให้บริบูรณ์ไม่พ้นไปจากเส้นทางนี้

คำอธิบายวิสุทธิ 7

วิสุทธิ 7 เป็นธรรมหมวดใหญ่ในเรื่องการเจริญวิปัสสนา คำอธิบายของธรรมหมวดนี้จะคลุมไปถึงธรรมอีกหลายหมวด ตั้งแต่ปาริสุทธิศีล 4 ไปถึงวิปัสสนาญาณ 9 เพราะฉะนั้น ขออธิบายธรรมหมวดนี้เพื่อให้รู้ไปถึงหมวดธรรมอื่นๆ ที่สัมพันธ์กันตามลำดับ

วิสุทธิ แปลว่า ความบริสุทธิ์ ความสะอาด ความหมดจด ในที่นี้หมายถึงความบริสุทธิ์หมดจดของศีล สมาธิ และปัญญา ซึ่งการปฏิบัติศีลสมาธิปัญญาให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ เป็นการเจริญวิปัสสนาตั้งแต่ต้นจนจบ สู่เป้าหมายสูงสุดคือสิ้นกิเลสดับทุกข์โดยสิ้นเชิง

วิสุทธิ 7 อย่างนั้นคือ

1. **สีลวิสุทธิ** ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งศีล ศีลในที่นี้ได้แก่ ปาริสุทธิศีล

ปาริสุทธิศีล 4

1) **ปาติโมกขสังวรศีล** ประพฤติสำรวมในสิกขาบทอันมาในพระปาติโมกข์ (สำหรับภิกษุ) คือประพฤติตามพระวินัยที่ทรงบัญญัติไว้ให้หมดจดครบถ้วน
2) **อินทริยสังวรศีล** สำรวมอินทรีย์ทั้ง 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้อกุศลธรรมครอบงำจิตได้เมื่อตาเห็นรูป เมื่อหูได้ยินเสียง เป็นต้น
3) **อาชีวปาริสุทธิศีล** ประกอบอาชีพหรือเลี้ยงชีวิตโดยถูกต้องชอบธรรม

4) **ปัจจยสันนิสิตศีล** บริโภคใช้สอยปัจจัย 4 ด้วยปัญญา ไม่ใช่ด้วยตัณหา มุ่งประโยชน์ที่จำเป็น

2. **จิตตวิสุทธิ** ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งจิต หมายถึง เจริญสมาธิให้ได้ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ เพื่อเป็นบาทฐานแห่งการเจริญวิปัสสนาต่อไป

3. **ทิฏฐิวิสุทธิ** ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งทิฐิ ทิฐิในที่นี้คือความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับนามรูป(ขันธ์ 5) ให้เห็นนามรูปตามสภาวะที่เป็นจริง ไม่หลงผิดว่าเป็นสัตว์บุคคล

4. **กังขาวิตรณวิสุทธิ** ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งญาณที่กำจัดความลังเลสงสัย ความลังเลสงสัยในที่นี้หมายถึงไม่รู้เหตุปัจจัยของนามรูป เมื่อรู้ตามความเป็นจริงว่านามรูปเกิดดับตามเหตุปัจจัย(ตามหลักปฏิจจสมุปบาท) ก็จะหายสงสัย ถึงขั้นนี้ พระอรรถกถาจารย์เรียกว่า"จูฬโสดาบัน" คือเป็นโสดาบันย่อมๆ เริ่มก้าวสู่ความแน่วแน่มั่นคงในพระรัตนตรัย

5. **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งญาณที่รู้ว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง ในขั้นนี้ มีการพิจารณานาม-รูปและธรรมทั้งหลายจนเริ่มรู้เห็นความเกิดและความเสื่อมไปของสังขารทั้งหลาย เป็นขั้นที่เริ่มได้สัมผัสวิปัสสนาอย่างอ่อนๆ จนอาจคิดไปว่าตนเองได้บรรลุมรรคผล วิปัสสนูปกิเลสอาจเกิดขึ้นได้ในห้วงเวลานี้

วิปัสสนูปกิเลส (วิปัสสนา+อุปกิเลส) แปลว่าอุปกิเลสแห่งวิปัสสนา เป็นปรากฏการณ์ชวนตื่นใจต่างๆ ชวนให้หลงไปว่าเป็นการบรรลุมรรคผล แต่แท้จริงเป็นเพียงโทษหรือกิเลสของวิปัสสนา ซึ่งอาจทำให้ผู้ปฏิบัติยินดีพอใจและหยุดอยู่เพียงแค่นั้น

วิปัสสนูปกิเลส 10

1) **โอภาส** แสงสว่างเจิดจ้าที่ไม่เคยพบเห็น
2) **ปีติ** ความปลาบปลื้มซาบซ่านไปทั้งตัว
3) **ญาณ** ความรู้คมชัด เหมือนคิดอะไรออกหมด
4) **ปัสสัทธิ** ความสงบเย็นเบาสบายดูปลอดโปร่งไปหมด
5) **สุข** รู้สึกเป็นสุขอย่างประณีตทั้งกายและใจ
6) **อธิโมกข์** เกิดศรัทธาดิ่งลึกในวิปัสสนาอ่อนๆ นั้นอย่างดื่มด่ำ
7) **ปัคคาหะ** เกิดความเพียรประคองวิปัสสนาจะไม่ให้หลุดไปได้
8) **อุปัฏฐาน** เกิดสติ-ระลึกรู้ชัดเจนขึ้นมากำกับใจ
9) **อุเบกขา** วางเฉยราบเรียบต่อสังขารทั้งปวง
10) **นิกันติ** ยินดี พอใจ ติดใจในวิปัสสนาที่ได้สัมผัส (ซึ่งเกิดจากตัณหาอย่างละเอียด)

ถ้ารู้เท่าทันด้วยสติสัมปชัญญะว่า นั่นเป็นเพียงวิปัสสนูปกิเลส ไม่ใช่ทางแห่งมรรคผลที่แท้จริง แล้วปฏิบัติให้ก้าวหน้าต่อไป แสดงว่าเห็นทางที่ถูกต้อง อันนับเป็นวิสุทธิข้อนี้ ผู้ปฏิบัติมาถึงขั้นนี้เรียกว่า "อารัทธวิปัสสก" คือผู้ได้เริ่มวิปัสสนาแล้ว หน้าที่สำคัญคือเอาชนะวิปัสสนูปกิเลสให้ได้

6. **ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ** ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งญาณที่เห็นทางปฏิบัติอันถูกต้อง เป็นขั้นของวิปัสสนาที่ถึงจุดหมายปลายทางด้วยวิปัสสนาญาณ(ความรู้หรือญาณอันเป็นวิปัสสนา)

วิปัสสนาญาณ 9

1) **อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ (อุทยัพพยญาณ)** ญาณตามเห็น(พิจารณาเห็นเนืองๆ)ความเกิดและดับของขันธ์ 5 (นามรูป) ซึ่งเป็นไปอย่างต่อเนื่องตามเหตุปัจจัย รู้ชัดว่าทั้งรูปธรรมและนามธรรมล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
2) **ภังคานุปัสสนาญาณ(ภังคญาณ)** ญาณตามเห็นความดับ-ความจบสิ้น ว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรม

ล้วนแต่ไปสิ้นสุดที่ความดับสลาย ไม่มีอะไร
หลงเหลือเป็นอมตะอยู่ได้

3) **ภยตูปัฏฐานญาณ(ภยญาณ)** ญาณเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะเห็นว่าอะไรๆ ก็จบลงด้วยความดับสลาย เข้าไปอยู่ใกล้ยึดครองอะไรไม่ได้เลย เพราะในที่สุดก็จะต้องพลัดพรากเศร้าโศกสูญเสียไม่มีทางเป็นอย่างอื่นไปได้

4) **อาทีนวานุปัสสนา(อาทีนวญาณ)** ญาณตามเห็นโทษของสังขารทั้งหลายทั้งปวง เห็นว่าทุกสิ่งทุกอย่างมีความบกพร่อง(คือไม่จีรังยั่งยืนอยู่ได้) มีแต่จะนำทุกข์มาให้

5) **นิพพิทานุปัสสนาญาณ(นิพพิทาญาณ)** ญาณคำนึงถึงความหน่าย(นิพพิทา-หายติด) ต่อสังขารทั้งหลาย เพราะได้เห็นโทษที่มีอยู่ในสังขารเหล่านั้น

6) **มุญจิตุกัมมยตาญาณ** ญาณรู้ว่าจะต้องไปให้พ้นจากสังขารทั้งหลาย เพราะเกิดความหน่ายดังกล่าว

7) **ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ(ปฏิสังขาญาณ)** ญาณพิจารณาเห็นวิธีหรือข้อปฏิบัติที่จะหลุดพ้นไปจากสังขาร

๘) **สังขารุเปกขาญาณ** ญาณทำให้วางใจเป็นกลาง(อุเบกขา)ต่อสังขารทั้งหลาย เข้าใจชัดในสภาวะของสิ่งทั้งหลายว่ามันเป็นอย่างนั้นเอง เมื่อเข้าใจชัดก็ไม่ยินดียินร้าย ไม่หวาดหวั่น ไม่หลงติด มุ่งแต่จะถึงนิพพาน (ดับกิเลสและทุกข์ทั้งปวง)

ญาณขั้นนี้ เป็นวิปัสสนาที่ถึงจุดสูงสุด เรียกว่า"สิขาปัตตวิปัสสนา" และเป็นวุฏฐานคามินีวิปัสสนา คือวิปัสสนาที่หลุดพ้นจากสังขารเข้าสู่ภาวะเชื่อมถึงมรรค

๙) **สัจจานุโลมิกญาณ(อนุโลมญาณ)** ญาณเข้าสู่การตรัสรู้อริยสัจ เป็นญาณสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ นำผู้ปฏิบัติเข้าถึงมรรคผลในที่สุด

โคตรภูญาณ

โคตรภูญาณ(อ่านว่า โค-ตฺระ-พู-ยาน) แปลกันว่า ญาณครอบโคตร หมายถึงญาณที่เกิดเชื่อมต่อระหว่างภาวะปุถุชนกับภาวะอริย-บุคคล เขียนเป็นภาพได้ ดังนี้

นั่นก็คือ ระหว่างที่จะออกจากสัจจานุโลมิก-ญาณ(อนุโลมญาณ)เพื่อบรรลุมรรคหรือได้มรรคญาณนั้น จะเกิดโคตรภูญาณเป็นจุดเชื่อมต่อ แต่ท่านไม่นับโคตรภูญาณเป็นวิสุทธิ ทั้งๆ ที่อยู่ในกระแสการเกิดวิปัสสนาญาณ

เป็นที่น่าสังเกตอีกอย่างหนึ่งว่า นอกจากโคตรภูญาณไม่เป็นวิสุทธิและไม่ถูกนับรวมเป็นวิปัสสนาญาณแล้ว ดัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (อภิ.สं. 55) เมื่อแจกแจงวิปัสสนาญาณ 10 ยังให้สัมมสนญาณ(ญาณพิจารณาหรือตรวจตรานามรูปตามแนวไตรลักษณ์)เป็นวิปัสสนาญาณข้อแรก ก่อนที่จะเข้าสู่ชุดวิปัสสนาญาณ 9 ด้วย

(เรื่องโคตรภูญาณยังมีประเด็นที่ควรทำความเข้าใจเพิ่มอีก โปรดอ่านในภาคผนวก(หน้า 184)

7. **ญาณทัสสนวิสุทธิ** ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งญาณทัส-สนะ ญาณทัสสนะก็คือมรรคญาณ(ญาณรู้อริยมรรค) ซึ่งเกิดต่อจากโคตรภูญาณ เมื่อเกิดญาณทัสสนะหรือมรรคญาณแล้ว ก็จะเกิดผลญาณ(ญาณรู้อริยผล)ต่อเนื่องไป ความเป็นอริยบุคคลเกิดขึ้นในขั้นญาณทัสสนวิสุทธินี้เอง

สำหรับอริยบุคคลที่ยังไม่เป็นพระอรหันต์ ยังจะต้องมีญาณเกิดตามมาอีก(ต่อจากมรรคญาณ-ผลญาณแต่ละชั้น) คือ ปัจจเวกขณญาณ-ญาณพิจารณามรรคผลและพิจารณากิเลสทั้งที่ละได้แล้วและที่ยังเหลืออยู่ ตลอดถึงพิจารณานิพพาน

โสพสญาณ-ญาณ 16

คัมภีร์วิสุทธิมัคค์และคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ได้แจกแจงญาณ 16 ซึ่งอาจารย์สายวิปัสสนาสอนสืบๆ กันมา สำหรับใช้ตรวจสอบญาณในการเจริญวิปัสสนาที่เรียกว่า "ลำดับญาณ" ดังนี้

1. *นามรูปปริจเฉทญาณ* ญาณกำหนดจำแนกนามและรูป(ทั้งรูปธรรมและนามธรรม)ว่าอะไรเป็นนาม อะไรเป็นรูปบ้าง (เหมือนความรู้แบบอภิธรรม)

2. *ปัจจยปริคคหญาณ* ญาณกำหนดเหตุปัจจัยของนามรูปว่า นามรูปเกิดดับเพราะเหตุปัจจัยอย่างไร (เช่นความรู้แบบปฏิจจสมุปบาท)

3. *สัมมสนญาณ* ญาณพิจารณาเห็นนามรูปตามแนวไตรลักษณ์ คือพิจารณาเห็นนามรูปโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา(ญาณข้อนี้นับเป็นข้อที่ 1 ในวิปัสสนาญาณ 10 คือสัมมสนญาณ+วิปัสสนาญาณ 9)

4.-12. *ได้แก่วิปัสสนาญาณ 9*

13. *โคตรภูญาณ* ญาณเชื่อมต่อระหว่างภาวะปุถุชนกับภาวะอริยบุคคล

ญาณ 13 ข้อนี้ ท่านจัดให้เป็นโลกิยญาณ

14. *มรรคญาณ* ญาณในอริยมรรค-ญาณที่ทำให้เป็นอริยบุคคลแต่ละประเภท

15. *ผลญาณ* ญาณในอริยผล-ญาณที่เป็นอริย-ผลของอริยบุคคลแต่ละประเภท

ญาณ 2 ข้อนี้ ท่านจัดให้เป็นโลกุตรญาณ

16. *ปัจจเวกขณญาณ* ญาณพิจารณามรรคผล กิเลส และนิพพาน ของอริยบุคคลแต่ละประเภท (ยกเว้นพระอรหันต์ ซึ่งไม่มีการตรวจตรากิเลสเพราะละได้หมดสิ้นแล้ว)

ญาณข้อสุดท้ายนี้ ท่านจัดให้เป็นโลกิยญาณ (แต่เมื่อเป็นญาณของผู้ได้มรรคผล ก็น่าจะเป็นโลกุตร-ญาณ?)

ความหลุดพ้นด้วยการพิจารณาไตรลักษณ์

ในตอนท้ายของเรื่องกรรมฐาน คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะได้กล่าวถึงธรรมอีก 2 หมวด ซึ่งเป็นเหตุเป็นผลหรือสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน คือ อนุปัสสนา 3 และวิโมกข์ 3

อนุปัสสนา ได้แก่การตามพิจารณา การพิจารณาเห็น

เนืองๆ การเพ่งพิจารณา มี 3 อย่างคือ

1. อนัตตานุปัสสนา พิจารณาเห็นนามรูปว่าเป็นอนัตตา (ไม่ใช่ตัวตน)

2. อนิจจานุปัสสนา พิจารณาเห็นนามรูปว่าเป็นอนัจจัง (ไม่เที่ยง)

3. ทุกขานุปัสสนา พิจารณาเห็นนามรูปว่าเป็นทุกข์(ไม่คงทน)

วิโมกข์ คือความหลุดพ้น (ในที่นี้หมายถึงหลุดพ้นจากกิเลส-บรรลุอริยมรรคโดยการพิจารณานามรูปตามแนวอนุปัสสนา 3 นั้น) มี 3 อย่างคือ

1. สุญญตวิโมกข์ บรรลุอริยมรรคด้วยการพิจารณาเห็นนามรูปว่าเป็นอนัตตา คือว่างจากตัวตน ไม่มีตัวตนที่แท้จริง (สุญญตา)

2. อนิมิตตวิโมกข์ บรรลุอริยมรรคด้วยการพิจารณาเห็นนามรูปว่าเป็นอนิจจัง ไม่ยึดมั่นกับนิมิตที่ทำให้หลงผิด

3. อัปปณิหิตวิโมกข์ บรรลุอริยมรรคด้วยการพิจารณาเห็นนามรูปว่าเป็นทุกข์ เมื่อพิจารณาเห็นอย่างนั้น ก็จะไม่ทะยานอยาก(อัปปณิหิต) คือละตัณหาในนามรูปได้

จะเห็นได้ว่า ความหลุดพ้นหรือการได้อริยมรรคนั้น เป็นไปได้หลายทาง พิจารณาเห็นอนัตตาก็เป็นทางหนึ่ง พิจารณาเห็นอนิจจังก็เป็นทางหนึ่ง พิจารณาเห็นทุกข์ก็เป็นทางหนึ่ง เมื่อกล่าวรวมๆ เรียกว่าพิจารณาเห็นไตรลักษณ์ การพิจารณาเห็นไตร-ลักษณ์จนเกิดวิโมกข์นี้เอง เป็นเป้าหมายของการเจริญวิปัสสนา

ภาคผนวก

โคตรภูญาณ
ประวัติพระพุทธโฆส
พระอภิธรรมปิฎกในทัศนะของพระพุทธโฆส
พุทธทาสภิกขุอธิบายปรมัตถธรรม
ดรรชนี
นามานุกรม

โคตรภูญาณ

ญาณเชื่อมต่อระหว่างชั้นของจิต

เพื่อเสริมความรู้ทางวิชาการ ขออธิบายเรื่องโคตรภูญาณเพิ่มเติมจากที่ได้กล่าวถึงแล้วในเรื่องวิปัสสนาญาณ 9 (หน้า 178-179) ให้พิจารณาอีกส่วนหนึ่ง

โคตรภูญาณ (อ่านว่า โค-ตระ-พู-ยาน หรือ โคด-ตระ-พู-ยาน) ศัพท์ "โคตฺรภู" ดูลักษณะเหมือนเป็นสันสกฤต รูปศัพท์ทางบาลีคือ "โคตฺตภู" (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 กล่าวว่า โคตฺต เป็นบาลี โคตฺร เป็นสันสกฤต) การที่ปรากฏเป็นโคตฺรภู เพราะในภาษาบาลีก็มีการแปลง ต เป็น ตฺร

ได้เหมือนกัน เช่น อตฺต-ชาตํ เป็น อตฺรชฺ(เกิดในตน) วิธีการแปลงอักษรอย่างนี้กล่าวตามคัมภีร์อภิธานปฺปทีปิกา สูจิ เพราะฉะนั้น โคตฺรภูจึงเป็นภาษาบาลี ไม่ใช่ติดมาจากสันสกฤต

เฉพาะคำว่า โคตร หรือ โคตฺต แปลว่า ตระกูล, เผ่าพันธุ์, วงศ์ คำว่าโคตรภู ที่เข้าใจกันทั่วไป ได้แก่ผู้อยู่ในญาณซึ่งจะเข้าสู่อริยมรรค คืออยู่ระหว่างความเป็นปุถุชนกับอริยบุคคล อีกคำหนึ่งคือ โคตรภูสงฆ์ หมายถึงพระสงฆ์ที่ประพฤติย่อหย่อน -ไม่เคร่งครัดในการปฏิบัติตามพระธรรมวินัย สักแต่ว่ามีเครื่อง-หมายเป็นภิกษุและยังแสดงตนเป็นภิกษุอยู่ โคตรภูสงฆ์เป็นพระสงฆ์ในระยะจะสิ้นสูญพระศาสนา

ส่วนโคตรภูญาณ แปลกันว่า ญาณครอบโคตร หมายถึงญาณที่เชื่อมต่อกับอริยมรรค ผู้ได้ญาณระดับนี้จะพ้นจากความเป็นปุถุชนขึ้นสู่ความเป็นอริยบุคคล ความหมายดังกล่าวนี้เป็นที่ยอมรับกันทั่วไป เพราะคุ้นเคยแต่โคตรภูญาณในญาณ 16

แต่ความจริง ในคัมภีร์ต่างๆ มีการกล่าวว่า โคตรภูญาณเป็นได้ทั้งโลกิยะและโลกุตระ เป็นญาณที่เกิดขึ้นระหว่างชั้นแห่งจิต เป็นญาณเชื่อมต่อระหว่างจิตระดับหนึ่งกับจิตอีกระดับหนึ่ง หรือระหว่างธรรมชั้นหนึ่งกับธรรมอีกชั้นหนึ่ง นั่นคือ

ระหว่างกามกับรูป
ระหว่ารูปกับอรูป
ระหว่างโลกิยะกับโลกุตระ
ระหว่างโลกุตระกับโลกุตระ

เช่น กามาวจรจิต ซึ่งเป็นจิตท่องเที่ยวอยู่ในกาม เมื่อจะ

ก้าวขึ้นสู่ปฐมฌาน ซึ่งเป็นรูปาวจรจิต ก็จะมีขณะแห่งโคตรภูเป็นชวนะเชื่อมต่อ (ชวนะคือการทำหน้าที่เสวยอารมณ์ของจิต) ระหว่างรูปาวจรจิตกับอรูปาวจรจิต (จิตในรูปฌานกับจิตในอรูปฌาน) และแม้แต่ระหว่างฌานขั้นหนึ่งๆ ที่จะก้าวสู่ฌานอีกขั้นหนึ่ง เช่น ระหว่างปฐมฌานกับทุติยฌานเป็นต้น ก็มีขณะแห่งโคตรภูเชื่อมต่อทั้งสิ้น

ดังคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ได้จัดลำดับแห่งชวนะ(ในตอนที่ว่าด้วยปฐวีกสิณ) ดังนี้

เมื่อมโนทวาราวัชชนะเกิดขึ้นในอารมณ์คือปฐวีกสิณแล้ว ชวนะ 4 หรือ 5 ดวง ย่อมแล่นไปในอารมณ์นั้นเอง บรรดาชวนะเหล่านั้น ชวนะดวงหลังที่สุด (คือชวนะที่ 4 หรือที่ 5) เป็นรูปาวจร (คืออัปปนาจิต-เข้าสู่ฌาน) ส่วนชวนะนอกนี้ (คือชวนะที่ 1 ถึงที่ 3) ยังเป็นกามาวจร ที่เรียกว่าบริกรรม อุปจาระ และอนุโลมญาณ โดยลำดับ ต่อจากอนุโลมจึงเป็นโคตรภูและรูปาวจรดังกล่าว

อนึ่ง ท่านจัดลำดับให้เข้าใจง่ายขึ้นอีก ดังนี้

ชวนะที่ 1 เป็นบริกรรม

ชวนะที่ 2 เป็นอุปจาระ

ชวนะที่ 3 เป็นอนุโลมญาณ

ชวนะที่ 4 เป็นโคตรภู

อีกอย่างหนึ่ง ท่านจัดลำดับให้สูงขึ้นอีก ดังนี้

ชวนะที่ 1 เป็นอุปจาระ

ชวนะที่ 2 เป็นอนุโลมญาณ
ชวนะที่ 3 เป็นโคตรภู
ชวนะที่ 4 หรือที่ 5 เป็นอัปปนาจิต

ส่วนในคัมภีร์อัตถโยชนาแห่งอภิธัมมัตถสังคหะ ท่านจัดอัปปนาวิถีไว้ (ขอแสดงด้วยภาพ) ดังนี้

ภาพนี้แสดงจิตธรรมดาซึ่งจะเข้าฌาน เมื่อได้อุปจารสมาธิ และจะเข้าสู่อัปปนาสมาธิ ก็จะเกิดอนุโลมญาณ (ชวนะคล้อยตาม).

ระหว่างนี้เองเป็นขณะแห่งโคตรภูก่อนที่จะก้าวสู่ฌาน นี่คือลักษณะการแล่นไปของจิตธรรมดาสู่ฌาน (อัปปนาวิถี) ซึ่งจะเห็นได้ว่ามีโคตรภูเป็นชวนะเชื่อมต่อเหมือนกัน (โคตรภูที่เชื่อมต่อนี้ น่าจะเรียกได้ 3 อย่างคือ โคตรภูญาณ โคตรภูจิต หรือโคตรภูชวนะ ซึ่งมีความหมายเหมือนกัน)

โคตรภูที่เชื่อมต่อระหว่างจิตธรรมดากับฌานระดับต่างๆ นั้นจัดว่าเป็นโคตรภูระดับโลกิยะ

สำหรับโคตรภูระหว่างโลกุตรธรรมด้วยกัน มีกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ (ภาค 3) เช่นกัน กล่าวคือ โคตรภูจะเชื่อมต่อระหว่างโสดาปัตติผลกับสกทาคามิมรรค ระหว่างสกทาคามิผลกับอนาคามิมรรค และระหว่างอนาคามิผลกับอรหัตตมรรค

ส่วนโคตรภูระหว่างโลกิยะกับโลกุตระนั้น คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามัคค์ (ขุ.ปฏิ. 31/95-96) กล่าวไว้ดังนี้

"ญาณในอันออกและหมุนกลับจากภายนอก ชื่อโคตรภูญาณ, ญาณครอบงำความเกิด ชื่อโคตรภูญาณ, ญาณครอบงำความเป็นไป ฯลฯ อุปายาส นิมิตแห่งสังขารในภายนอก ชื่อโคตรภู, ญาณแล่นไปสู่ความไม่เกิด ชื่อโคตรภู..." (แสดงว่า โคตรภูญาณประเภทนี้เป็นธรรมเชื่อมต่อระหว่างภาวะปุถุชนกับภาวะอริยบุคคล)

คัมภีร์วิสุทธิมัคค์กล่าวในเรื่องปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิว่า ชวนจิตคือ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู ที่เป็นฝ่ายโลกุตระก็มี แต่เฉพาะอนุโลมนั้นเรียกต่างออกไปว่า สัจจานุโลมิกญาณ(ญาณคล้อยตามอริยสัจ)

ลักษณะอนุโลมญาณและโคตรภูญาณ

อนุโลมญาณในที่นี้ หมายถึงสัจจานุโลมิกญาณ คัมภีร์วิสุทธิมัคค์กล่าวถึงลักษณะของญาณทั้งสอง ดังนี้

อนุโลมญาณ สามารถทำให้กิเลสซึ่งปิดบังอริยสัจให้เบาบางได้ แต่ไม่สามารถเห็นนิพพาน (ไม่สามารถทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ได้) ส่วนโคตรภูญาณสามารถเห็นนิพพานได้ แต่ไม่สามารถบรรเทากิเลสที่ปิดบังอริยสัจได้

ท่านแสดงด้วยอุปมาว่า ดวงจันทร์เหมือนนิพพาน กิเลสเหมือนเมฆที่บดบังดวงจันทร์ ลมที่พัดให้เมฆปลิวกระจายไปจากดวงจันทร์เหมือนอนุโลมญาณ ส่วนบุรุษผู้มองเห็นดวงจันทร์นั้นเหมือนโคตรภูญาณ อย่างไรก็ตาม บุรุษนั้นก็ได้แต่เห็นดวงจันทร์แต่ไม่สามารถจะเอื้อมมือไปแหวกกั้นมิให้เมฆบดบังดวงจันทร์ได้

พระพุทธโฆสะ
พระอรรถกถาจารย์ชาวชมพูทวีป

พระอรรถกถาจารย์ หมายถึงพระเถระผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถา คัมภีร์อรรถกถา (หรืออัฏฐกถา)เป็นคัมภีร์อธิบายทั้งคำและความแห่งพระไตรปิฎก จัดว่าเป็นคัมภีร์ชั้นที่ 2 รองจากพระไตรปิฎก ไม่มีหลักฐานแน่ชัดว่า งานอรรถกถาในสมัยพุทธกาลก่อเกิดและดำรงอยู่อย่างไร แต่การอธิบายธรรมของพระอรหันต์หลายรูปก็มีลักษณะเป็นอรรถกถา เช่นการอธิบายธรรมของพระสารีบุตรและพระมหากัจจายนะเป็นต้น เนื้อหาเป็นอันมากในพระไตรปิฎกเองก็มีลักษณะเป็นอรรถกถา แสดงว่าการอธิบายธรรมในลักษณะอรรถกถามีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล และการสังคายนา

ทุกครั้งก็ยอมรับเอาคำสอนเชิงอรรถกถาไว้ในพระไตรปิฎกด้วย

คัมภีร์อรรถกถาที่เก่าแก่ที่สุด เช่น มหาอรรถกถา หรือมูลอรรถกถา ก็เหลือแต่เพียงชื่อที่มีการอ้างอิงถึงโดยพระอรรถกถาจารย์ในสมัยหลัง ไม่ปรากฏหลักฐานและร่องรอยว่าใครแต่งขึ้นเมื่อใด จนกระทั่งปัจจุบันเป็นที่รับรู้กันทั่วไปว่า คัมภีร์อรรถกถาที่ตกทอดมาถึงทุกวันนี้ ที่เก่าแก่ที่สุดคือผลงานของพระพุทธโฆส

พระพุทธโฆส (เขียนเป็น พระพุทธโฆษาจารย์ ก็มี พระพุทธโฆสาจารย์ ก็มี พระพุทธโฆษา ก็มี พระพุทธโฆสะ ก็มี) เป็นชาวชมพูทวีป (อินเดีย) สันนิษฐานกันว่า ท่านมีชีวิตอยู่ในราว พ.ศ. 945-1000 เรื่องราวเกี่ยวกับประวัติของพระพุทธโฆสไม่แจ้งชัดนัก มีเล่าไว้อย่างกระจัดกระจายในหลายคัมภีร์ คือ

1. **คัมภีร์มหาวงส์** (เรื่องพระพุทธโฆสมีอยู่ในปริเฉทที่ 37 แต่งโดยพระธัมมกิตติ ชาวลังกา เมื่อประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 18)

2. **คัมภีร์พุทธโฆสุปปัตติ** (แต่งโดยพระเถระชื่อมัคละ ชาวพม่า เมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 20)

3. **คัมภีร์วิสุทธิมัคค์** (ท้ายคัมภีร์ สมเด็จพระวันรัต (เขมจารี) เรียบเรียงตามนัยคัมภีร์โบราณ ให้ชื่อเรื่องว่า "พุทฺธโฆสปฺปวตฺติกถา"-กถาว่าด้วยประวัติพระพุทธโฆส)

คัมภีร์มหาวงส์จัดว่าได้บันทึกประวัติของพระพุทธโฆสได้

ชัดเจน มีข้อมูลทางประวัติศาสตร์มากที่สุด เพราะมีการกล่าวอ้างถึงรัชสมัยและสถานการณ์แวดล้อมอื่นๆ ประกอบตามสมควร

คัมภีร์มหาวงส์ (เขียนเป็นมหาวงศ์ หรือมหาวงษ์ก็มี) เป็นพงศาวดารลังกา แต่งโดยพระเถระชาวลังกา ต้นฉบับเดิมเป็นคาถาภาษาบาลีจำนวน 101 ปริเฉท เนื้อหาว่าด้วยเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของเกาะลังกา และพระพุทธศาสนาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเกาะลังกา

ปี พ.ศ. 2339 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาธรรมปโรหิตแปลเป็นภาษาไทย แต่แปลจบเพียงปริเฉทที่ 36 ต่อมาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมอบให้พระยาปริยัติธรรมธาดา(แพ ตาละลักษณ์)แปลต่อจนจบปริเฉทที่ 64 มีการพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2463 ส่วนต้นฉบับตัวเขียนสมุดไทยดำนั้นอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ

ในคัมภีร์มหาวงส์ภาษาบาลีนั้น มีคำชี้แจงว่า เดิมเรื่องพงศาวดารลังกาแต่งเป็นภาษาสิงหล มีหลายเรื่องกระจัดกระจายอยู่ ภายหลังได้มีการรวบรวมเข้ากับตำนานพระพุทธศาสนาในลังกาด้วย ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงมีทั้งเรื่องราวบ้านเมืองและเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาอยู่ด้วยกัน

เรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธโฆสนั้น อยู่ในปริเฉทที่ 37 ซึ่งเป็นส่วนที่รจนาโดยพระธัมมกิตติ-พระเถระชาวลังกา (ราวพุทธ-ศตวรรษที่ 18)

ประวัติพระพุทธโฆสในคัมภีร์มหาวงส์

เรื่องราวของพระพุทธโฆสตามที่บอกเล่าในคัมภีร์มหาวงส์ ระบุว่า เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในสมัยพระเจ้ามหานามะแห่งลังกา (สมัยอนุราธปุระตอนต้น) ซึ่งทรงครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. 949-971 รวม 22 ปี ในรัชสมัยนี้เอง มีการแปล(ปริวรรต)พระไตรปิฎกภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ

คัมภีร์มหาวงส์เล่าเรื่องพระพุทธโฆส ดังนี้

มีพราหมณ์มาณพผู้หนึ่งเกิดในตำบลใกล้ต้นโพธิ์ที่ตรัสรู้ เขาเป็นคนเชี่ยวชาญปราดเปรื่องในศิลปวิทยาหาผู้เสมอได้ยาก รู้จบคัมภีร์ไตรเพท (ของลัทธิพราหมณ์) แตกฉานเป็นอย่างยิ่ง แกล้วกล้าโดดเด่นในทางการพูด ขึ้นชื่อว่าเป็นนักพูดคนหนึ่งในชมพูทวีปยุคนั้น คราวหนึ่ง ระหว่างท่องเที่ยวแสดงวาทะไปถึงวิหารแห่งหนึ่ง เขาได้แปลคัมภีร์ปตัญชลีตลอดคืน คำแปลนั้นมีอรรถรสสมบูรณ์ สุ้มเสียงที่เขาสวดขานก็ไพเราะเกลี้ยงเกลาเป็นยิ่งนัก ในวิหารเดียวกันนั้น มีพระเถระรูปหนึ่งชื่อเรวตะพำนักอยู่ เมื่อท่านได้ฟังคำสวดขานจากปากของพราหมณ์หนุ่มนั้นก็รู้ได้ทันทีว่า เขาเป็นคนมีปัญญาเยี่ยมยอด น่าจะชักนำให้มาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาให้จงได้ จึงแสร้งเอ่ยขึ้นดังๆ ว่า นั่นเสียงใครร้องฟังเหมือนเสียงลา

พราหมณ์หนุ่มได้ฟังก็ตอบไปว่า ที่ท่านกล่าวเช่นนั้น ก็แสดงว่ารู้ความหมายที่ลาพูดกระนั้นหรือ? พระเถระตอบว่า รู้สิถึงได้พูด

คำกล่าวของพระเถระทำให้พราหมณ์หนุ่มสวดขยายความ

ออกไปอีก แต่ไม่ว่าจะสวดขานออกไปอย่างไร พระเถระก็สามารถปรับแก้ข้อความที่ผิดเพี้ยนได้โดยตลอด จนกระทั่งพราหมณ์หนุ่มขอฟังคำสวดของพระเถระบ้าง

พระเรวตะได้ยกบาลีอภิธรรมขึ้นกล่าวสวดให้พราหมณ์หนุ่มฟัง เนื้อหาแห่งอภิธรรมนั้นมีความลุ่มลึกอย่างยิ่ง พราหมณ์หนุ่มได้ฟังก็สุดที่จะเข้าใจได้ จึงถามว่าเป็นมนต์ของใคร เรียนมาจากสำนักไหน? พระเถระตอบว่าเป็นพุทธมนต์ พราหมณ์หนุ่มอ้อนวอนขอเรียนด้วย พระเถระตั้งเงื่อนไขว่า ถ้าจะเรียนก็ต้องบวชเป็นภิกษุเหมือนที่ท่านเป็นอยู่ พราหมณ์หนุ่มตัดสินใจบวชไม่ลังเล เพื่อจะได้เรียนอภิธรรม

เหตุที่ได้นามว่าพุทธโฆส

พราหมณ์หนุ่มที่กลายมาเป็นภิกษุหนุ่มนั้น เมื่อบวชแล้วก็ได้ร่ำเรียนพระไตรปิฎกจนจบ รู้ชัดว่า อริยมรรค-ทางดับทุกข์คือทางนี้เท่านั้น ด้วยความฉลาดปราดเปรื่องและเชี่ยวชาญของตน ภิกษุหนุ่มสามารถอธิบายพระพุทธวจนะที่ล้ำลึกได้แจ่มแจ้งให้คนทั้งหลายเข้าใจแพร่หลายไปทั่ว จนราวกับว่าพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ด้วยความสามารถในการประกาศพระศาสนานี้เอง ท่านจึงได้นามว่า "พุทธโฆส"

ขณะที่อยู่ในชมพูทวีปคราวนั้น พระพุทธโฆสได้แต่งคัมภีร์ 2 คัมภีร์ คือ 1. คัมภีร์ธัมมสังคณียกัณฑ์ (ว่าด้วยหัวข้อธรรมในอภิธรรม) 2. คัมภีร์อัฏฐสาลินีกัณฑ์ (อรรถกถาชื่ออัฏฐสาลินี) และเริ่มแต่งคัมภีร์ปริตตัฏฐกถาอยู่

เมื่อพระเรวตะเห็นงานแต่งคัมภีร์ของพระพุทธโฆส ก็ปรารภขึ้นว่า ในชมพูทวีปปัจจุบัน มีแต่พระบาลี (พระไตรปิฎก) เท่านั้น คัมภีร์อรรถกถายังไม่มี คำอาจริยวาทก็ยังไม่มี คัมภีร์ที่แตกต่างกันนั้นยังไม่มีเลย อรรถกถาในภาษาสิงหลนั้นเป็นคัมภีร์

เกาะลังกา ตั้งอยู่ในมหาสมุทรอินเดีย (Indian Ocean) อยู่ทางตอนใต้ของทวีปเอเชีย อยู่ในกลุ่มประเทศเอเชียใต้ (South Asia) และอยู่ห่างจากประเทศอินเดียเพียง 48 กิโลเมตรเท่านั้น พื้นที่ทั้งเกาะ 65,610 ตารางกิโลเมตร พระพุทธศาสนาเข้าสู่เกาะลังกาในพุทธศตวรรษที่ 3 ในรัชสมัยของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ ตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชของอินเดีย และกลายมาเป็นศาสนาประจำชาติของศรีลังกาจนถึงทุกวันนี้

บริสุทธิ์(ดั้งเดิม) พระมหินทเถระได้ตรวจชำระแล้ว เป็นคัมภีร์ที่ผ่านการสังคายนา 3 ครั้งแล้ว ปัจจุบันนี้ภิกษุชาวสิงหลใช้ร่ำเรียนจำทรงกันอยู่

ครั้นปรารภดังนี้แล้ว พระเถระก็กล่าวขอให้พระพุทธโฆสเดินทางไปยังเกาะลังกาเพื่อแปล(ปริวรรต)พระไตรปิฎกและอรรถกถาเหล่านั้นเป็นภาษามคธ ซึ่งพระพุทธโฆสก็แสดงความยินดีเต็มใจออกเดินทางสู่เกาะลังกาในรัชสมัยของพระเจ้ามหานามะนั่นเอง

พระพุทธโฆสไปถึงเกาะลังกาครั้งนั้น ได้เข้าพำนักอยู่กับสงฆ์ฝ่ายมหาวิหาร โดยพำนักที่วิหารชื่อมหาปธานฆระ ซึ่งเป็นสำนักงานบริหารของพระมหาเถระฝ่ายปกครอง(สังฆบาล) เมื่อได้ฟังเนื้อหาของอรรถกถาและเถรวาทะ(แนวคำสอนของพระเถระ) ก็แน่ใจว่าเป็นคำสอนที่แท้จริงของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงเข้าไปหาคณะสงฆ์ แจ้งความจำนงขอพิจารณาดูคัมภีร์(โปตฺถกใบลาน)ทั้งหมดเท่าที่มีอยู่ (เพื่อชำระภาษาจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ)

พระพุทธโฆสแต่งวิสุทธิมัคค์

คณะสงฆ์แห่งมหาวิหารไม่ให้คัมภีร์ใบลานแก่พระพุทธโฆสในทันที แต่ให้คาถา 2 บทเพื่อทดสอบความสามารถดูก่อน ซึ่งเมื่อได้เห็นคาถา 2 บทนั้นแล้ว พระพุทธโฆสก็ยืนยันขอพิจารณาดูคัมภีร์ใบลานทั้งหมด เมื่อได้มาแล้วก็รวบรวมทั้งพระไตรปิฎกและอรรถกถาแต่งคัมภีร์ขึ้นเล่มหนึ่งชื่อ"วิสุทธิมัคค์" โดยแต่งขึ้นอย่างย่อๆ ก่อน

คณะสงฆ์เมื่อได้อ่านเค้าโครงวิสุทธิมัคค์นั้น ก็สอบทานเนื้อหาด้วยพระไตรปิฎกและอรรถกถา ปรากฏว่าไม่เห็นความวิปริตผิดเพี้ยนเลย จึงต่างก็ยอมรับและชื่นชมในปรีชาญาณของพระพุทธโฆส ถึงกับสดุดีว่า พระพุทธโฆสเป็นพระอริยเมตไตรย(พระพุทธเจ้าองค์ต่อไป)มาเกิด ได้พร้อมใจกันยกพระไตรปิฎกและอรรถกถาให้พระพุทธโฆสเพื่อชำระเป็นภาษามคธทั้งหมด

นอกจากได้ชำระพระไตรปิฎกและอรรถกถาทั้งหมดเป็นภาษามคธแล้ว พระพุทธโฆสยังได้ขยายความแห่งวิสุทธิมัคค์ที่แต่งไว้แต่โดยย่อนั้นให้พิสดารเป็นคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ด้วย โดยอาศัยทั้งอรรถกถาและคำอธิบายของพระเถระทั้งหลายในคัมภีร์ใบลานที่ชำระเป็นหลักฐานอ้างอิง

คัมภีร์มหาวงส์กล่าวว่า เสร็จงานชำระพระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาและแต่งคัมภีร์วิสุทธิมัคค์แล้ว พระพุทธโฆสก็ได้กลับสู่ชมพูทวีปเพื่อไหว้ต้นพระศรีมหาโพธิ

เรื่องราวของพระพุทธโฆสในคัมภีร์มหาวงส์ จบลงแต่เพียงเท่านี้

พระพุทธโฆสในวิสุทธิมัคค์

คัมภีร์วิสุทธิมัคค์ ปัจจุบันพิมพ์เป็นหนังสือแบบเรียนในหลักสูตรบาลีของคณะสงฆ์ไทยโดยมหามกุฏราชวิทยาลัย ชั้น ป.ธ. ๘ ใช้เป็นวิชาแปลมคธเป็นไทย ชั้น ป.ธ. ๙ ใช้เป็นวิชาแปลไทยเป็นมคธ ในท้ายหนังสือวิสุทธิมัคค์ (หรือวิสุทธิมรรค) ที่พิมพ์เป็นแบบเรียนนี้ มีประวัติของพระพุทธโฆสเป็นภาษามคธ ชื่อ "พุทธ-

โมสปุปวตฺติกถา" โดยสมเด็จพระวันรัต เขมจารี (ผู้ชำระคัมภีร์วิสุทธิมัคค์) ซึ่งแต่งตามข้อมูลที่ได้จากคัมภีร์โบราณ มีใจความดังนี้

พ.ศ. 956 พระเจ้ามหานามะขึ้นครองราชย์ในลังกาทวีป สมัยเดียวกันนั้นมาณพคนหนึ่งเกิดในตระกูลพราหมณ์ที่หมู่บ้านใกล้ต้นโพธิ์(ที่ตรัสรู้)ในมัธยมประเทศ ชมพูทวีป (ที่เชิงอรรถบันทึกอีกว่า คัมภีร์วังสมาลินีกล่าวว่า บิดาของมาณพนั้นชื่อเกสี เป็นราชปุโรหิต มารดาชื่อเกสินี เมื่อมาณพนั้นคลอด พวกพราหมณ์บริวาร มีทาสและกรรมกรเป็นต้น ต่างเปล่งเสียงกึกก้องแสดงความยินดี การเปล่งเสียงกึกก้องนั้นคือที่มาของชื่อโมสะ (แต่บางท่านกล่าวว่า มาณพนั้นเกิดในหมู่บ้านโมสคาม จึงได้ชื่อว่าโมสะ) เมื่อเจริญวัยขึ้น มาณพนั้นเป็นผู้เชี่ยวชาญในศิลปวิทยาทั้งปวง เจนจบไตรเพท และเก่งกล้าห้าวหาญในการใช้วาทะไม่มีใครเทียบได้ ได้ตระเวนข่มวาทะไปทั่วชมพูทวีป จนไปถึงวิหารแห่งหนึ่งซึ่งมีภิกษุหลายร้อยรูปจำพรรษาอยู่ พระเรวตะเป็นผู้นำสงฆ์และเป็นพระอรหันต์ได้ปฏิสัมภิทา(ได้ญาณแตกฉานข่มลัทธิอื่นๆ ได้ทั้งหมด)

ได้มีการโต้ตอบลองภูมิปัญญากันระหว่างพระเถระกับมาณพนั้น (เหมือนกับที่คัมภีร์มหาวงส์เล่าไว้) สุดท้าย พระเถระได้ยกปัญหาในจิตตยมก (อภิธรรม)ขึ้นถามว่า "ยสฺส จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ น นิรุชฺฌติ, ตสฺส จิตฺตํ นิรุชฺฌิสฺสติ น อุปฺปชฺชิสฺสติ, ยสฺส วา ปน จิตฺตํ นิรุชฺฌิสฺสติ น อุปฺปชฺชิสฺสติ, ตสฺส จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ น นิรุชฺฌติ-จิตของบุคคลใดเกิดอยู่ยังไม่ดับ จิตของ

บุคคลนั้นจักดับจักไม่เกิดหรือ? หรือว่า จิตของบุคคลใดจักดับจักไม่เกิด จิตของบุคคลนั้น เกิดอยู่ยังไม่ดับหรือ?" (เป็นคำถามเรื่องจิตของพระอรหันต์ ซึ่งมาณพนั้นไม่เคยได้ยินได้ฟังมาก่อนเลย)

มาณพถามว่า เรื่องที่ยกมาถามนั้นเป็นมนต์ชื่ออะไร พระเถระตอบว่า ชื่อพุทธมนต์ เมื่อมาณพขอเรียนด้วย พระเถระก็บอกว่าต้องบวชเป็นภิกษุก่อนจึงจะสอนให้ มาณพได้อุปสมบทเพราะต้องการเรียนมนต์นั้น บวชแล้วก็ได้เรียนพระไตรปิฎก และต่อมาปรากฏนามว่า "พุทธโฆส"

ขณะที่พำนักอยู่ในวิหารกับพระเรวตะนั้น พระพุทธโฆสได้แต่งคัมภีร์ชื่อญาโณทัย และเริ่มจะแต่งอรรถกถาแห่งธัมมสังคณีและอรรถกถาฉบับน้อยชื่ออัฏฐสาลินี พระเรวตะได้กล่าวแนะนำให้เดินทางสู่เกาะลังกาด้วยเหตุผลเหมือนกับที่คัมภีร์มหาวงส์กล่าวแล้วทุกประการ

เรื่องราวที่แตกต่างออกไป คือมีการเล่าถึงการเดินทางของพระพุทธโฆสจำเดิมแต่ไปถึงท่าเรือโดยลำดับ พระพุทธโฆสได้พบพระพุทธทัตตเถระซึ่งสวนทางมาที่กลางมหาสมุทร ได้มีการทักทายปราศรัยกัน

เมื่อเดินทางไปถึงเกาะลังกานั้น พระเจ้ามหานามะเป็นกษัตริย์ครองราชย์อยู่ พระพุทธโฆสไปพบภิกษุสงฆ์ฝ่ายมหาวิหารที่กรุงอนุราธปุระแล้วจึงไปยังสำนักพระสังฆปาลเถระ (น่าจะหมายถึงพระเถระผู้ดำรงตำแหน่งเป็นประมุขสงฆ์ เทียบกับพระสังฆราชของไทย) สถานที่เข้าพำนักเรียกว่ามหาปธานฆระ

(แปลว่าตำหนักใหญ่ ที่นั่นพระพุทธโฆสได้รับการบอกเล่าเรื่องอรรถกถาภาษาสิงหลและเถรวาท (แนวคำสอนของพระเถระทั้งหลาย) ท่านมีความปลงใจเชื่อว่าเป็นพระพุทธศาสนาที่แท้จริง จึงเข้าไปแจ้งความจำนงต่อที่ประชุมสงฆ์ขอคัมภีร์ (ใบลาน) ทั้งหลายที่มีอยู่เพื่อดำเนินงานอรรถกถาพระไตรปิฎกตามที่ตั้งใจ

เรื่องที่บอกเล่าตรงกันอีก คือตอนที่สงฆ์ได้ให้คาถา 2 บท แก่พระพุทธโฆสเพื่อทดสอบความสามารถของท่านก่อนที่จะมอบคัมภีร์ใบลานให้ ด้วยคาถา 2 บทนั้นพระพุทธโฆสได้อาศัยพระไตรปิฎกและอรรถกถาแต่งคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ขึ้น

มีเรื่องราวปาฏิหาริย์ที่เล่าตรงกันอีกว่า เทวดาต้องการจะทำให้ความสามารถของพระพุทธโฆสเป็นที่ประจักษ์ยิ่งขึ้น ได้บันดาลให้คัมภีร์วิสุทธิมัคค์ที่ท่านเขียนเสร็จแล้วสูญหายไป พระพุทธโฆสต้องเขียนขึ้นใหม่อีกจบหนึ่ง เทวดาก็บันดาลให้คัมภีร์นั้นสูญหายไปอีก ต้องเขียนขึ้นใหม่อีกเป็นครั้งที่ 3 คัมภีร์ที่สูญหายไป 2 ครั้งแรกนั้น เทวดาได้นำมาคืนให้พร้อมกับงานเขียนฉบับที่ 3 จบลง พระพุทธโฆสได้หอบคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ทั้ง 3 ชุดนั้นเข้าไปถวายแก่คณะสงฆ์ให้พิจารณาพร้อมกัน

คณะสงฆ์อ่านพิจารณาคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ทั้ง 3 ชุดนั้นต่างก็ยอมรับว่ามีความถูกต้องสมบูรณ์แบบหาที่ทักท้วงมิได้ ไม่ว่าจะเป็นด้านเงื่อนปมปัญหา (คัณฐะ) ที่ลึกล้ำ ไม่ว่าจะเป็นอักขระ บท พยัญชนะ อรรถ การลำดับเนื้อหา มติต่างๆ ของพระเถระ (เถรวาท) หรือการอ้างอิงพระไตรปิฎก มีความถูกต้องแม่นยำไปหมด คราวนั้นทั้งเทวดาและภิกษุหลายพันรูปในมหาวิหารต่างก็

แซ่ซ้องสาธุการต่อความสามารถของพระพุทธโฆส มีเสียงร่ำลือไปทั่วว่า พระพุทธโฆสเป็นพระโพธิสัตว์อริยเมตไตรยมาเกิด

คำบอกเล่าที่คัมภีร์มหาวงส์มิได้กล่าวไว้ มีต่อไปว่า เมื่อพระเจ้ามหานามะได้ทรงสดับข่าวเกี่ยวกับพระพุทธโฆส ก็เสด็จออกจากพระนครพร้อมด้วยราชบริพารไปยังมหาวิหาร มีรับสั่งปวารณาต่อพระพุทธโฆสให้รับบิณฑบาตที่พระตำหนักหลวงเป็นประจำจนกว่างานชำระคัมภีร์จะเสร็จสิ้นลง ส่วนคณะสงฆ์แห่งมหาวิหารก็ได้มอบทั้งพระไตรปิฎกและคัมภีร์อรรถกถาซึ่งเป็นภาษาสิงหลทั้งหมดให้แก่พระพุทธโฆส และพระพุทธโฆสได้ดำเนินงานชำระและปริวรรตพระไตรปิฎกและอรรถกถาที่ปราสาท (เรือนชั้น) หลังหนึ่ง ชื่อปธานฆระ ซึ่งอยู่ทางทิศใต้แห่งมหาวิหาร

อรรถกถาภาษาสิงหล หรือที่เรียกว่าสีหลัฏฐกถานั้น มี 3 ชุด คือ 1. มหาอัฏฐกถา 2. ปัจจริยัฏฐกถา (มหาปัจจรีอัฏฐกถา) 3. กุรุนทีอัฏฐกถา

มหาอัฏฐกถา คือคัมภีร์อรรถกถาที่พระมหินทเถระนำมาแต่งเป็นภาษาสิงหล

ปัจจริยัฏฐกถา คือคัมภีร์อรรถกถาที่พระเถระทั้งหลายนั่งประชุมทำขึ้นที่เรือนแพหลังหนึ่ง (ปัจจรี แปลว่าแพ)

กุรุนทีอัฏฐกถา คือคัมภีร์อรรถกถาที่พระเถระทั้งหลายนั่งประชุมทำกันที่กุรุนทีเวฬุวิหาร

กำเนิดอรรถกถาภาษามคธใหม่

ตามเรื่องที่เรียบเรียงโดยสมเด็จพระวันรัต(เขมจารี)นี้

พระพุทธโฆสเริ่มงานปริวรรตกุรุนทีอัฏฐกถาก่อน แล้วจัดทำอรรถกถาพระวินัยปิฎก ตั้งชื่อว่า สมันตปาสาทิกา

ต่อจากนั้น ได้ปริวรรตคัมภีร์มหาอัฏฐกถา ซึ่งเป็นอรรถกถาแห่งพระสุตตันตปิฎก แล้วจัดทำคัมภีร์อรรถกถาเป็นหมวดหมู่ตามนิกายทั้ง 5 คือ

- *จัดทำอรรถกถาแห่งทีฆนิกาย ตั้งชื่อว่า สุมังคลวิลาสินี*
- *จัดทำอรรถกถาแห่งมัชฌิมนิกาย ตั้งชื่อว่า ปปัญจสูทนี*
- *จัดทำอรรถกถาแห่งสังยุตตนิกาย ตั้งชื่อว่า สารัตถัปปกาสินี*
- *จัดทำอรรถกถาแห่งอังคุตตรนิกาย ตั้งชื่อว่า มโนรถปูรณี*

(ไม่กล่าวถึงการจัดทำอรรถกถาแห่งขุททกนิกาย อาจจะเป็นไปได้ว่า สมัยนั้นขุททกนิกายไม่นับรวมเป็นพระสุตตันตปิฎก)

เสร็จจากงานปริวรรตและจัดทำคัมภีร์อรรถกถาแห่งพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎกแล้ว พระพุทธโฆสก็ปริวรรตคัมภีร์ปัจจริยัฏฐกถา และจัดทำอรรถกถาแห่งธัมมสังคณี ตั้งชื่อว่า อัฏฐสาลินี จัดทำอรรถกถาแห่งวิภังค์ ตั้งชื่อว่า สัมโมหวิโนทนี และจัดทำอรรถกถา 5 คัมภีร์(ปัญจปกรณ์) ตั้งชื่อว่า ปรมัตถทีปนี

งานปริวรรตและจัดทำคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดนั้นใช้เวลา 1 ปี เสร็จจากภารกิจอันยิ่งใหญ่นี้แล้ว พระพุทธโฆสจึงกราบลาคณะสงฆ์กลับสู่ชมพูทวีปเพื่อไหว้พระศรีมหาโพธิ์ที่พุทธคยา

การเรียบเรียงเรื่องนี้ สมเด็จพระวันรัต (เขมจารี) บันทึกไว้ด้วยคาถาในตอนท้าย ความว่า ประวัติพระพุทธโฆสนี้ ท่าน

เรียบเรียงตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สัทธัมมสังคหะและในคัมภีร์มหาวงส์โบราณ วิญญูชนผู้ใคร่จะทราบเรื่องราวที่แตกต่างออกไปขอให้สืบค้นต่อได้จากพุทธโฆสนิทานที่หนึ่ง จากคัมภีร์วังสมาลินีที่หนึ่ง และจากคัมภีร์ญาโณทัยอีกที่หนึ่ง

ข้อมูลเพิ่มเติมเกี่ยวกับประวัติพระพุทธโฆส

คัมภีร์มหาวงส์นั้นเป็นที่ยอมรับมากที่สุดในเรื่องประวัติพระพุทธโฆส มติที่เห็นขัดแย้งก็มีอยู่ เช่นมติหนึ่งกล่าวว่าพระพุทธโฆสเป็นชาวอินเดียตอนใต้ อีกมติหนึ่งกล่าวว่า พระพุทธโฆสเป็นชาวเตลงในแผ่นดินพม่า แต่ก็ล้วนเป็นความเห็นอันเกิดจากการสันนิษฐาน ซึ่งพิสูจน์แน่ชัดไม่ได้เช่นกัน

เมื่อ พ.ศ. 2499 มีหนังสือเล่มหนึ่งชื่อ "2500 Years of Buddhism" พิมพ์เนื่องในพิธีฉลองพุทธชยันติ-พระพุทธศาสนา 2500 ปี มีเรื่องหนึ่งเขียนถึงพระพุทธโฆส โดย ภรัต สิงห์ อุปัธยายะ (ชาวอินเดีย) ได้ให้ข้อมูลเพิ่มเติมเกี่ยวกับพระพุทธโฆสเพื่อพิจารณา ผู้เขียนได้กล่าวตอนหนึ่งสรุปได้ว่า

ตามคัมภีร์มหาวงส์นั้น พระพุทธโฆสเกิด ณ ตำบลใกล้พุทธคยา มีมติหนึ่งแย้งว่า ท่านมาจากไตลังคะ (Tailanga) ส่วนชาวพม่าถือว่าท่านเกิดในพม่า ข้อเท็จจริงจะเป็นประการใดก็ตามที่ยอมรับตรงกันคือ พระพุทธโฆสอยู่ที่พุทธคยาเป็นเวลานาน

ที่พุทธคยาสมัยนั้น (ช่วง พ.ศ. 900) วิหารสำหรับเป็นที่อยู่ของภิกษุที่มาจากลังกา พระเจ้ากีรติ ศรีเมฆวรรณ แห่งลังกาได้รับพระบรมราชานุญาตจากพระเจ้าสมุทรคุปต์มหาราชแห่งอินเดีย

ให้สร้างขึ้นที่พุทธคยา เพื่ออำนวยความสะดวกแก่ภิกษุจากลังกาที่เดินทางไปไหว้พระศรีมหาโพธิ์ สมัยนั้นภาษาบาลีเกือบจะไม่หลงเหลืออยู่แล้วในอินเดีย พวกนักปราชญ์(แม้แต่ในวงการชาวพุทธ)ก็นิยมใช้ภาษาสันสกฤตในการประกาศพระศาสนา พระอัศวโฆษ(มีชีวิตอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 6) นักปราชญ์ชาวพุทธก็เขียนงานกวีเป็นภาษาสันสกฤต นักคิดผู้ยิ่งใหญ่ เช่น พระนาคารชุน พระวสุพันธุ และพระทินนาคะ ก็แต่งคัมภีร์ด้วยภาษาสันสกฤต ราชวงศ์คุปตะมิได้ทรงเอื้อเฟื้อเกื้อกูลภาษาบาลีเลย ทรงส่งเสริมแต่การใช้ภาษาสันสกฤต นับเป็นยุคเสื่อมของภาษาบาลีและพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทอย่างเห็นได้ชัด ภาษาบาลีนั้นแทบจะกล่าวได้ว่าเหลืออยู่ก็แต่ที่พุทธคยาเท่านั้น

สมัยนั้น การแสดงวาทะทางศาสนาเป็นที่นิยมกันมากในหัวเมือง หนุ่มโฆสะ(พระพุทธโฆสก่อนอุปสมบท)ได้รับการศึกษามีความเชี่ยวชาญในพระเวทและวรรณคดีเป็นอันมาก ได้ชื่อว่าเป็นนักพูดตัวยง ชอบท่องเที่ยวไปปะทะคารมกับใครๆ อย่างห้าวหาญ จนกระทั่งวันหนึ่งไปพบพระเรวตะ (มีนามเต็มว่า มหาสถวีระ เรวตะ) ซึ่งเวลานั้นเป็นเจ้าอาวาสอยู่ที่พุทธคยา

วันหนึ่ง พระเรวตะได้ยินหนุ่มโฆสะสวดปตัญชลีสูตรซึ่งออกเสียงได้อย่างถูกต้องและไพเราะงดงาม รู้สึกชอบใจ จึงคิดอุบายที่จะชักนำให้เขาหันมานับถือพระพุทธศาสนา โดยจัดให้มีการสนทนาธรรมระหว่างหนุ่มโฆสะกับตัวท่านเอง ในการสนทนาครั้งนั้นได้มีการทดสอบภูมิความรู้ในลัทธิที่หนุ่มโฆสะมีความเชี่ยวชาญ ซึ่งพระเถระก็โต้ตอบได้ไม่ติดขัด แต่พอหนุ่มโฆสะขอให้

พระเถระแสดงคำสอนทางพระพุทธศาสนาบ้าง พระเถระได้แสดงด้วยหลักคำสอนทางอภิธรรม ซึ่งหนุ่มโฆสะไม่เคยได้ยินได้ฟังมาก่อน เมื่อได้ทราบว่าเป็นพุทธมนต์และอยากจะเรียน พระเถระบอกว่าถ้าบวชเป็นภิกษุก็จะสอนให้ ในที่สุดหนุ่มโฆสะก็ได้บวชเพื่อเรียนพุทธมนต์ บวชแล้วได้นามว่าพุทธโฆส

งานแต่งคัมภีร์ญาโณทัย คัมภีร์อัฏฐสาลินี และปริตตัฏฐกถา ของพระพุทธโฆส ตลอดถึงมูลเหตุที่พระพุทธโฆสต้องเดินทางไปยังเกาะลังกา และความเป็นไประหว่างที่ท่านอยู่ในสำนักมหาวิหารนั้น เล่าตรงกับคัมภีร์มหาวงส์ทุกประการ

สำหรับความเห็นที่ว่า พระพุทธโฆสเป็นชาวอินเดียตอนใต้นั้น ดร.สุภาพรรณ ณ บางช้าง ตั้งข้อสังเกตไว้ในหนังสือ "ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา" ตอนหนึ่งว่า

"มีหลักฐานยืนยันในผลงานของพระพุทธโฆสะเองว่า ท่านได้คุ้นเคยกับพระภิกษุในอินเดียตอนใต้มาก เช่น ในบทประพันธ์ตอนท้ายของปปัญจสูทนี-มัชฌิมนิกายอรรถกถา ท่านได้กล่าวว่าท่านได้แต่งคัมภีร์นี้ขึ้นตามคำขอของท่านพุทธมิตตะ ซึ่งครั้งหนึ่งอยู่ร่วมวัดเดียวกันที่มยูรสุตตปัฏฏนะ ในตอนท้ายของอังคุตตรนิกายอรรถกถา ท่านกล่าวว่าท่านได้รจนาตามคำขอของท่านโชติปาละ ซึ่งเคยอยู่ร่วมวัดเดียวกันที่กัญจิปุระและที่อื่นอีกหลายแห่ง ชื่อสถานที่ทั้ง 2 แห่งที่กล่าวถึงนี้เป็นเมืองที่พุทธศาสนาเจริญอย่างมากในช่วงสมัยหนึ่งหลังสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช เข้าใจว่าเป็นเพราะได้รับการเผยแพร่จากคณะของพระมหินทเถระซึ่งเดินทางผ่านก่อนที่จะมาลังกา

"ในตอนท้ายของคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสะยังได้ระบุนามของท่านว่า พุทธโฆสะแห่งโมรัณฑเจตกะ (Morandace-taka) ต้นฉบับใบลานบางฉบับเขียนเป็นโมรัณฑเขฏกะ บางฉบับเป็น มุทันตเขฑกะ, มุรัณฑเฏกะ และอื่นๆ

"คำว่า โมร-อณฺฑ บาลีแปลว่าไข่นกยูง เขฑกะในภาษาสันสกฤตแปลว่า หมู่บ้าน ในบทความชื่อ "Buddhaghosa-his Place of Birth," R. Subramanian เสนอข้อเท็จจริงว่า มีหมู่บ้าน 2 แห่งในอินเดียตอนใต้แห่งหนึ่งชื่อ Kotamenalipuri อยู่ห่างจาก Nagarjuna 51 ไมล์ อีกแห่งหนึ่งชื่อ Gundlapalli อยู่ห่างจาก Amaravati 58 ไมล์

"คำว่า Menali และ Gundla เป็นภาษาเตเลคุ แปลว่านกยูงและไข่ ตามลำดับ ฉะนั้นอาจเป็นได้ว่าเป็นหมู่บ้านที่พระพุทธโฆสะกล่าวถึงว่าท่านอยู่ที่นั่น"

ดร.สุภาพรรณ ณ บางช้าง แสดงความเห็นในเรื่องนี้ว่า แม้จะมีหลักฐานว่าพระพุทธโฆสเคยอยู่ในอินเดียตอนใต้ ก็ไม่เป็นหลักฐานที่ขัดแย้งกับคัมภีร์มหาวงส์ เพราะอาจเป็นไปได้ว่าท่านได้เกิดในหมู่บ้านใกล้พุทธคยาจริง แต่ต่อมาท่านได้เดินทางไปยังดินแดนต่างๆ ในอินเดีย และคงจะได้พบกับพระเรวตะในอินเดียตอนใต้ ต่อจากนั้นท่านได้ใช้ชีวิตสมณะในอินเดียตอนใต้เป็นเวลานาน จนกระทั่งเดินทางมาลังกา

ประวัติพระพุทธโฆสฉบับพม่า

ทัศนะที่ว่าพระพุทธโฆสเกิดในพม่าหรือเป็นชาวเตลง-ชาว

มอญนั้น จะเป็นไปได้แค่ไหน ไม่มีข้อมูลชัดเจนให้สืบค้นได้ คัมภีร์พุทธโฆสุปปัตติ ซึ่งแต่งโดยพระมหามัลคะชาวพม่าเมื่อพุทธศตวรรษที่ 21 นั้น เป็นคัมภีร์หนึ่งที่เล่าเรื่องพระพุทธโฆสไว้ค่อนข้างพิสดาร แต่ก็มีนัยใกล้เคียงกับคัมภีร์มหาวงส์

คัมภีร์พุทธโฆสุปปัตติ พรรณนาประวัติของพระพุทธโฆสเป็น 8 ปริเฉท ขอกล่าวถึงสาระสำคัญบางส่วน ดังนี้

พระพุทธโฆสเกิดที่หมู่บ้านโฆสะใกล้พุทธคยา เป็นบุตรของพราหมณ์หัวหน้าหมู่บ้าน ชื่อเกสี มารดาชื่อเกสินี พระเถระรูปหนึ่งซึ่งมีความคุ้นเคยกับครอบครัวนี้ได้ไปปรารภให้พราหมณ์เกสีฟังว่า คำสอนของพระพุทธเจ้าในเวลานั้นมีแต่การท่องจำร่ำเรียนด้วยภาษาสิงหล ทำอย่างไรจะได้คนมาแปลเป็นภาษามคธไว้ ต่อมาได้ทราบว่ามีเทพบุตรตนหนึ่ง ชื่อโฆสะ อยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิต สามารถจะลงมาเกิดฟื้นฟูงานพระศาสนาได้ พระเถระจึงขอให้เทพบุตรตนนั้นจุติลงมาเกิดเป็นบุตรของพราหมณ์เกสี

เทพบุตรนั้นเมื่อเกิดเป็นมนุษย์ได้นามว่าโฆสะ ครั้นเติบใหญ่เป็นหนุ่มก็ได้ศึกษาเล่าเรียนศิลปวิทยาเชี่ยวชาญในคัมภีร์พระเวท วันหนึ่งโฆสะนั่งกินถั่วอยู่ในที่ศักดิ์สิทธิ์ซึ่งถือกันว่าเป็นที่นั่งของพระวิษณุเจ้า พวกพราหมณ์เห็นเข้าก็รุมดุด่า โฆสะโต้ว่าถั่วนั่นแหละคือวิษณุ จะรู้ได้อย่างไรว่าใครคือวิษณุ ซึ่งก็ไม่มีใครอธิบายได้

อีกวันหนึ่ง พราหมณ์เกสีนิมนต์พระเถระผู้คุ้นเคยรูปนั้นไปฉันที่บ้าน ปูเสื่อของโฆสะให้พระเถระนั่ง โฆสะเห็นก็โกรธและได้ถามพระเถระว่าเคยร่ำเรียนพระเวทมาหรือไม่ พระเถระนั้นนอก

จากสามารถข้บพระเวทให้ฟังอย่างช่ำชองแล้ว ยังแสดงอภิธรรมให้ฟังด้วย โฆสะได้ฟังอภิธรรมก็เลื่อมใส ขอบวชเป็นภิกษุ ได้นามว่าพุทธโฆส เรียนพระไตรปิฎกเจนจบภายในเดือนเดียว

ต่อมา พระพุทธโฆสนั้นหลงตัวเองว่าเก่งกว่าพระเถระผู้อุปัชฌาย์ซึ่งเป็นพระอรหันต์ พระเถระรู้ว่าท่านคิดอะไรอยู่ ก็ตำหนิและให้ขอขมา พระพุทธโฆสสำนึกผิดขอให้พระเถระยกโทษให้ พระเถระถือเป็นโอกาสให้ภิกษุหนุ่มแก้ตัวด้วยการเดินทางไปลังกาเพื่อแปลอรรถกถาภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ ก่อนออกเดินทาง พระพุทธโฆสได้เทศนาโปรดบิดาจนหันมานับถือพระรัตนตรัยและบรรลุธรรมเป็นโสดาบัน

ระหว่างเดินทางอยู่กลางมหาสมุทรเพื่อไปยังเกาะลังกานั้น พระพุทธโฆสได้พบกับพระพุทธทัตตเถระซึ่งสวนทางกลับสู่อินเดีย พระพุทธทัตตะก็เล่าเรื่องที่ท่านถูกส่งไปลังกาเพื่องานแปลภาษาสิงหลเป็นภาษามคธเหมือนกัน งานที่ท่านทำเสร็จแล้วคือคัมภีร์ชินาลังการ คัมภีร์ทันตวงส์ คัมภีร์ธาตุวงส์ และคัมภีร์โพธิวงส์ งานที่ยังค้างอยู่คืองานแปลอรรถกถาและฎีกาเป็นภาษามคธ ซึ่งก็คงไม่มีโอกาสได้ทำเพราะอายุมากแล้ว (เรื่องเล่าว่า เมื่อพระพุทธทัตตะกลับถึงอินเดียก็ได้มรณภาพไปเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต)

เมื่อพระพุทธโฆสเดินทางถึงเกาะลังกา ได้พักอยู่ที่ใกล้ท่าเรือก่อน วันหนึ่งท่านได้เห็นหญิงแบกน้ำ (กุมภทาสี) สองคนทะเลาะกันด้วยเรื่องคนหนึ่งทำหม้อน้ำของอีกคนหนึ่งแตก จนเป็นเรื่องขึ้นโรงขึ้นศาล เขาให้ท่านไปเป็นพยานในศาล ซึ่งเป็นประโยชน์แก่คดีมาก เพราะท่านได้ยื่นหนังสือที่จดบันทึกคำ

ทะเลาะวิวาทกันของหญิงทั้งสองทุกถ้อยคำ พระเจ้าแผ่นดินทรงทราบเรื่องนั้นจึงมีรับสั่งให้นิมนต์ท่านเข้าวัง และเมื่อได้เข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน ก็มีโอกาสได้พบพระสังฆราชในเวลาต่อมา

ครั้งหนึ่ง พระสังฆราชสอนอภิธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย มีเนื้อหาบางตอนที่อธิบายไม่ได้ เมื่อพระสังฆราชกลับไปแล้ว พระพุทธโฆสได้เขียนคำอธิบายอภิธรรมตอนนั้นไว้บนกระดาน พระสังฆราชเห็นเข้าในวันรุ่งขึ้นก็ชอบใจ ชวนท่านเป็นครูสอนอภิธรรม แต่ท่านปฏิเสธและได้แจ้งความประสงค์ว่ามาลังกาเพื่อแปลคัมภีร์อรรถกถาเป็นภาษามคธ

พระสังฆราชได้ทดสอบความสามารถของพระพุทธโฆส โดยให้คาถา 2 บทไปเขียนอธิบาย พระพุทธโฆสเริ่มเขียนทันทีตั้งแต่หัวค่ำ เสร็จก่อนเข้าจำวัด ท้าวสักกะต้องการให้ผลงานของท่านเป็นที่ประจักษ์ยิ่งขึ้น ได้บันดาลให้งานเขียนฉบับที่ 1 หายไป ท่านได้เขียนครั้งที่ 2 เหมือนกันอีกทุกอย่าง ท้าวสักกะก็บันดาลให้หายไปอีก พระพุทธโฆสต้องเขียนอธิบายคาถา 2 บทนั้นเป็นครั้งที่ 3 พร้อมกับชิ้นงานครั้งที่ 3 นี้เองท้าวสักกะจึงบันดาลให้พระพุทธโฆสพบงาน 2 ชิ้นแรกที่หายไป ซึ่งท่านก็ได้นำผลงานทั้ง 3 ชิ้นไปถวายแก่พระสังฆราชเพื่อพิจารณา พระสังฆราชได้อ่านงานทั้ง 3 ชิ้นซึ่งเนื้อความตรงกันและมีความถูกต้องแม่นยำทุกประการ ก็เลื่อมใสในภูมิปัญญาและได้มอบคัมภีร์ใบลานอรรถกถาให้พระพุทธโฆสดำเนินงานชำระและปริวรรตเป็นภาษามคธตามความประสงค์

จะเห็นได้ว่า ความตอนนี้เล่าเรื่องคล้ายกับคัมภีร์มหาวงส์

แต่เรื่องยังไม่จบเพียงเท่านี้ คัมภีร์พุทธโฆสุปปัตติยังเล่าต่อไปอีกว่า พระพุทธโฆสทำงานชำระคัมภีร์อรรถกถา ใช้เวลาทั้งสิ้น 3 เดือนก็แล้วเสร็จ และเมื่อได้นำมอบคัมภีร์อรรถกถาซึ่งได้ปริวรรตเป็นภาษามคธแล้ว ต้นฉบับอรรถกถาที่เป็นภาษาสิงหลทั้งหมดก็ถูกเผาทำลายหมดสิ้น คัมภีร์ใบลานที่ถูกเผาทำลายนั้นกองสุมสูงเท่ากับช้าง 7 เชือกยืนต่อกัน

เมื่อกลับสู่อินเดียหลังจากเสร็จงานแล้ว พระเถระผู้อุปัชฌาย์และโยมบิดามารดาก็ยังมีชีวิตอยู่ พระพุทธโฆสมรณภาพที่พุทธคยา บังเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต มีคำทำนายว่า ในพระศาสนาของพระอริยเมตไตรยพุทธเจ้า ท่านจะได้เกิดเป็นพุทธสาวกได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง

อัฐิของพระพุทธโฆสได้รับการเก็บฝังไว้ใกล้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่ตรัสรู้ มีสถูปสร้างครอบไว้เป็นอนุสรณ์ให้สักการะบูชาอีกแห่งหนึ่ง

(ศึกษาเพิ่มเติมได้จากหนังสือ **Buddhaghosuppatti,** (published by Luzac, 1892 หนังสือ **Pali Literature of Ceylon,** by G.P. Malalasekera, และหนังสือ **The Path of Purification,** by Nanamoli, (Kandy : Buddhist Publication Society, 1975.)

คัมภีร์ผลงานของพระพุทธโฆส

หลักฐานเกี่ยวกับประวัติชีวิตของพระพุทธโฆสตามที่ยกมาแสดงตามลำดับนี้ มีอยู่ในลักษณะคำบอกเล่าสืบๆ กันมา

ภาพเขียน(ของลังกา) แสดงประวัติของพระพุทธโฆส
ตอนมอบคัมภีร์(ใบลาน)วิสุทธิมัคค์แก่คณะสงฆ์แห่งมหาวิหาร

พอได้เห็นเค้าแห่งอดีตสมัยพุทธศตวรรษที่ 1000 เท่านั้น อาจจะไม่มีความชัดเจนอะไรนัก แต่ผลงานสร้างสรรค์คัมภีร์ของพระพุทธโฆสนั้น คือหลักฐานยืนยันที่อมตะ ไม่มีใครจะปฏิเสธได้ว่าพระพุทธโฆสไม่มีตัวตนและไม่เคยมีงานฟื้นฟูพระพุทธ-ศาสนาครั้งใหญ่ แม้จะไม่มีคำบอกเล่าว่าพระพุทธโฆสเป็นใครมาจากไหน แต่งานคัมภีร์ภาษามคธอันล้ำค่าก็ได้ประกาศว่าเป็นตัวตนอันแท้จริงของพระพุทธโฆส ไม่มีวันลบเลือนได้

ต่อไปนี้คือชื่อคัมภีร์ในภาษามคธ ซึ่งส่วนหนึ่งมีหลักฐานชัดเจนว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆส และเชื่อกันว่าเป็นผลงานพระพุทธโฆส (มีบางท่านไม่เห็นด้วย)

คัมภีร์ที่แน่ชัดว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆส

ชื่อคัมภีร์	ประเภทคัมภีร์
สมันตปาสาทิกา	อรรถกถาพระวินัยปิฎก
สุมังคลวิลาสินี	อรรถกถาทีฆนิกาย (พระสุตตันตปิฎก)
ปปัญจสูทนี	อรรถกถามัชฌิมนิกาย (พระสุตตันตปิฎก)
สารัตถัปปกาสินี	อรรถกถาสังยุตตนิกาย (พระสุตตันตปิฎก)
มโนรถปูรณี	อรรถกถาอังคุตตรนิกาย (พระสุตตันตปิฎก)
อัฏฐสาลินี	อรรถกถาธัมมสังคณี (พระอภิธรรมปิฎก)
สัมโมหวิโนทนี	อรรถกถาวิภังค์ (พระอภิธรรมปิฎก)
ปรมัตถทีปนี (ปัญจปกรณ์)	อรรถกถาธาตุกถา/ ปุคคลบัญญัติ/ กถาวัตถุ/ยมก/ปัฏฐาน (พระอภิธรรมปิฎก)
วิสุทธิมัคค์	ปกรณ์วิเสส (งานนิพนธ์)

คัมภีร์ที่เชื่อกันว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆส

ชื่อคัมภีร์	ประเภทคัมภีร์
ปรมัตถโชติกา	อรรถกถาขุททกปาฐะ (พระสุตตันตปิฎก)
ปรมัตถโชติกา	อรรถกถาสุตตนิบาต (พระสุตตันตปิฎก)
ธัมมปทัฏฐกถา	อรรถกถาธัมมบท (พระสุตตันตปิฎก)
ชาตกัฏฐกถา	อรรถกถาชาดก (พระสุตตันตปิฎก)

คัมภีร์ทั้ง 4 นี้ เชื่อกันว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆส แต่มีนักปราชญ์บางท่านมีความเห็นแย้ง เช่น G.P. Malalasekera เห็นว่า คัมภีร์ชาตกัฏฐกถาน่าจะไม่ใช่ผลงานของพระพุทธโฆส อาจเป็นท่านธัมมรุจิแห่งอภัยคีรีวิหารเป็นผู้แต่ง (แต่ส่วนมากเชื่อว่าแต่งโดยพระพุทธโฆส) คัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถานั้น มีนักวิชาการหลายท่านเห็นว่า ลีลาสำนวนและวิธีการอธิบายธรรมไม่ใช่แนวของพระพุทธโฆส สำหรับคัมภีร์ปรมัตถโชติกา ก็มีนักวิชาการเช่น E.W. Adikaram เห็นว่าไม่น่าจะใช่ผลงานของพระพุทธโฆส เพราะท่าทีการแสดงทัศนะในคัมภีร์นั้นแปลกไปจากบุคลิกในคัมภีร์ของพระพุทธโฆสที่แท้จริง เช่น มีการแสดงการถ่อมตัวมากเกินไป เป็นต้น

พระอภิธรรมปิฎก

ในทัศนะของพระพุทธโฆส

คัมภีร์อรรถกถาชื่ออัฏฐสาลินี เป็นคัมภีร์อธิบายพระอภิธรรมปิฎกเล่มแรก เป็นอรรถกถาแห่งคัมภีร์ที่ 1 คือ ธัมมสังคณี แต่งโดยพระพุทธโฆส มีการอ้างอิงถึงคัมภีร์มหาอรรถกถาซึ่งเคยมีอยู่ก่อน กล่าวได้ว่าคัมภีร์อัฏฐสาลินีเป็นคัมภีร์เก่าแก่ที่สุดที่บันทึกเรื่องราวและเนื้อหาเกี่ยวกับพระอภิธรรมปิฎก แต่งขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ. 1000

ก่อนที่จะเข้าสู่การอธิบายธรรมในคัมภีร์ธัมมสังคณี พระพุทธโฆสได้กล่าวนำด้วยอารัมภกถาเป็นคำฉันท์ ต่อจากนั้นได้อธิบายและแสดงความเห็นเกี่ยวกับพระอภิธรรมปิฎกไปโดยลำดับ

ในอารัมภกถา ถอดความได้ดังนี้

"พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อประทับจำพรรษาในดาวดึงส์ในคราวแสดงยมกปาฏิหาริย์เสร็จแล้ว ได้ประทับนั่งบนศิลาอาสน์ชื่อบัณฑุกัมพล ณ โคนต้นปาริชาต ท่ามกลางหมู่เทพยดาจากหมื่นจักรวาล ทรงให้สันดุสิตเทพบุตรผู้เคยเป็นพุทธมารดาเป็นประธานแห่งทวยเทพ แล้วทรงแสดงอภิธรรมติดต่อกันไปทั้งพรรษา ครั้นทรงแสดงอภิธรรมในดาวดึงส์แล้ว ก็ได้ทรงแสดงซ้ำอีกโดยย่อแก่พระสาริบุตรที่สระอโนดาต(ในป่าหิมพานต์) พระสาริบุตรได้สดับแล้วก็มาแสดงต่อให้ภิกษุทั้งหลายได้ฟังและได้จดจำ

"ในคราวทำปฐมสังคายนา พระอานนท์เป็นผู้สวดทบทวนอภิธรรม ส่วนอรรถกถาแห่งอภิธรรมนั้น พระเถระหลายรูปผู้เชี่ยวชาญ มีพระมหากัสสปะเป็นต้น ได้พากันร้อยเรียงไว้เป็นเบื้องต้นก่อน ภายหลังพระเถระอีกหลายรูปก็ได้แต่งเติมสืบทอดกันมาอีก

"อรรถกถาแห่งอภิธรรมที่พระมหินทเถระนำมายังเกาะ(ลังกา)นั้น เรียบเรียงไว้ด้วยภาษาชาวเกาะที่นั่น(ภาษาสิงหล) ข้าพเจ้าขอแปลอรรถกถานั้นจากภาษาของชาวเกาะเป็นภาษามคธ พร้อมกันนั้นก็จักชำระไม่ให้มีคำสอนแปลกปลอมของนิกายอื่นปะปนอยู่ได้ โดยยึดถือคำวินิจฉัยของภิกษุฝ่ายมหาวิหารเป็นหลัก ให้ท่านผู้รู้ยินดีพอใจ จักอ้างอิงอรรถกถาที่เคยมีมาก่อน (ให้เป็นที่เชื่อถือได้)"

ในตอนท้ายแห่งอารัมภกถานี้ พระพุทธโฆสได้กล่าวอีกว่า เรื่องกรรมฐาน จริยา อภิญญา และวิปัสสนา ท่านได้อธิบายไว้

แล้วในคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ จึงจักไม่ยกมากล่าวซ้ำอีก จักอธิบายไปตามลำดับบทเท่านั้น

ตามคำกล่าวนี้ เท่ากับว่าคัมภีร์วิสุทธิมัคค์เป็นอรรถกถาแห่งอภิธรรมส่วนหนึ่ง และแสดงว่า คัมภีร์อัฏฐสาลินีแต่งขึ้นหลังคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ (แต่เนื่องจากคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ไม่ใช่คัมภีร์อธิบายพระไตรปิฎกโดยตรง จึงถูกจัดให้เป็นปกรณ์วิเสสหรืองานนิพนธ์พิเศษชิ้นหนึ่งของพระพุทธโฆส)

ต่อจากอารัมภกถา เป็นนิทานกถา คือข้อความเบื้องต้นเกี่ยวกับพระอภิธรรมปิฎก จับตั้งแต่ให้ความหมายหรือวิเคราะห์ศัพท์ "อภิธรรม" และความเป็นมาของอภิธรรม ดังได้แสดงไว้ส่วนหนึ่งแล้วในพระอภิธรรมปิฎกเล่ม 1 (ของหนังสือชุดนี้) แต่เพื่อให้เห็นทัศนะในแง่มุมต่างๆ เกี่ยวกับอภิธรรมของพระพุทธโฆส จะขอเก็บรายละเอียดของเนื้อหาที่ท่านแสดงไว้ในตอนต้นของคัมภีร์อัฏฐสาลินีอีกครั้งหนึ่งเพื่อประโยชน์แก่การศึกษาอภิธรรมดังนี้

แนวเนื้อหาที่ต่างกันระหว่างอภิธรรมกับสุตตันตะ

ทั้งพระอภิธรรมปิฎกและพระสุตตันตปิฎก ต่างก็สอนธรรมเรื่องเดียวกัน คือขันธ์ 5 อริยสัจ 4 โพชฌงค์ 7 เป็นต้น และเพื่อจุดมุ่งหมายเดียวกัน คือเพื่อการพ้นทุกข์ แต่การแจกแจงธรรมในรายละเอียดต่างกัน พระสุตตันตปิฎกสอนโดยวิธีเอกเทศ(ส่วนเดียว) พระอภิธรรมปิฎกสอนโดยวิธีนิปเทศ (ไม่ให้มีส่วนเหลือ-แยกแยะให้เห็นทุกส่วนทุกแง่ทุกมุมของธรรม)

กล่าวคือ การอธิบายธรรมเพื่อให้เห็นทุกแง่ทุกมุมของธรรมนั้น จะต้องทำให้ครบทั้ง 3 วิธี คือ

1. **สุตตันตภาชนีย์** อธิบายโดยสุตตันตะ คือแสดงไปตามธรรมอันเป็นพระพุทธวจนะโดยตรง ตามลักษณะเนื้อหาที่ปรากฏอยู่ในพระสุตตันตปิฎก

2. **อภิธัมมภาชนีย์** อธิบายโดยการแจกแจงรายละเอียดของธรรม เช่น สภาวะและเหตุปัจจัยเป็นต้น

3. **ปัญหาปุจฉกนัย** อธิบายโดยการตั้งปัญหาจนได้คำตอบที่ถูกต้องถึงที่สุด

จะเห็นได้ว่า วิธีการของพระสุตตันตปิฎกที่ว่าสอนโดยวิธีเอกเทศนั้น คือสอนโดยสุตตันตภาชนียนัยอย่างเดียว ส่วนพระอภิธรรมปิฎกจะใช้ทุกวิธีในการอธิบายธรรม ไม่ว่าจะยกเรื่องอะไรขึ้นอธิบาย ก็จะแจกแจงโดยสุตตันตภาชนียนัย อภิธัมมภาชนียนัย และปัญหาปุจฉกนัย การอธิบายธรรมจนครบทุกวิธีอย่างนี้แหละ เรียกว่านิปเทศ และนี่คือความหมายของคำว่าอภิธรรม (ธรรมอันยิ่ง, ธรรมอันวิเศษ คือยิ่งหรือวิเศษพิสดารโดยวิธีอธิบายอย่างนิปเทศ)

กถาวัตถุเป็นคัมภีร์อภิธรรมที่ 7

พระอภิธรรมปิฎกนั้น เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า สัตตัปปกรณ์ (สตฺต+ปกรณ์ ไทยพูดว่าสดับปกรณ์) แปลว่า 7 คัมภีร์ ประกอบด้วย 1. ธัมมสังคณีปกรณ์ 2. วิภังคปกรณ์ 3. ธาตุกถาปกรณ์ 4. ปุคคลบัญญัติปกรณ์ 5. กถาวัตถุปกรณ์ 6. ยมกปกรณ์ 7. ปัฏ

ฐานปกรณ์

ในบรรดาคัมภีร์ทั้ง 7 นี้ มีผู้คัดค้าน(วิตัณฑวาที)ว่าคัมภีร์กถาวัตถุไม่ควรจัดเป็นคัมภีร์หนึ่งในเจ็ด เพราะเป็นคัมภีร์ที่พระสาวกคือพระโมคคัลลิบุตรติสสเถระ แต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 218 แต่เมื่อถูกถามว่า ถ้าอย่างนั้นจะเรียกว่าสัตตัปปกรณ์ (7 คัมภีร์)ได้อย่างไร ฝ่ายค้านให้นับธรรมหมวดธัมมหทัยเป็นคัมภีร์ที่ 7 แต่ธัมมหทัยนั้นก็ว่าด้วยธรรมที่เคยกล่าวแล้วทั้งนั้น ไม่มีอะไรที่เป็นข้อธรรมใหม่เลย (ความเห็นของฝ่ายค้านจึงตกไป)

กถาวัตถุเป็นพุทธภาษิต

นิทานกถากล่าวต่อไปว่า เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงอภิธรรมมาโดยลำดับ ครั้นถึงกถาวัตถุ ทรงตั้งมาติกา (แม่บท) ขึ้นหัวข้อหนึ่ง หรือตอนหนึ่ง (ภาณวารหนึ่ง) พอเป็นแนวเนื้อหา โดยยกเรื่อง"บุคคล"ขึ้นมาถาม-ตอบ เช่นถามว่า สภาวะหรือปรมัตถะของบุคคล เป็นสิ่งที่เห็นได้ไหม? คำถาม-คำตอบย้อนไปย้อนมาจนได้คำตอบสุดท้ายว่า โดยสภาวะหรือโดยปรมัตถะนั้น บุคคลหามีไม่ นี่คือตัวอย่างเนื้อหาแห่งกถาวัตถุที่ทรงตั้งไว้

เหตุที่ทรงแสดงกถาวัตถุไว้อย่างนั้น เพราะทรงดำริว่า เมื่อทรงล่วงลับไป 218 ปี จักมีพระเถระรูปหนึ่ง ชื่อ โมคคัลลิบุตรติสสะ ท่ามกลางภิกษุหนึ่งพันรูป รวบรวมสูตร (หัวข้อถาม-ตอบ) รวม 1,000 สูตรขึ้นเป็นคัมภีร์กถาวัตถุ ปริมาณเท่ากับทีฆนิกาย (แห่งพระสุตตันตปิฎก) พระเถระนั้นเมื่อแสดงกถาวัตถุ ก็มิใช่แสดงด้วยความรู้(ญาณ)ของตน แต่แสดงไปตามมาติกาที่พระ

พุทธองค์ประทานไว้ ดังนั้น กถาวัตถุจึงนับเป็นพุทธภาษิต เช่น เดียวกับมธุปิณฑิกสูตร (ม.มู. 12/145/222)

ในมธุปิณฑิกสูตรนั้น พระพุทธองค์ทรงตั้งมาติกา (แม่บท, ข้อธรรม) ไว้ว่า

"ภิกษุ! ส่วนแห่งสัญญาเป็นเหตุเนิ่นช้า(ปปัญจสัญญา-สังขา-หมายถึงกิเลส)ย่อมครอบงำบุรุษเพราะเหตุใด ถ้าไม่เพลิดเพลิน ไม่ยึดถือในเหตุนั้นได้ นั่นแหละเป็นที่สิ้นสุดแห่งราคกิเลสที่แฝงอยู่ (ราคานุสัย)..."

ภิกษุทั้งหลายได้ฟังธรรมซึ่งทรงแสดงแต่ข้อใหญ่ใจความอย่างนี้ ก็ไม่แจ่มแจ้ง จึงพากันไปหาพระมหากัจจายนะ ขอให้ท่านขยายความแห่งพระพุทธดำรัสนั้น พระเถระเมื่ออธิบายขยายความจนภิกษุเหล่านั้นเข้าใจแจ่มแจ้งแล้ว ก็กล่าวแสดงความเคารพเทิดทูนในพระพุทธองค์ว่า พระองค์เปรียบเหมือนต้นไม้ที่มีแก่น ท่านขอให้ภิกษุเหล่านั้นเข้าเฝ้าพระพุทธองค์อีกเพื่อจะได้เทียบเคียงว่าคำอธิบายของท่านเข้ากันได้กับคำสอนของพระพุทธ-องค์หรือไม่ ถ้าฟังว่าเข้ากันได้จึงค่อยเชื่อ

เมื่อภิกษุเหล่านั้นเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ ทูลเนื้อความที่พระมหากัจจายนะอธิบาย พระพุทธองค์ทรงยกพระศอ(ยืดคอขึ้น) ตรัสสาธุการแล้วรับสั่งแก่ภิกษุทั้งหลายว่า พระมหากัจจายนะเป็นบัณฑิต ถ้าภิกษุทั้งหลายทูลถามพระองค์ในเรื่องนี้ พระองค์ก็จะทรงกล่าวอย่างเดียวกับพระมหากัจจายนะ

นับแต่พระพุทธองค์ตรัสอนุโมทนาสาธุการต่อการแสดงธรรมของพระมหากัจจายนะครั้งนั้น พระสูตร (สุดตันตะ) ทั้งหมด

ก็ถือกันว่าเป็นพุทธภาษิต คำสอนของพระอานนท์ที่อธิบายความทั้งหลายก็นับเป็นพุทธภาษิตทั้งสิ้น

เพราะฉะนั้น คัมภีร์ทั้งหลายที่แสดงคำอธิบายของพระเถระตามมาติกาที่พระพุทธองค์ประทานไว้ ล้วนแต่เป็นพุทธภาษิต คัมภีร์ทั้ง 7 อันรวมถึงกถาวัตถุด้วย จึงได้ชื่อว่าอภิธรรม (จัดเป็นพุทธภาษิต)

ข้ออุปมาความลึกซึ้งของอภิธรรม

ความลึกซึ้งและความกว้างใหญ่ของอภิธรรมนั้น พระพุทธโฆสกล่าวว่าเหมือนสาคร (ทะเล) คำว่าสาครในที่นี้มี 4 ประเภท คือ

1. สังสารสาคร หมายถึงการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์
2. ชลสาคร หมายถึงมหาสมุทร
3. นยสาคร หมายถึงคำสอนของพระพุทธเจ้า
4. ญาณสาคร หมายถึงสัพพัญญุตญาณของพระพุทธเจ้า

สังสารสาคร คำว่า สังสาระ หรือสงสาร นั้น หมายถึงการเวียนตายเวียนเกิดของสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งหาจุดเริ่มต้นและจุดจบไม่ได้ กำหนดด้วยจำนวนปีจำนวนกัปไม่ได้ กำหนดด้วยสมัยหรือกาลต่างๆ ก็ไม่ได้ มีพระพุทธวจนะว่า "ภิกษุทั้งหลาย! เงื่อนเบื้องต้นแห่งอวิชชาไม่ปรากฏ แต่เดิมอวิชชาไม่มี ภายหลังจึงมีอวิชชา" (องฺ.ทสก.24/61/120) อภิธรรมก็มีความลึกซึ้ง หาเบื้องต้นเบื้องปลายได้ยากอย่างนั้น

ชลสาคร มหาสมุทรลึก 84,000 โยชน์ (โปรดสังเกตการตั้งตัวเลขแสดงจำนวนมาก) น้ำในมหาสมุทรนั้นนับไม่ได้ประมาณไม่ได้ อภิธรรมก็ลึกล้ำกว้างใหญ่อย่างนั้น

นยสาคร ปีติและโสมนัสที่เกิดแก่ผู้พิจารณาเห็นพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้านั้น มากจนหาที่สุดมิได้ คือเมื่อได้นึกเห็นว่า การบัญญัติสิกขาบทและการจำแนกแจกแจงขันธ์ อายตนะเป็นต้นของพระพุทธเจ้า ไม่ใช่วิสัยที่ใครๆ จะทำได้ มีเรื่องเล่าว่าพระเถระรูปหนึ่ง ชื่อมหานาคติมิยติสสทัตตะ จะข้ามฝั่งไปไหว้ต้นมหาโพธิ์ ท่านนั่งอยู่บนที่สูงในเรือมองไปรอบทิศทาง เห็นแต่ผืนน้ำสุดสายตา จึงเกิดคำถามกับตัวเองว่า แม่น้ำในมหาสมุทรกับคำสอนของพระพุทธเจ้า (โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัฏฐาน 24) อย่างไหนหนอกว้างใหญ่กว่ากัน เมื่อพิจารณาเห็นธรรมอันละเอียดลึกซึ้ง ก็เกิดปีติว่า มหาสมุทรยังกำหนดเขตได้ว่าเบื้องล่างเป็นแผ่นดิน เบื้องบนเป็นอากาศ ข้างหนึ่งยังมีภูเขาจักรวาลเป็นเขต ข้างหนึ่งยังมีฝั่ง แต่ปัฏฐาน 24 (ในอภิธรรม)นั้นหาเขตแดนให้กำหนดไม่ได้เลย ท่านข่มปีติที่เกิดขึ้นอย่างนี้และเจริญวิปัสสนาพร้อมกันไป ก็ได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ในขณะนั้นเอง

ญาณสาคร สาครทั้ง 3 ที่กล่าวมาแล้ว ไม่มีญาณใดๆ จะหยั่งรู้ได้นอกจากสัพพัญญุตญาณ (ญาณหยั่งรู้สิ่งหรือธรรมทั้งปวง)ของพระพุทธเจ้า คำว่าญาณสาคร หมายถึงสัพพัญญุตญาณ

อภิธรรมนั้นได้แก่นยสาคร และญาณที่จะหยั่งรู้อภิธรรมได้ก็มีแต่สัพพัญญุตญาณเท่านั้น

ฉัพพัณณรังสีเกิดด้วยปัฏฐาน

นิทานกถาเล่าเรื่องพระพุทธองค์ทรงพิจารณาอภิธรรมเมื่อแรกตรัสรู้ดังนี้

ขณะพระพุทธองค์ประทับนั่งอยู่ที่โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่ตรัสรู้นั้น ทรงรู้แจ้งแทงตลอดในอภิธรรม(นยสาคร) เมื่อตรัสรู้แล้วก็ประทับนั่งในท่าขัดสมาธิอยู่อย่างนั้นจนตลอดสัปดาห์จึงเสด็จลุกจากที่ประทับ(บัลลังก์) แล้วยืนเพ่งไปยังที่ประทับนั้นโดยไม่กะพริบพระเนตรอีก ๑ สัปดาห์ ทรงพระดำริในขณะนั้นว่า สัพพัญญุตญาณ เรามาได้ ณ ที่นั่งตรงนี้เองหนอ

พวกเทวดาเห็นพระพุทธองค์ทรงยืนเพ่งพระเนตรอยู่อย่างนั้น ก็คิดกันว่าคงมีอะไรที่จะต้องตรัสรู้ต่อไปอีกกระมัง จึงยังทรงเยื่อใยที่ประทับอยู่ แท้จริงนั้นไม่มีอะไรที่จะให้พระองค์ตรัสรู้อีกแล้ว เพื่อขจัดความสงสัยของพวกเทวดา พระพุทธองค์จึงทรงเหาะสู่เวหาแสดงยมกปาฏิหาริย์

ยมกปาฏิหาริย์ คือปาฏิหาริย์แสดงน้ำกับไฟพร้อมกัน ญาณที่ทำให้เกิดปาฏิหาริย์ชนิดนี้ เรียกว่า ยมกปาฏิหิรญาณ เกิดแก่พระพุทธเจ้าเท่านั้น ครั้นทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์แล้ว ก็เสด็จจงกรมระหว่างต้นพระศรีมหาโพธิ์กับที่ที่ทรงยืนเพ่งพระเนตรอีก ๑ สัปดาห์, ตลอด 21 วัน(หรือ 3 สัปดาห์)นี้ยังไม่บังเกิดรัศมีแผ่ซ่านจากพระสรีระเลย จนกระทั่งเมื่อเข้าสู่สัปดาห์ที่ ๔ เสด็จไปประทับในเรือนแก้ว(รัตนฆรเจดีย์)ทางทิศพายัพ(ทิศตะวันตกเฉียงเหนือแห่งต้นพระศรีมหาโพธิ์) ณ ที่นั้นทรงพิจารณาอภิธรรมที่ได้ตรัสรู้แล้ว

คำว่า เรือนแก้ว หรือรัตนฆรเจดีย์นั้น มิใช่เรือนทำด้วยแก้ว แต่หมายถึงสถานที่ประทับพิจารณาอภิธรรม

ในลำดับที่ทรงพิจารณาธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ และยมกนั้น รัศมีใดๆ ก็มิได้เปล่งแสงออกจากพระวรกาย แต่เมื่อทรงเริ่มพิจารณาปัฏฐาน 24 สัพพัญญุตญาณก็ทำงานทันที เหมือนปลาใหญ่ชื่อติมิรปิงคละได้มหาสมุทรลึก 84,000 โยชน์เป็นที่แหวกว่าย

ความงดงามยิ่งใหญ่ของฉัพพัณณรังสี

พระพุทธโฆสบรรยายภาพของฉัพพัณณรังสีได้ยิ่งใหญ่งดงาม ดังนี้

ฉัพพัณณรังสี (หรือฉัพพรรณรังสี) ได้แก่ รัศมี 6 สี คือ 1. นีละ (เขียวเหมือนสีของดอกอัญชัน) 2. ปีตะ (เหลืองเหมือนสีหรดาล) 3. โลหิตะ (แดงเหมือนตะวันอ่อน) 4. โอทาตะ (ขาวเหมือนสีเงิน) 5. มัญเชฏฐะ (สีหงสบาท-ชมพูระเรื่อเหมือนสีดอกทองอนไก่) 6. ปภัสสระ (เลื่อมพรายเหมือนแก้วผลึก)

ฉัพพัณณรังสีนั้นแผ่ซ่านออกจากพระวรกาย ทั่วทั้งแผ่นฟ้าเหมือนดารดาษไปด้วยดอกอัญชัน เหมือนพร่างพราวด้วยดอกสามหาวหรือกลีบดอกอุบลเขียว เหมือนข้าวตาลประทับแก้วมณีแกว่งไกวอยู่ไปมา และเหมือนแผ่นวัสดุเขียวเข้มปูทาบอยู่ทั่วฟ้า สีเขียวที่สะท้อนแสงอยู่บนแผ่นฟ้านั้น ออกจากสีเขียวแห่งพระเกศา พระมัสสุ และพระเนตรทั้งสอง

รอบทิศทางเจิดจ้าเหมือนอาบด้วยน้ำทองคำ เหมือนแผ่

ผืนทอง เหมือนย้อมด้วยผงขมิ้น เหมือนเรี่ยรายด้วยดอกกรรณิการ์ นั่นคือรัศมีสีเหลืองอันแผ่ซ่านจากพระฉวีวรรณและจากสีทองแห่งพระเนตรทั้งสอง

รอบทิศทางโชติช่วงเหมือนย้อมด้วยจุณแห่งชาด เหมือนพร่างพรมด้วยน้ำครั่งสุกเต็มที่ เหมือนแผ่ปกด้วยผ้ากัมพลแดง เหมือนเรี่ยรายด้วยดอกชัยพฤกษ์ ดอกทองกวาว และดอกชบา นั่นคือสีแดงที่แผ่ซ่านออกมาจากพระมังสะ พระโลหิต และสีแดงแห่งพระเนตรทั้งสอง

รอบทิศทางสว่างโพลงเหมือนเนืองนองด้วยขีรธาราที่เทออกจากหม้อเงิน เหมือนเพดานแผ่นเงินที่คนขึงไว้ เหมือนขั้วตาลเงินที่แกว่งไกวไปมา เหมือนดาษดาไปด้วยดอกคล้า ดอกโกมุท ดอกย่างทราย ดอกมะลิวัลย์ ดอกมะลิซ้อน...นั่นคือ สีขาวที่แผ่ซ่านออกมาจากสีขาวแห่งพระอัฐิ พระทนต์ และพระเนตรทั้งสอง

พร้อมกันนั้น สีหงสบาทและเลื่อมประภัสสร ก็แผ่รัศมีออกจากพระสรีระทุกส่วนเหล่านั้น รวมเป็นฉัพพัณณรังสีจับแผ่นมหาปฐพีอันหนาทึบถึง 240,000 โยชน์ ปรากฏประหนึ่งก้อนทองคำบริสุทธิ์ รัศมีสีแสงสาดทะลุลงไปสะท้อนระยิบถึงผืนน้ำใต้แผ่นดิน น้ำใต้แผ่นดินนั้นกว้างใหญ่ลึกล้ำถึง 480,000 โยชน์ เสมือนทองคำเหลวที่ไหลคว้างออกจากเบ้าทอง และแสงแห่งฉัพพัณณรังสีทั้งมวลนั้นยังสาดทะลุผืนน้ำลงไปจับลมซึ่งหนาถึง 960,000 โยชน์ อาการเหมือนแท่งทองคำโยนตัว จากลมยังสาดประกายไปทั่วห้วงอวกาศ (อชฏากาส) อันหาที่สุดมิได้

เบื้องบนขึ้นไป ฉัพพัณณรังสีพุ่งโพลงไปถึงสรวงสวรรค์

ชั้นจาตุมหาราช ดาวดึงส์ ดุสิต นิมมานรดี ปรนิมมิตวสวัตดี พรหมโลก อรูปภพทั่วทุกชั้น และห้วงอวกาศอันเวิ้งว้าง

ด้านข้างรอบทิศ ฉัพพัณณรังสีสาดแสงไปทั่วทุกโลกธาตุ (ทั่วทุกจักรวาล) รัศมีสีแสงอื่นใด ไม่ว่าจะเป็นพระอาทิตย์ พระจันทร์ ดวงดาว เทวดา และพรหม ล้วนแต่อับแสงลงรุบหรู่ ไม่ต่างอะไรกับหิ่งห้อยในแสงพระอาทิตย์

ฉัพพัณณรังสีนั้น ไม่ใช่เกิดจากการอธิษฐาน ไม่ใช่เกิดจากภาวนา(การเข้าฌาน)ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย แต่เกิดจากการพิจารณาธรรมอันละเอียดสุขุม (คืออภิธรรม) เมื่อทรงพิจารณาอภิธรรม พระโลหิตก็สดใส พระวรกาย(วัตถุรูป)ก็เปล่งปลั่ง พระฉวีวรรณก็ผุดผ่อง วัณณธาตุ(สี)อันเกิดจากจิตได้แผ่รัศมี(จากจิต)รอบด้านระยะ 80 ศอก ปรากฏการณ์นั้นดำรงอยู่ 7 วัน ตลอดเวลาที่ทรงพิจารณาอภิธรรม

เมื่อทรงจำพรรษาในดาวดึงส์

เป็นที่ทราบกันในทางพุทธประวัติว่า ในพรรษาที่ 7 พระพุทธองค์ทรงจำพรรษาเพื่อแสดงธรรมโปรดเทพบุตร (พุทธมารดา) ที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และธรรมที่ทรงแสดง ณ ที่นั้น คืออภิธรรม พระพุทธโฆสได้บรรยายความเป็นไป ดังนี้

กล่าวถึงจำนวนธรรมในอภิธรรมที่ทรงพิจารณาใน 7 วันนั้น ว่ามีจำนวนเท่าใด ตอบว่า หาประมาณมิได้ เมื่ออภิธรรมในพระทัยเหลือจะคณานับได้ อภิธรรมที่ทรงนำมากล่าวสอน ก็มิอาจจะคาดหมายได้ว่า ใช้เวลากี่หมื่นกี่แสนปีจึงจะจบบริบูรณ์ได้

การแสดงอภิธรรมในดาวดึงส์นั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงที่บัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ณ โคนต้นปาริชาตท่ามกลางทวยเทพจากหมื่นจักรวาล โดยมีสันดุสิตเทพบุตร(พุทธมารดา)เป็นจุดหลัก อภิธรรมที่ทรงแสดงก็ย่อแสนย่อ (ถ้าเป็นร้อยก็หนึ่งในร้อย เป็นพันก็หนึ่งในพัน เป็นแสนก็หนึ่งในแสน) แต่เมื่อทรงแสดงตลอดเวลา 3 เดือนในพรรษานั้น ก็ได้คำสอนในอภิธรรมมากมายเหลือเกิน จนเรียกได้ว่าเป็น"อนันตเทศนา" ไม่ต่างอะไรกับแม่น้ำคงคาที่ถั่งเทลงมาจากอากาศ

ความเร็วในการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้านั้น มีการประเมินว่า เฉพาะเมื่อทรงอนุโมทนาหลังเสวย หากทรงเปล่งพระวาจาอีกเล็กน้อย ก็จะได้คำสอนมากเท่ากับทีฆนิกายและมัชฌิมนิกายรวมกัน หรือเพียงแต่ทรงแสดงธรรมแก่พุทธบริษัทหลังเสวยภัตตาหารเท่านั้น เนื้อหาของคำสอนก็จะเท่ากับสังยุตตนิกายและอังคุตตรนิกายรวมกัน ที่เป็นดังนั้น เพราะการอยู่ในภวังคจิต(ภวังคปริวาส)ของพระพุทธเจ้า เป็นไปรวดเร็วมาก(มีความถี่สูงยิ่ง) นอกจากเป็นเพราะศักยภาพของจิตแล้ว ยังเป็นเพราะพระพุทธเจ้ามีริมพระโอษฐ์เรียบชิด(ริมฝีปากบางเนียนนุ่ม) พระชิวหาอ่อนคล่อง พระสรเสียงไพเราะกังวาน พระวาจาเปล่งได้เร็ว เพราะฉะนั้น ธรรมที่ทรงแสดงเพียงชั่วครู่ ก็มากเหลือเกิน ธรรมที่ทรงแสดงทั้งไตรมาสจึงสุดจะประมาณได้

พระอานนท์นั้น ได้ชื่อว่ามีสติปัญญาล้ำเลิศ เป็นพหูสูต โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทางความจำ-จำได้เร็วจำได้มาก ไม่มีใครเทียบได้ ถึงกระนั้น จะใช้เวลาเป็นพันปีเพื่อเก็บจำคำสอนชั่วไตร-

มาสของพระพุทธเจ้านั้น ก็สุดวิสัยที่จะทำได้

มีคำถามว่า ร่างกายของพระพุทธเจ้าซึ่งต้องดำรงอยู่ด้วยอาหารการฉัน เมื่อทรงจำพรรษาอยู่ในดาวดึงส์ครั้งนั้น ทรงเป็นอยู่อย่างไร?

ตอบว่า ทรงวางแผนงานไว้อย่างดีทั้งในเรื่องเสด็จบิณฑบาตและแสดงธรรม ทรงแสดงธรรมทั้งโดยพระองค์จริงและโดยพระพุทธนิรมิต (พระพุทธเจ้าอีกองค์หนึ่ง ซึ่งทรงเนรมิตให้เหมือนพระองค์ทุกอย่าง อิริยาบถและการแสดงธรรมของพระพุทธนิรมิตเป็นไปตามที่ทรงอธิษฐานทุกประการ) ซึ่งพวกเทวดาชั้นมเหศักดิ์เท่านั้นจะรู้ว่า พระพุทธเจ้าองค์ไหนเป็นองค์จริง หรือเป็นพระพุทธนิรมิตแสดงธรรม

เมื่อทรงเนรมิตพระพุทธเจ้าอีกองค์หนึ่งให้ทำหน้าที่ตามที่ทรงอธิษฐานแล้ว พระพุทธองค์ก็ทรงถือบาตรและจีวรเสด็จลงสู่สระอโนดาต(ในป่าหิมวันต์-โลกมนุษย์) ที่นั่น พวกเทวดาจัดถวายไม้ชำระพระทนต์ชื่อนาคลดา ทรงเคี้ยวไม้นาคลดาและสรงน้ำในสระอโนดาตแล้วทรงยืนบนแผ่นมโนศิลา ทรงนุ่งสบงสองชั้นและห่มจีวร แล้วถือบาตรเสด็จสู่อุตรกุรุทวีป กลับจากเสด็จบิณฑบาตก็มาประทับที่ฝั่งสระอโนดาตเสวยพระกระยาหาร เสวยเสร็จแล้วเสด็จเข้าสู่ป่าไม้จันทน์เพื่อทรงพักผ่อนกลางวัน

พระสาริบุตรเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ที่ป่าไม้จันทน์นั้น และพระพุทธองค์ทรงทบทวนสาระสำคัญ(นัย)แห่งอภิธรรมที่ทรงแสดงแล้วในดาวดึงส์แก่พระสาริบุตรอีกครั้งหนึ่ง แม้จะได้ฟังเพียงสาระสำคัญแห่งอภิธรรม พระเถระก็เข้าใจแจ่มแจ้งเหมือน

เห็นมหาสมุทรจากปลายนิ้วที่ชี้ชวนดู นัยหนึ่งๆ ท่านสามารถขยายความได้เป็นร้อยเป็นพันเป็นแสนนัย

การสืบทอดอภิธรรมครั้งแรก

เป็นอันได้ทราบว่า อภิธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่พระสาริบุตรที่ป่าไม้จันทน์ครั้งนั้น เป็นส่วนสาระสำคัญที่เรียกว่า "นัยแห่งอภิธรรม" เมื่อได้ฟังจากพระโอษฐ์แต่ละครั้งแล้ว พระสาริบุตรก็นำมาสอนภิกษุจำนวน 500 รูป ซึ่งเป็นศิษย์บวชเพราะเลื่อมใสในยมกปาฏิหาริย์(ครั้งพระพุทธองค์ทรงแสดงที่เมืองสาวัตถี) เท่ากับ ว่าพระสาริบุตรและศิษย์ได้เรียนอภิธรรมพร้อมๆ กับพวกเทวดา เมื่อทรงแสดงอภิธรรมในดาวดึงส์จบลง ภิกษุ 500 รูปก็เรียนจบอภิธรรมจากพระสาริบุตรโดยตรง (เกือบจะพร้อมๆ กัน)

มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับชาติก่อนของภิกษุ 500 รูปนั้น ดังนี้

คราวหนึ่งสมัยพุทธกาลแห่งพระกัสสปพุทธเจ้า ภิกษุเหล่านั้นเกิดเป็นค้างคาวลูกหนู โหนห้อยอยู่ตามเงื้อมเขา มีภิกษุนักอภิธรรม 2 รูป สาธยาย(สวดท่อง)อภิธรรมอยู่ ค้างคาวได้ยินก็เงี่ยหูฟังจนขึ้นใจ แม้จะไม่รู้ความหมายของคำว่าเป็นกุศลหรือเป็นอกุศลแต่ก็เป็นผลบุญให้ค้างคาวเหล่านั้นไปเกิดในเทวโลก พวกเขาเสวยบุญในเทวโลกจนสิ้นยุคพระพุทธศาสนาของพระกัสสปพุทธเจ้า แล้วจุติมาเกิดเป็นมนุษย์ เลื่อมใสในยมก-ปาฏิหาริย์ ขอบวชในสำนักพระสาริบุตร และในที่สุดได้เรียนอภิ-ธรรมจากพระสาริบุตรโดยตรง

พระพุทธพจน์แสดงการตรัสรู้อภิธรรม

พระสาริบุตรนั้นนำสาระสำคัญของอภิธรรมมาสั่งสอนรูปแรก และการแจกแจงจำนวนปัฏฐาน(มหาปกรณ์)ก็แสดงไว้โดยท่าน ถึงกระนั้น บิดาแห่งอภิธรรมก็คือพระพุทธองค์ หาใช่พระสาริบุตรไม่ เพราะพระพุทธองค์เป็นผู้ตรัสรู้อภิธรรม ดังที่ทรงเปล่งพระวาจา(รำพึงกับพระองค์เอง)คราวประทับพิจารณาธรรมที่โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์เมื่อแรกตรัสรู้ ว่า

"เมื่อใด ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะได้รู้ชัดซึ่งธรรมพร้อมทั้งเหตุ(รู้ว่าธรรมทั้งหลายล้วนมีเหตุ)

"เมื่อใด ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะได้รู้ชัดซึ่งความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย(รู้ว่าธรรมทั้งหลายดับก็เพราะปัจจัยดับ)

"เมื่อใด ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้น พราหมณ์นั้นย่อมกำจัดมารและเสนามารเสียได้เหมือนอาทิตย์ส่องฟ้าให้สว่างฉะนั้น"

(พระวาจานี้ เป็นทั้งนัยแห่งปฏิจจสมุปบาทและอภิธรรมโดยเฉพาะเป็นนัยแห่งปัฏฐาน 24 ซึ่งทั้งปฏิจจสมุปบาทและปัฏฐานก็คือเรื่องของปัจจัย (ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผลแยกกันไม่ออก)

พระพุทธพจน์ใน 3 ปิฎก

พระวาจาที่ทรงเปล่งอุทานเมื่อทรงพิจารณาธรรม ณ ที่ตรัสรู้นั้น (ที่ขึ้นต้นด้วยบาลีว่า ยทา หเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา...) ควรจะนับเป็นปฐมพุทธพจน์ แต่มีความเห็นแตกต่างไปว่า ปฐม-พุทธพจน์คือพระดำรัสที่ตรัสแก่มารเมื่อแรกตรัสรู้เช่นกัน (ที่ขึ้นต้นด้วยบาลีว่า อเนกชาติสสารำ...) ว่า

"เมื่อเราแสวงหานายช่าง(คือตัณหา)ผู้สร้างเรือนยังไม่พบ จึงต้องเวียนเกิดเวียนตายอยู่หลายชาติ ด้วยเหตุว่า การเกิดบ่อยๆ เป็นทุกข์ ดูก่อนนายช่างผู้สร้างเรือน(คือภพ) เราพบท่านแล้ว ท่านจักสร้างเรือนไม่ได้อีกแล้ว เราหักซี่โครงทั้งหมดของท่านได้แล้ว เรือนยอดเราก็รื้อลงแล้ว จิตของเราถึงนิพพานดับตัณหาทั้งหลายได้แล้ว"

ส่วนปัจฉิมพุทธพจน์ คือพระดำรัสที่ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายระหว่างต้นสาละคู่ก่อนดับขันธปรินิพพาน(บาลีว่า หนฺททานิ ภิกฺขเว...สมฺปาเทถ.) ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตขอเตือนเธอทั้งหลายว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเถิด"

พระพุทธพจน์ที่ตรัสสอนตลอดเวลา 45 พรรษา หลัง

ปฐมพุทธพจน์และก่อนปัจฉิมพุทธพจน์ดังกล่าว จัดเป็นมัชฌิม-พุทธพจน์ พระพุทธพจน์ทั้งหมดนั้นเมื่อรวมเข้าด้วยกัน จัดเป็นปิฎกได้ 3 ปิฎก จัดเป็นนิกาย(หมวดหมู่)ได้ 5 นิกาย จัดเป็นองค์(ประเภทธรรม)ได้ 9 องค์ (เรียกว่านวังคสัตถุศาสน์) จัดเป็นธรรมขันธ์(ข้อธรรม)ได้ 84,000 ธรรมขันธ์

ปิฎกทั้ง 3 นั้น คือ 1. พระวินัยปิฎก 2. พระสุตตันตปิฎก 3. พระอภิธรรมปิฎก

พระวินัยปิฎก ประกอบด้วย ภิกขุปาติโมกข์, ภิกขุนี-ปาติโมกข์, มหาวิภังค์, ภิกขุนีวิภังค์, ขันธกะ 22, ปริวาร 16

พระสุตตันตปิฎก ประกอบด้วย

- ทีฆนิกาย 34 สูตร
- มัชฌิมนิกาย 152 สูตร
- สังยุตตนิกาย 7,762 สูตร
- อังคุตตรนิกาย 9,557 สูตร
- ขุททกนิกาย มี 15 หมวด คือ ขุททกปาฐะ, ธัมมบท, อุทาน, อิติวุตตกะ, สุตตนิบาต, วิมานวัตถุ, เปตวัตถุ, เถรคาถา, เถรีคาถา, ชาดก, นิทเทส, ปฏิสัมภิทา, อปทาน, พุทธวงส์, จริยา-ปิฎก

พระอภิธรรมปิฎก ประกอบด้วยคัมภีร์ทั้ง 7 มีธัมมสังคณี เป็นต้น

ความหมายของปิฎกทั้ง 3

พระวินัยปิฎก คำว่า วินัย ในที่นี้มีความหมาย 3 อย่าง คือ *1. มีนัยต่างๆ* หมายถึงมีเรื่องอุเทศ มีเรื่องอาบัติ เป็นต้น *2. มีนัยพิเศษ* หมายถึงมีเรื่องปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมให้รัดกุมยิ่งขึ้น เช่น มีอนุบัญญัติในสิกขาบทต่างๆ เป็นต้น *3. เป็นเครื่องฝึกหัดกายวาจา* หมายถึงสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ เป็นเครื่องป้องกันการประพฤติผิดทางกายและวาจา

พระสุตตันตปิฎก คำว่า สุตตันตะ มีความหมายดังนี้ คือ *1. แสดงประโยชน์* หมายถึงเรื่องราวและเนื้อหาในพระสูตรล้วนแต่เป็นประโยชน์ทั้งส่วนตนและส่วนรวม *2. เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ตรัสไว้ดีแล้ว* หมายถึงคำสอนในพระสูตรตรัสคล้อยตามอัธยาศัยของเวไนยสัตว์ *3. เป็นแหล่งอำนวยประโยชน์* เปรียบเหมือนโคนมเป็นแหล่งน้ำนม *4. เป็นเครื่องปกป้องรักษาประโยชน์* หมายถึงธรรมในพระสูตรเป็นเครื่องรักษาความดีรักษาประโยชน์แก่ผู้ประพฤติตาม *5. เหมือนเส้นด้ายบรรทัด* คือเป็นมาตรฐานของคนดีและเป็นเครื่องจัดระเบียบ เหมือนเส้นด้ายสำหรับร้อยดอกไม้

พระอภิธรรมปิฎก คำว่า อภิธรรม มีความหมาย 5 อย่างคือ *1. ธรรมที่เจริญ* (คือมากมาย, หลากหลาย) หมายถึงธรรมในพระอภิธรรมปิฎกนั้น มีมากมายหลากหลาย *2. ธรรมที่พึงกำหนด* หมายถึงควรกำหนดรู้ ควรศึกษาพิจารณาให้รู้ *3. ธรรมที่พึงบูชา* หมายถึงควรยกย่องเชิดชูไว้ *4. ธรรมที่กำหนดไว้* หมายถึงธรรมในพระอภิธรรมปิฎกนั้น พระพุทธเจ้าทรงแจกแจง

ไว้ ทรงวางเป็นแบบไว้ 5. *ธรรมที่ยิ่ง* หมายถึงเป็นธรรมอันยิ่งใหญ่มีคุณค่ายิ่ง

ส่วนคำว่า ปิฎก นั้น มีความหมาย 2 อย่าง คือ

1. **ปริยัติ** หมายความว่า ปิฎกทั้ง 3 นั้นเป็นตำรา เป็นคัมภีร์เพื่อศึกษาพระธรรมวินัย (ปิฎกที่แปลว่าตำรา เหมือนที่ใช้ว่า มา ปิฎกสมฺปทาเนน-อย่าเชื่อโดยอ้างตำรา)

2. **ภาชนะรองรับ** เช่น ตะกร้า ก็หมายถึงปิฎก คำว่าปิฎกในที่นี้ จึงหมายถึงที่รองรับพระธรรมวินัย

ลักษณะเนื้อหาในพระไตรปิฎก

เนื้อหาในปิฎกทั้ง 3 นั้น มีความหลายหลาก หลายแง่หลายด้าน จัดประเภทให้ต่างกันได้ตามลักษณะเนื้อหา ดังนี้

จัดตามลักษณะเทศนา

1. **อาณาเทศนา** ทรงแสดงคำสอนส่วนที่เป็นอำนาจคือข้อห้าม วางโทษไว้สำหรับความผิด ส่วนนี้คือเนื้อหาในพระวินัย-ปิฎก

2. **โวหารเทศนา** ทรงแสดงคำสอนด้วยโวหาร คือบัญญัติชื่อธรรมไว้อย่างวิจิตรพิสดาร ส่วนนี้คือลักษณะเนื้อหาในพระสุต-ตันตปิฎก

3. **ปรมัตถเทศนา** ทรงแสดงคำสอนด้วยสภาวธรรม สภาวธรรมคือความเป็นจริงดั้งเดิมของธรรมทั้งหลาย สภาวธรรมก็คือปรมัตถธรรม

จัดตามลักษณะศาสนะ (คำสอน)

1. **ยถาปราธศาสนะ** ทรงสอนตามความผิดที่เกิดขึ้น ส่วนนี้เป็นลักษณะเนื้อหาในพระวินัยปิฎก

2. **ยถานุโลมศาสนะ** ทรงสอนตามลักษณะนิสัยจิตใจของสัตว์ทั้งหลายซึ่งมีอยู่ต่างๆ กัน เป็นลักษณะเนื้อหาในพระสุตตันตปิฎก

3. **ยถาธัมมศาสนะ** ทรงสอนตามสภาวธรรมซึ่งสัตว์ทั้งหลายเห็นผิดว่าเป็นตัวตน เป็นลักษณะเนื้อหาในพระอภิธรรมปิฎก

จัดตามลำดับกถา (ถ้อยคำ)

1. **สังวราสังวรกถา** ทรงสอนเรื่องความสำรวมระวังน้อยใหญ่ อันตรงกันข้ามกับการทำผิด ส่วนนี้เป็นพระวินัยปิฎก

2. **ทิฏฐิวินิเวฐนกถา** ทรงสอนเรื่องความเห็นถูก (สัมมาทิฐิ) อันตรงกันข้ามกับทิฐิ 62 ส่วนนี้เป็นพระสุตตันตปิฎก

3. **นามรูปปริจเฉทกถา** ทรงสอนเรื่องการกำหนดนามและรูปอันเป็นเรื่องตรงกันข้ามกับกิเลสทั้งหลาย ส่วนนี้เป็นพระอภิธรรมปิฎก

จัดตามสิกขา (ศีล สมาธิ ปัญญา)

1. **อธิสีลสิกขา** ทรงสอนเรื่องการฝึกหัดกายวาจาไว้ในพระวินัยปิฎก

2. **อธิจิตตสิกขา** ทรงสอนเรื่องการฝึกอบรมจิตไว้ในพระสุตตันตปิฎก

3. **อธิปัญญาสิกขา** ทรงสอนเรื่องปัญญา-ความรู้ในสภาว-ธรรมไว้ในพระอภิธรรมปิฎก

จัดตามปหานะ (การละกิเลส)

1. **วีติกกมกิเลสปหาน** การละกิเลสระดับที่ทำให้ละเมิดศีลหรือสิกขาบท ทรงสอนไว้ในพระวินัยปิฎก

2. **ปริยุฏฐานกิเลสปหาน** การละกิเลสระดับที่กลุ้มรุมจิต ทรงสอนไว้ในพระสุตตันตปิฎก

3. **อนุสยกิเลสปหาน** การละกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในจิต ทรงสอนไว้ในพระอภิธรรมปิฎก

อีกอย่างหนึ่ง เรื่องการละกิเลสชั่วคราว (ละด้วยศีล, เป็นตทังคปหาน) ทรงสอนไว้ในพระวินัยปิฎก ส่วนการละกิเลสด้วยฌาน(ละด้วยการข่มกิเลสไว้-วิกขัมภนปหาน) และการละกิเลสได้อย่างเด็ดขาด(สมุจเฉทปหาน) ทรงสอนไว้ในพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก

และจัดได้อีกอย่างหนึ่งคือ เรื่องการละทุจริต ทรงแสดงไว้ในพระวินัยปิฎก เรื่องการละตัณหาและมิจฉาทิฐิ ทรงแสดงไว้ในพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก

กล่าวถึงความลึกซึ้ง (คัมภีรภาพ) ของพระไตรปิฎก ท่านแจกแจงว่า การเข้าถึงหรือเข้าใจแจ่มแจ้งในพระไตรปิฎกได้ มีหลายระดับ (ลึกซึ้งต่างกันตามลำดับ) คือ 1. *รู้ระดับภาษา (ตันติ)* อันได้แก่บาลี เรียกว่ารู้ธรรม 2. *รู้เนื้อความ* เข้าใจความแห่งธรรมนั้น เรียกว่ารู้อรรถ 3. *แสดงประเภทของธรรมได้ด้วยใจ-*

ไตร่ตรองตามได้ เรียกว่ารู้ในเทศนา *4. ตรัสรู้ตามความเป็นจริงของธรรมทั้งหลาย* เรียกว่ารู้ในปฏิเวธ ทั้งหมดนี้ มีความลึกซึ้งต่างระดับกัน การเข้าถึงความลึกซึ้งของพระไตรปิฎกแต่ละระดับขึ้นอยู่กับปัญญาของบุคคล

เตือนสติผู้ศึกษาพระไตรปิฎก

มีอยู่ 3 เรื่องที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาพระไตรปิฎก คือ 1. ปริยัติ (การศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎก) 2. สมบัติ (การได้ประโยชน์จากการศึกษาและปฏิบัติตามพระไตรปิฎก) 3. วิบัติ (โทษอันเกิดจากการศึกษาและปฏิบัติผิดไปจากพระไตรปิฎก) มีคำอธิบายดังนี้

ปริยัติ–การศึกษาเล่าเรียน 3 ประเภท

1. อลคัททูปมปริยัติ–ปริยัติเหมือนอสรพิษร้าย ได้แก่ ปริยัติที่ไม่ดี คือการศึกษาเล่าเรียนเพื่อเก่งในทางโต้แย้งเป็นต้น ซึ่งมีพระพุทธดำรัส(ในอลคัททูปมสูตร)สอนว่า

"ภิกษุทั้งหลาย! บุรุษต้องการอสรพิษร้าย ย่อมแสวงหาอสรพิษร้าย เมื่อเที่ยวแสวงหาอสรพิษร้าย เห็นอสรพิษร้ายตัวใหญ่ ก็จับมันที่ขนดหรือหาง อสรพิษนั้นก็จะแว้งขบเอาที่มือหรือแขนหรืออวัยวะน้อยใหญ่ที่ใดที่หนึ่ง บุรุษนั้นก็จะต้องตายหรือปางตายเพราะถูกอสรพิษกัด นั่นก็เป็นเพราะอสรพิษนั้นเขาจับไม่ดี ฉันใด

"ภิกษุทั้งหลาย! โมฆบุรุษบางจำพวกในพระธรรมวินัยนี้ก็ฉันนั้น เขาเล่าเรียนธรรม(คือพระไตรปิฎก) โดยไม่ใคร่ครวญเนื้อความแห่งธรรมด้วยปัญญา ธรรมที่เขาเล่าเรียนย่อมไม่ทนต่อการเพ่ง(ไม่ถูกพิสูจน์จนรู้จริง) โมฆบุรุษเหล่านั้นก็จะเก่งแต่ในการใช้ธรรมที่เล่าเรียนไว้โต้แย้งและเอาชนะในการใช้วาทะเท่านั้น เขาเล่าเรียนธรรมแต่ก็จะไม่ได้ประโยชน์จากธรรมนั้น เพราะธรรมเหล่านั้นเขาเรียนไม่ดี ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม เพื่อความทุกข์ไปชั่วกาลนาน นั่นก็เพราะธรรมทั้งหลายอันโมฆบุรุษเล่าเรียนไม่ดี"

2. **นิสสรณัตถปริยัติ-ปริยัติเพื่อการพ้นทุกข์** เป็นการศึกษาเล่าเรียนที่ดี คือไม่ใช่เพื่ออวดรู้อวดภูมิกัน แต่ศึกษาเล่าเรียนเพื่อทำให้ศีลสมาธิปัญญาบริบูรณ์ การศึกษาเล่าเรียนอย่างนี้จักอำนวยประโยชน์เกื้อกูลไปชั่วกาลนาน

3. **ภัณฑาคาริกปริยัติ-ปริยัติของขุนคลัง** เป็นการเล่าเรียนธรรมของพระอรหันต์ซึ่งละกิเลสได้สิ้นเชิงแล้ว แต่ท่านก็เล่าเรียนไว้เพื่อการสืบต่อพระธรรมวินัย หรือเพื่อดำรงรักษาพระธรรมวินัยสืบไป

สมบัติ-ประโยชน์จากพระไตรปิฎก 3 อย่าง

1. **วิชชา 3** ผู้ปฏิบัติดีในพระวินัยปิฎก คือเพียบพร้อมด้วยศีล(สีลสัมปทา) ย่อมมีโอกาสได้วิชชา 3 คือ ระลึกชาติได้(ปุพเพนิวาสานุสติญาณ) - หยั่งรู้การตายการเกิดของสัตว์ทั้ง

หลายได้ (จุตูปปาตญาณ) - ตรัสรู้ธรรมสิ้นอาสวะ (อาสวักขยญาณ) เพราะทางที่จะได้วิชชา 3 นั้น ทรงแสดงไว้ในพระวินัยปิฎก

2. **อภิญญา 6** ผู้ปฏิบัติดีในพระสุตตันตปิฎก อาศัยความถึงพร้อมด้วยสมาธิ (สมาธิสัมปทา) ย่อมมีโอกาสได้อภิญญา 6 (อภิญญาเกิดเพราะสมาธิภาวนา) เพราะเรื่องสมาธิทรงแสดงไว้ในพระสุตตันตปิฎก

3. **ปฏิสัมภิทา 4** ผู้ปฏิบัติดีในพระอภิธรรมปิฎกย่อมเพียบพร้อมด้วยปัญญา (ปัญญาสัมปทา) มีโอกาสได้บรรลุปฏิสัมภิทา 4 เพราะเรื่องปฏิสัมภิทาทรงแสดงไว้ในพระอภิธรรมปิฎก

(การกล่าวอย่างนี้ เพื่อจะให้เห็นว่า พระวินัยปิฎกเป็นแหล่งศีล พระสุตตันตปิฎกเป็นแหล่งสมาธิ (การฝึกอบรมจิต) และพระอภิธรรมปิฎกเป็นแหล่งปัญญา แต่แท้จริงแล้วเรื่องศีลสมาธิปัญญามีอยู่ในทุกปิฎก เพียงแต่จะมากน้อยหรือเน้นหนักต่างกันอย่างไรเท่านั้น)

วิบัติ–โทษที่ปฏิบัติผิดจากพระไตรปิฎก 3 อย่าง

1. **ทุศีล** การประพฤติละเมิดข้อที่ทรงห้ามในพระวินัยปิฎก โดยความสำคัญผิด(คือเรียนไม่ดี ถือปฏิบัติตามที่เข้าใจผิด) ย่อมทำให้เป็นผู้ทุศีล(มีอาบัติติดตัว-ความประพฤติเสียหาย)

2. **มิจฉาทิฐิ** การศึกษาพระสุตตันตปิฎกอย่างผิดๆ ไม่เข้าใจความหมายที่ถูกต้องในคำสอน ย่อมนำไปสู่มิจฉาทิฐิได้ (ทั้งๆ ที่ได้ศึกษาเล่าเรียนพระสุตตันตปิฎก)

3. **บ้า–ฟุ้งซ่าน** การศึกษาพระอภิธรรมปิฎกอย่างผิดทาง จะทำให้นึกแยกแยะธรรม (วิจารธรรม) เกินไป จนคิดในเรื่องที่ไม่ควรคิด (อจินไตย) นั่นคือที่มาของความฟุ้งซ่านหรือเป็นบ้าได้

นิกายทั้ง 5 ในพระไตรปิฎก

การแจกแจงคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็น 5 นิกาย (หมวดหมู่)นั้น พระพุทธโฆสแจกแจงต่างไปจากหมวดหมู่ของคัมภีร์พระไตรปิฎก คือแจกแจงว่า พระพุทธพจน์ทั้งหมด(ทั้งพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม) มี 5 นิกาย คือ 1. ทีฆนิกาย (หมวดคำสอนขนาดยาว) 2. มัชฌิมนิกาย (หมวดคำสอนขนาดกลาง) 3. สังยุตตนิกาย (หมวดคำสอนที่จัดประเภทธรรมหรือประเภทเรื่องราวไว้เป็นชุดๆ) 4. อังคุตตรนิกาย (หมวดคำสอนที่แสดงจำนวนธรรม) 5. ขุททกนิกาย (หมวดคำสอนหลายประเภทที่ไม่อยู่ในนิกายทั้ง 4 ข้างต้น)

ท่านแจกแจงนิกายทั้ง 5 ดังนี้

ทีฆนิกาย มี 34 พระสูตร (มีพรหมชาลสูตรเป็นต้น) แบ่งเป็น 3 วรรค (มีสีลขันธวรรคเป็นต้น)

มัชฌิมนิกาย มี 152 พระสูตร (มีมูลปริยายสูตรเป็นต้น) แบ่งเป็น 15 วรรค (มีมูลปริยายวรรคเป็นต้น)

สังยุตตนิกาย มี 7,762 พระสูตร (มีโอฆตรณสูตรเป็นต้น)

อังคุตตรนิกาย มี 9,557 พระสูตร (มีจิตตปริยาทานสูตรเป็นต้น)

ขุททกนิกาย คือ พระวินัยปิฎก พระอภิธรรมปิฎก และปาฐะ 15 ประเภท (มีธัมมบทขุททกปาฐะเป็นต้น) อันอยู่นอกนิกายทั้ง 4 ข้างต้น

นวังคสัตถุศาสน์ในพระไตรปิฎก

นวังคสัตถุศาสน์ ได้แก่คำสอนของพระพุทธเจ้าซึ่งประกอบด้วยองค์ 9 คือ 1. สุตตะ 2. เคยยะ 3. เวยยากรณะ 4. คาถา 5. อุทาน 6. อิติวุตตกะ 7. ชาดก 8. อัพภูตธรรม 9. เวทัลละ จัดเนื้อหาในพระไตรปิฎกในนวังคสัตถุศาสน์ได้ดังนี้

นวังคสัตถุศาสน์	เนื้อหาพระไตรปิฎก
สุตตะ	อุภโตวิภังค์, นิทเทส, ขันธกะ, ปริวาร (ในพระวินัยปิฎก) พระสูตรในสุตตนิบาต (มีมงคลสูตร เป็นต้น) และพระพุทธดำรัสทั้งหมดที่มีชื่อว่าสุตตันตะ
เคยยะ	สคาถวรรคทั้งหมดในสังยุตตนิกาย
เวยยากรณะ	พระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด, พระสูตรทั้งหมดที่ไม่มีคาถา และพระพุทธพจน์ทั้งหมดที่ไม่ประกอบด้วยองค์ 8 ที่เหลือ

คาถา	ธัมมบท, เถรคาถา, เถรีคาถา, และคาถาล้วนๆ ซึ่งไม่ระบุชื่อพระสูตรในสุตตนิบาต
อุทาน	82 พระสูตร ซึ่งมีคาถาที่พระพุทธเจ้าทรงเปล่งพระวาจาด้วยโสมนัสญาณ (ปลาบปลื้ม)
อิติวุตตกะ	110 พระสูตรที่ขึ้นต้นด้วยคำว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ (วุตฺตญฺเหตำ ภควตา...)
ชาดก	ชาดก 550 เรื่องในพระไตรปิฎก (มีอปัณณกชาดกเป็นต้น)
อัพภูตธรรม	พระสูตรที่กล่าวถึงเรื่องน่าอัศจรรย์ (อัพภูตธรรม) ทั้งหมด
เวทัลละ	พระสูตรที่มีการทูลถาม และได้คำตอบจนถึงที่สุด (ความรู้ที่เข้าถึงด้วยการถาม-ตอบ) ทั้งหมด มีจูฬเวทัลลสูตร, สักกปัญหสูตรเป็นต้น

พระพุทธพจน์ 84,000 ธรรมขันธ์

ธรรมขันธ์ ตามศัพท์แปลว่า กองแห่งธรรม ในที่นี้ได้แก่ เรื่องหนึ่งๆ ข้อความหนึ่งๆ ข้อธรรมหนึ่งๆ (ไม่ใช่เพียงบทหรือศัพท์หนึ่งๆ) จำนวนธรรมขันธ์ในคำสอนของพระพุทธเจ้า(ในพระสุตตันตปิฎก) หมายถึงเรื่องหนึ่งๆ (เรียกว่าอนุสนธิหนึ่ง) คำถามหนึ่งๆ คำตอบหนึ่งๆ ธรรมประเภทหนึ่งๆ ในพระไตรปิฎก

พระอานนท์เป็นผู้รวบรวมจำนวนพระธรรมวินัยที่ท่านเรียน(จดจำ)เอาไว้ ว่าได้มาจากพระพุทธองค์โดยตรงจำนวน 82,000 ธรรมขันธ์ ได้จากภิกษุทั้งหลายจำนวน 2,000 ธรรมขันธ์ (ขุ.เถร.26/397/405)

การนับจำนวนธรรมขันธ์ในพระอภิธรรมปิฎกนั้น 1 ติกะ (ธรรมหมวดละ 3 ข้อหมวดหนึ่งๆ) นับเป็น 1 ธรรมขันธ์ ธรรมหมวดละ 1 ข้อ ธรรมหมวดละ 2 ข้อ...ก็เหมือนกัน จิตวาระหนึ่งๆ ก็นับเป็น 1 ธรรมขันธ์

ในการนับจำนวนธรรมขันธ์ในพระวินัยปิฎก เรื่องที่เป็นเหตุให้ต้องอาบัติหนึ่งๆ นับเป็น 1 ธรรมขันธ์ การแจกแจงบท(ไขความ-ไขศัพท์)หนึ่งๆ อาบัติหนึ่งๆ อนาบัติหนึ่งๆ เป็นต้นแต่ละอย่างนับเป็น 1 ธรรมขันธ์

รวมเรื่องราว ข้อธรรม และข้อวินัยทั้งหมดในปิฎกทั้ง 3 ได้จำนวนทั้งสิ้น 84,000 ธรรมขันธ์

การรวบรวมพระพุทธพจน์ในคราวปฐมสังคายนา

ในการทำสังคายนาครั้งที่ 1 (ปฐมสังคายนา) ซึ่งมีพระ

มหากัสสปะเป็นประธาน ได้มีการจัดหมวดหมู่พระธรรมวินัยไว้อย่างชัดเจนในหลายลักษณะ คือ

- จัดหมวดหมู่เป็นปฐมพุทธพจน์ มัชฌิมพุทธพจน์ ปัจฉิมพุทธพจน์
- จัดหมวดหมู่เป็นพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก พระอภิธรรมปิฎก
- จัดหมวดหมู่เป็น 5 นิกาย มีทีฆนิกาย เป็นต้น
- จัดหมวดหมู่เป็นนวังคสัตถุศาสน์ มี สุตตะ เคยยะ เป็นต้น

นอกจากนี้ ยังจัดประเภทเป็นสังคหะ (เรื่องประเภทเดียวกัน)อีก เช่น อุทานสังคหะ(หมวดอุทาน) เป็นต้น

พระธรรมวินัยที่รวบรวมในคราวปฐมสังคายนานี้แหละ มีจำนวนทั้งสิ้น 84,000 ธรรมขันธ์ ใช้เวลาทำสังคายนา 7 เดือน มีคำกล่าวในตอนนี้ว่า พระมหากัสสปะทำเพื่อให้พระธรรมวินัยมีอายุได้ 5,000 ปี

หลักฐานรับรองอภิธรรมเป็นพระพุทธพจน์

หลังจากทำสังคายนาครั้งที่ 1 นั้นแล้ว อภิธรรมเป็นปิฎกหนึ่ง คือพระอภิธรรมปิฎก ว่าโดยนิกาย เป็นขุททกนิกาย ว่าโดยองค์(นวังคสัตถุศาสน์)เป็นเวยยากรณะ(คำเดียวกับไวยากรณ์แต่คนละความหมาย) ว่าโดยธรรมขันธ์ มีจำนวน 22,000 ธรรมขันธ์

มีเรื่องเล่าว่า ครั้งหนึ่ง มีพระเถระรูปหนึ่งแสดงธรรม

โดยยกเรื่องขันธ์ อายตนะ ธาตุ เป็นต้น ขึ้นมากล่าวตามแนว อภิธรรม ภิกษุรูปหนึ่งนั่งฟังอยู่ด้วย ถามขึ้นว่า ท่านนำสูตรยาว มาแสดงเหมือนจะเอาวงรอบเขาสิเนรุ สูตรนี้มีชื่อว่าอะไร พระเถระผู้เทศน์ตอบว่า ชื่ออภิธรรมสูตร ภิกษุนั้นกล่าวว่า เหตุใดจึงนำสูตรที่ไม่ใช่พุทธภาษิตมาแสดง เป็นการสมควรหรือ?คำโต้ตอบกันระหว่างภิกษุ 2 รูปนั้น มีต่อไปอีกดังนี้

"อภิธรรมใครเป็นคนกล่าวไว้"

"พระพุทธเจ้าไม่ได้สอนอภิธรรม"

"คุณได้เรียนพระวินัยปิฎกหรือไม่"

"ไม่ได้เรียนขอรับ"

"เห็นจะเป็นเพราะไม่ได้เรียนพระวินัยปิฎก จึงกล่าวอย่างนี้"

"กระผมได้เรียนแต่วินัย(ที่เป็นสิกขาบท) ขอรับ"

พระเถระผู้เทศน์(ธรรมกถึก)กล่าวว่า "แม้จะได้เรียนวินัย ก็คงไม่ได้ตั้งใจเรียน คงนั่งเรียนอยู่แถวหลังสุด หรืออาจจะเป็นเพราะว่า อุปัชฌาย์ผู้ให้ท่านบวช คงจะบวชให้แบบสุกเอาเผากิน เพราะแม้แต่วินัยท่านก็ยังเรียนได้ไม่ดี"

พระเถระกล่าวอ้างอิงพระวินัยปิฎก ซึ่งมีข้อความว่า *"ภิกษุผู้ไม่ประสงค์จะติเตียน กล่าวตามเหตุว่า นิมนต์ท่านเรียนพระสูตร เรียนคาถาทั้งหลาย หรือเรียนอภิธรรมไปก่อน ภายหลังจึงค่อยเรียนวินัย"* (วินย. 2/688/454) การกล่าวอย่างนี้ไม่เป็นอาบัติ (ในคำกล่าวนี้มีคำว่าอภิธรรม หมายความว่า การกล่าวอย่างนั้นถ้าเป็นไปด้วยเหตุผล ก็ไม่เป็นอาบัติ)

คำว่า อภิธรรม ปรากฏในอีกที่หนึ่งว่า

"ภิกษุขอโอกาสถามปัญหาในพระสูตร แต่ไพล่ถามอภิธรรมหรือวินัย ขอโอกาสถามปัญหาอภิธรรมแต่ไพล่ถามพระสูตรหรือวินัย ขอโอกาสถามปัญหาวินัย แต่ไพล่ถามพระสูตรหรืออภิธรรม"

หลักฐานพระพุทธดำรัสในพระวินัยปิฎกที่พระเถระยกมาอ้างอิงดังนี้ ทำให้ภิกษุผู้ทักท้วงนั้นยอมจำนน ไม่มีอะไรจะโต้แย้งได้

อีกพระสูตรหนึ่ง ที่เป็นหลักฐานได้ชัดยิ่งขึ้น คือ มหาโคสิงคสูตร ซึ่งมีพระพุทธดำรัสรับรองความมีอยู่ของอภิธรรมดังนี้

ครั้งหนึ่งพระสาริบุตรเข้าเฝ้าพระพุทธองค์เพื่อทูลปรึกษาเรื่องที่ท่านถาม-ตอบกับพระมหาโมคคัลลานะ พระมหาโมคคัลลานะกล่าวถึงภิกษุ 2 รูปสนทนากันด้วยเรื่องอภิธรรม(อภิธัมมกถา) โดยแลกเปลี่ยนความรู้กันในเรื่องอภิธรรม พระมหาโมคคัลลานะกล่าวกะพระสาริบุตรว่า การที่ภิกษุ 2 รูปทำอย่างนั้นทำให้ป่าโคสิงคสาลวันงดงาม (ม.มู. 12/374/401)

พระพุทธองค์ทรงยกพระศอ(เชิดคอ)ขึ้นเปล่งพระวาจาสาธุการต่อคำกล่าวของพระมหาโมคคัลลานะว่า "ดีแล้ว ดีแล้ว สาริบุตร" และตรัสว่า พระมหาโมคคัลลานะกล่าวอย่างนั้นชอบแล้วเพราะท่านเป็นธรรมกถึก(นักแสดงธรรม)

พระสูตรเรื่องนี้ บอกโดยนัยว่า พระพุทธองค์ทรงรับรองคำสอนในอภิธรรม

นักแสดงธรรมที่ดีควรรู้อภิธรรม

กล่าวกันว่า ภิกษุผู้รู้ในอภิธรรมเท่านั้น เรียกได้ว่าพระธรรมกถึก นอกจากนี้แม้กล่าวธรรมก็ไม่ใช่พระธรรมกถึก เพราะผู้ไม่รู้อภิธรรมย่อมกล่าวสับสน (ลำดับความไม่ถูก-ไม่แม่นยำ) ในเรื่องกรรม ผลของกรรม และการกำหนดรูป-อรูป ผู้รู้อภิธรรมนั้นไม่ว่าจะกล่าวธรรมหรือไม่ก็ตาม แต่เมื่อถูกถามปัญหาธรรมก็จะแก้ได้

การคัดค้านหรือปฏิเสธอภิธรรมนั้น ถูกประณามอย่างรุนแรงว่า

"เป็นการบ่อนทำลาย (ประหาร) พระพุทธศาสนา เป็นการคัดค้านสัพพัญญุตญาณ เป็นการหมิ่นเวสารัชญาณของพระพุทธเจ้า เป็นปฏิปักษ์ต่อพุทธบริษัทผู้ใคร่ฟังธรรม เป็นการปิดกั้นอริยมรรค เป็นหนึ่งในการสร้างความแตกแยก (1 ในเภทกร-วัตถุ 18 อย่าง) สมควรถูกลงอุกเขปนียกรรม(ห้ามการคบหาสมาคม) นิยสกรรม(ลดตำแหน่งอายุพรรษา) ตัชชนียกรรม(ดุด่าคาดโทษ) และถ้าทำผิดโดยการปฏิเสธอภิธรรมก็ควรขับไสไล่ส่งให้พ้นไป(ไสให้ไปเป็นขอทาน)"

ปัญหาเรื่องที่มา(นิทาน)ของอภิธรรม

เนื้อหาของพระอภิธรรมปิฎกนั้น เริ่มต้นก็เป็นข้อธรรมล้วนๆ เลย และตลอดทั้ง 12 เล่มก็มีแต่คำอธิบายทางอภิธรรม ไม่มีข้อความบอกกล่าวเลยว่า อภิธรรมมีความเป็นมาอย่างไร ถ้าเป็นคำสอนของพระพุทธองค์ แล้วตรัสที่ไหนเมื่อไร ตรัสแก่ใคร

ไม่มีแสดงไว้เลย (ที่เล่าว่าทรงแสดงแก่พระพุทธมารดาในดาวดึงส์และประทานเนื้อความย่อแก่พระสาริบุตรอีกต่อหนึ่งนั้น ก็เป็นคำบอกเล่าในชั้นอรรถกถา) จึงมีปัญหาถามว่า อภิธรรมมีนิทานหรือไม่?

คำตอบมีอยู่ 2 ส่วน คือ ไม่มีและมี(นิทาน)

คำตอบว่าอภิธรรมไม่มีนิทาน ให้เหตุผลว่าไม่ใช่แต่อภิธรรมเท่านั้นที่ไม่มีนิทาน แม้ชาดก สุตตนิบาต ธัมมบท เป็นต้น ในพระสุตตันตปิฎก ก็ไม่มีนิทานเหมือนกัน แต่ก็ยอมรับกันว่าเป็นพุทธภาษิตทั้งหมด

อีกเหตุผลหนึ่งคืออภิธรรมนั้นเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้า ไม่ใช่วิสัยของคนทั่วไป จำเดิมแต่พระโพธิสัตว์(พระพุทธองค์)จุติลงสู่พระครรภ์ ชาติกำเนิดอันสูงส่ง(อภิชาติ)ก็มีอยู่ในพระองค์ การตรัสรู้ การประกาศธรรมจักร ยมกปาฏิหาริย์ เป็นต้น ก็ล้วนมีอยู่ในพระองค์ อภิธรรมนั้นเป็นวิสัยของสัพพัญญุตญาณซึ่งมีอยู่ในพระองค์เหมือนกัน เมื่อเป็นดังนี้ ก็ไม่จำเป็นว่า ต้องมีนิทานจึงจะมีอภิธรรมได้

คำตอบว่าอภิธรรมมีนิทาน มีดังนี้

พระติสสคุตต์ ซึ่งจำพรรษาอยู่ที่มัณฑลาราม ได้อ้างถึงพระพุทธดำรัสในปเทสวิหารสูตร(หรือปเทสสูตร)ที่ตรัสว่า

"ภิกษุทั้งหลาย! เรานั้นเมื่อแรกตรัสรู้ อยู่ด้วยวิหารธรรมอันใด ก็อยู่ด้วยปเทสะคือส่วนแห่งธรรมอันนั้น"

ปเทสะคือธรรมแต่ละอย่างที่ตรัสรู้ อันได้แก่ธรรมในอภิธรรม 10 อย่าง คือ 1. ขันธปเทสะ 2. อายตนปเทสะ 3. ธาตุ-ปเทสะ 4. สัจจปเทสะ 5. อินทริยปเทสะ 6. นามปเทสะ 7. สติ-

ปัฏฐานปเทสะ 8. ฌานปเทสะ 9. นามปเทสะ 10. ธัมมปเทสะ หมายความว่า เมื่อตรัสรู้ธรรมอะไรก็เสวยสุขอยู่กับการตรัสรู้ธรรมนั้น การเสวยสุขเมื่อแรกตรัสรู้เกิดขึ้นที่ต้นพระศรีมหาโพธิ์ เพราะฉะนั้น สถานที่ตรัสรู้นั่นเอง คือนิทานของอภิธรรม

ส่วนพระสุธัมมเทวะ(ฝ่ายคามวาสี) มีความเห็นว่า บัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ใต้ร่มปาริชาตในดาวดึงส์นั่นเอง เป็นที่ทรงแสดงอภิธรรมแก่เทวดาทั้งหลาย นิทาน(ที่มา)ของอภิธรรมเริ่มขึ้นที่นั่น

อีกความเห็นหนึ่ง(ไม่ระบุแหล่งที่มา)กล่าวว่า นิทานของอภิธรรมมี 2 อย่างคือ 1. อธิคมนิทาน 2. เทสนานิทาน

อธิคมนิทาน คือความเป็นมาตั้งแต่พระพุทธองค์เสวยพระชาติเป็นสุเมธดาบสในยุคของพระทีปังกรพุทธเจ้า (เมื่อสื่อสงไขยกับแสนกัปนับแต่ภัทรกัปนี้) จนถึงตรัสรู้ที่ต้นพระศรีมหาโพธิ์ (ที่พุทธคยา)

เทสนานิทาน คือความเป็นมาช่วงตรัสรู้ที่พุทธคยาไปจนถึงแสดงธัมมจักกัปปวัตตนสูตรที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน

นิทานของอภิธรรมอีกนัยหนึ่ง แบ่งเป็น 3 ตอน คือ

1. **ทูเรนิทาน** (เริ่มแต่พระโพธิสัตว์ตั้งจิตปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าในสมัยพระทีปังกรพุทธเจ้า จนถึงอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิต)
2. **อวิทูเรนิทาน** (เริ่มที่สวรรค์ชั้นดุสิตจนถึงตรัสรู้ที่ต้นพระศรีมหาโพธิ์)
3. **สันติเกนิทาน** (ช่วงทรงแสดงอภิธรรมแก่เทวดาทั้งหลายในดาวดึงส์)

พระพุทธรูปปางนาคปรก ที่กลางสระมุจลินท์ในพุทธคยามหาวิหาร

(ขอย้ำอีกว่า เรื่องราวในชื่อเรื่องว่า "พระอภิธรรมปิฎกในทัศนะของพระพุทธโฆส"นี้ เรียบเรียงตามนิทานกถาในคัมภีร์อัฏฐสาลินี ซึ่งเป็นอรรถกถาแห่งธัมมสังคณี แต่งโดยพระพุทธโฆส)

พุทธทาสภิกขุอธิบายปรมัตถธรรม

พระธรรมโกศาจารย์(เงื่อม อินฺทปญฺโญ) หรือ "พุทธทาส-ภิกขุ" แม้จะเคยมีวิวาทะกับวงการผู้ศึกษาอภิธรรม โดยมีความเห็นว่า การศึกษาอภิธรรมที่ทำกันอยู่เป็นเรื่องเฟ้อ แต่ก็มิได้หมายความว่า ท่านปฏิเสธธรรมประเภทปรมัตถธรรม หากเมื่อได้หยิบยกปรมัตถธรรมขึ้นมาอธิบาย ก็ทำให้เรื่องยากลึกซึ้งเป็นที่เข้าใจได้สำหรับคนทั่วไป เหมือนได้ศึกษาอภิธรรมในขอบเขตที่เห็นว่าจำเป็นต้องทำความเข้าใจ

การบรรยายธรรมชุด "ปรมัตถสภาวธรรม" ของท่านพุทธ-ทาสภิกขุ มีขึ้นที่สวนโมกขพลาราม ไชยา เมื่อปีพ.ศ. 2516 จากเดือนมกราคมถึงเดือนมีนาคม อันเป็นภาคมาฆบูชา 3 เดือน คือเริ่มเมื่อวันที่ 6 มกราคม 2516 จบลงเมื่อวันที่ 31 มีนาคม

2516 รวมการบรรยาย 13 ครั้ง การบรรยายธรรมชุดนี้ ต่อมาได้ถอดคำพิมพ์เป็นหนังสือในชุด"ธรรมโฆษณ์" ให้ชื่อหนังสือว่า "ปรมัตถสภาวธรรม"

ขอสรุปประเด็นคำบรรยายให้เห็นทรรศนะเกี่ยวกับปรมัตถธรรม (ซึ่งได้แก่ "อภิธรรม") ของท่านพุทธทาสภิกขุ ดังนี้

ความหมายของปรมัตถสภาวธรรม

สภาวธรรมคือธรรมที่มันเป็นไปเองเป็นอยู่เอง เป็นธรรมทั้งปวงที่เป็นเองไปตามธรรมชาติ ปรมัตถะแปลว่า มีอรรถอันลึกซึ้ง เมื่อรวมเป็นคำว่าปรมัตถสภาวธรรม จึงหมายถึงเรื่องของธรรมชาติที่มีความหมายอันลึกซึ้ง

อธิบายสภาวธรรมเรื่อง "ธาตุ"

สิ่งที่เรียกว่าธาตุ คือทุกสิ่งในตัวเรา รวมถึงทุกสิ่งนอกตัวเรา ธาตุในตัวเราเรียกว่า ธาตุภายใน อันได้แก่ จักขุธาตุ โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ มโนธาตุ ซึ่งก็คืออายตนะภายใน 6 นั่นเอง อายตนะเหล่านี้ เมื่อมันยังไม่ทำหน้าที่เป็นอายตนะนั้นๆ เรียกว่าธาตุ ส่วนธาตุนอกตัวเราคือ รูปธาตุ สัททธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ โผฏฐัพพธาตุ ธัมมธาตุ (จับคู่กันกับธาตุภายใน) ธาตุภายนอกนี้ ถ้ายังไม่ถูกสัมผัส เรียกว่าธาตุ ถ้ามีการสัมผัสเกี่ยวข้องกันกับธาตุภายใน จึงเรียกว่าอายตนะภายนอก

แม้ผลหรือปฏิกิริยาที่เกิดจากการสัมผัสเกี่ยวข้องกันระหว่างธาตุภายในกับธาตุภายนอก ก็เรียกว่าธาตุเหมือนกัน ถ้า

เกิดความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ ก็เป็นเวทนาธาตุ ถ้าเกิดความหมายรู้ก็เป็นสัญญาธาตุ ถ้าเกิดความนึกคิดปรุงแต่งก็เป็นสังขารธาตุ(เป็นธาตุส่วนผล)

สรุปว่า ปัจจัยขั้นรากฐานของทุกสิ่ง คือธาตุ ทุกสิ่งล้วนแต่มาจากธาตุ และธาตุก็ก่อให้เกิดธาตุอย่างซับซ้อนขึ้นมาได้มากมาย

นิพพานก็เป็นธาตุอย่างหนึ่ง

นิพพานเป็นธาตุอย่างหนึ่ง เรียกว่านิพพานธาตุ เมื่อมีเหตุปัจจัยก็แสดงตัวออกมา นิพพานธาตุหมายถึงความดับสนิทแห่งทุกข์ เดี๋ยวนี้ไม่ปรากฏ ต่อเมื่อใดมีการประพฤติกระทำถูกต้อง เป็นปัจจัยและมีโอกาส มันก็ปรากฏ สามารถทำให้ปรากฏออกมาได้ (จึงมีคำว่า "กระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน")

รูปธาตุ อรูปธาตุ นิโรธธาตุ

ทุกสิ่งในโลกนี้ล้วนเป็นธาตุ ใช้คำว่า"สัพพสังขารธาตุ-ธาตุคือสังขารทั้งปวง" ไม่มีอะไรที่จะไม่เรียกว่าธาตุ ธาตุมี 3 ประเภทใหญ่คือ รูปธาตุ อรูปธาตุ และนิโรธธาตุ รูปธาตุคือธาตุที่มีรูปร่าง อรูปธาตุคือธาตุที่ไม่มีรูปร่าง คือเป็นนามธรรมหรือเป็นจิต ส่วนนิโรธธาตุ คือธาตุเป็นที่ดับของรูปธาตุและอรูปธาตุ ซึ่งหมายถึงนิพพาน

ที่มาของคำว่า "ธาตุ"

คำว่าธาตุใช้ตรงกันทั้งบาลีและสันสกฤต มาจากรากศัพท์ว่า ธรฺ ซึ่งมีความหมายว่าทรงไว้(ธารเณ) ไม่สลายไป(อวิทฺธสเน) กำหนดได้(อวตฺถาเน) ทั้ง 3 ความหมายนี้สัมพันธ์กัน คือ เมื่อมันทรงตัวอยู่ได้ มันจึงไม่สลาย และเมื่อมันทรงตัวอยู่อย่างไม่สลาย มันจึงเป็นสิ่งที่กำหนดได้ว่าอะไรเป็นอะไร ธาตุแปลได้สั้นที่สุดคือ"ทรงไว้" ทรงตัวเองไว้ก็เป็นธาตุ ทรงสิ่งอื่นไว้ก็เป็นธาตุ ถูกสิ่งอื่นทรงไว้ก็เป็นธาตุ

ธาตุและธรรม มาจากรากศัพท์เดียวกัน และมีความหมายว่า "ทรง" เหมือนกัน

ในภาษาอังกฤษ คำที่ตรงกับธาตุ คือคำว่า element มีคำนิยามสั้นๆ ว่า ultimate constituent of a whole- ส่วนประกอบที่จำเป็นอย่างเด็ดขาดสำหรับสิ่งทั้งหมด หมายความว่า ทุกสิ่งเมื่อแยกส่วนประกอบจนถึงที่สุดแล้ว ก็จะได้ส่วนประกอบแรกสุด ส่วนประกอบนั้นเป็นรากฐานที่ลึกที่สุด

ในภาษาละติน ธาตุตรงกับคำว่า conditor แปลว่าเนื่องกันอยู่และทรงกันไว้ คือแยกกันไม่ได้ ถ้าแยกกันก็เป็นธาตุอยู่ไม่ได้ (แสดงว่า conditor คือส่วนประกอบขั้นรากฐาน อันได้แก่ธาตุนั่นเอง)

พระพุทธเจ้าสอนเรื่องธาตุในภาษานามธรรม

แม้เรื่องธาตุในภาษาทางเคมีและฟิสิกส์จะสอดคล้องกับความหมายของธาตุในคำสอนของพระพุทธเจ้า เช่นทางฟิสิกส์

บอกว่าแสงสว่างก็เป็นธาตุชนิดหนึ่ง เสียงที่ได้ยินก็เป็นธาตุชนิดหนึ่ง ความร้อนก็เป็นธาตุชนิดหนึ่ง เป็นต้น คือเป็นประเภทรูป-ธาตุ แต่ไม่ใช่ความมุ่งหมายในการสอนเรื่องธาตุของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้ามุ่งสอนเรื่องธาตุในภาษาจิตใจเป็นสำคัญ

คำว่ารูปธาตุในคำสอนของพระพุทธเจ้า หมายถึงนามธรรมอย่างหนึ่ง คือคุณสมบัติที่มีอยู่ในวัตถุ

ความหมายที่แท้จริงของธาตุ 4

ธาตุ 4 (เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มหาภูตรูป) คือ 1. ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) 2. อาโปธาตุ(ธาตุน้ำ) 3. เตโชธาตุ(ธาตุไฟ) 4. วาโยธาตุ (ธาตุลม)

ปฐวีธาตุหมายถึงของแข็ง คำว่าแข็ง คือมันไม่ยอมให้สิ่งอื่นมากินเนื้อที่ของมัน ลักษณะของมันคือกินเนื้อที่ คำว่าธาตุดินมิได้หมายถึงตัวดิน แต่หมายถึงความแข็งและความกินเนื้อที่ พระพุทธศาสนาไม่ได้เรียกดินว่าธาตุดิน แต่เรียกคุณสมบัติที่มีอยู่ในธาตุดินนั้นว่าดิน

อาโปธาตุ หมายถึงคุณสมบัติของน้ำ คืออ่อนตัวได้ เกาะกุมกันอยู่ ดึงกันไว้ มันจึงไหลไปได้ คำว่าธาตุน้ำมิใช่ตัวน้ำ

เตโชธาตุ หมายถึงคุณสมบัติที่ร้อนและเผาไหม้ ทำให้สิ่งอื่นไหม้ได้ มิได้หมายถึงตัวเปลวไฟ

วาโยธาตุ หมายถึงคุณสมบัติที่ระเหยได้ เคลื่อนได้ ลอยได้ มิได้หมายถึงตัวลม

ในดินก้อนหนึ่ง มีธาตุทั้ง 4 อยู่ครบ คือมีความแข็งกิน

เนื้อที่(ธาตุดิน) มีความชื้น(ธาตุน้ำ) มีอุณหภูมิระดับใดระดับหนึ่ง (ธาตุไฟ) มีแก๊สซึ่งกำลังระเหยอยู่ตลอดเวลา(ธาตุลม)

สอนกันผิดในเรื่องธาตุ 4

การสอนในหลักสูตรนักธรรม สอนว่า ธาตุดินได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน ฯลฯ ธาตุน้ำได้แก่เลือด หนอง น้ำมูก ฯลฯ ดังนี้ เป็นต้น เป็นการสอนที่ผิด เพราะว่าในผมเส้นหนึ่งมีทั้งความแข็ง (ธาตุดิน) มีทั้งน้ำมัน(ธาตุน้ำ) มีทั้งอุณหภูมิ(ธาตุไฟ) มีทั้งส่วนที่ระเหยเป็นแก๊สหายไปอยู่ตลอดเวลา การพูดว่า ธาตุดินได้แก่ผม ขน เล็บ ฯลฯ จึงไม่ถูก ควรจะพูดใหม่ว่า ธาตุดินสังเกตเห็นได้ง่ายที่ผม ขน เล็บ ฯลฯ (แต่ไม่ได้หมายถึงว่าสิ่งที่สังเกตเห็นนั้นเป็นธาตุดิน)

ความหมายของสังขตธาตุ-อสังขตธาตุ

การจัดประเภทของธาตุอีกอย่างหนึ่ง แบ่งธาตุออกเป็น 2 ฝ่ายคือ 1. สังขตธาตุ 2. อสังขตธาตุ

สังขตธาตุคือธาตุที่มีปัจจัยปรุงแต่ง เกิดจากปัจจัยบวกกับบวิวัฒนาการตามกฎแห่งอนิจจัง คือปัจจัยนั้นมิได้หยุดนิ่งมันมีความเปลี่ยนแปลงและมีวิวัฒนาการจึงปรากฏเป็นธาตุประเภทสังขตะ

อสังขตธาตุ ไม่ต้องมีเหตุ ไม่ต้องมีปัจจัย ทรงตัวอยู่ได้เองไม่ขึ้นอยู่กับกาลเวลา เป็นอยู่ในตัวของมันเอง ไม่ได้มาจากอะไร เป็นตัวของตัวเองอย่างเด็ดขาด ไม่มีอะไรทำให้เปลี่ยนแปลง

หรือให้เป็นอย่างอื่นได้ ธาตุประเภทนี้เรียกว่าสุญญธาตุก็มี นิโรธ-ธาตุก็มี นิพพานธาตุก็มี

สอนเรื่องธาตุเพื่อให้เอาชนะธาตุ

พระพุทธเจ้าสอนเรื่องธาตุ ไม่ใช่เพียงเพื่อให้รู้เชี่ยวชาญว่าธาตุอะไรเป็นอะไรเท่านั้น แต่เพื่อให้เอาชนะ และเพื่อให้ได้มา, ให้เอาชนะคืออย่าหลง อย่าพ่ายแพ้ อย่าตกเป็นทาสแก่สิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่ง ซึ่งหมายถึงสังขตธาตุ, ให้ได้มาคือให้ได้สิ่งที่ดีที่สุดอันได้แก่นิพพานธาตุ ซึ่งเป็นประเภทอสังขตธาตุ

วิธีที่จะเอาชนะสังขตธาตุ และจะให้ได้มาซึ่งอสังขตธาตุ ก็คือ มีความคิดความเห็นที่ถูกต้องต่อธาตุ คือรู้อย่างถูกต้องว่ามันคืออะไร มันมาจากอะไร มันมีอยู่เพื่ออะไร และควรจะทำอย่างไรกับมัน ความคิดความเห็นที่ถูกต้องต่อธาตุดังกล่าวนี้หมายถึงสัมมาทิฐิ การมีสัมมาทิฐิก็คือมีวิชชาธาตุ-ธาตุรู้ ถ้ามีความโง่ต่อธาตุหรือตกเป็นทาสของธาตุ ก็หมายถึงมีอวิชชาธาตุ-ธาตุโง่ ซึ่งจะทำให้เกิดทุกข์

การปรากฏตัวของธาตุให้รู้เห็นได้

ธาตุที่รูปธรรมและธาตุที่เป็นนามธรรม มีการปรากฏตัวที่แตกต่างกัน ธาตุที่เป็นรูปธรรมปรากฏตัวหรือแสดงออกทางคุณสมบัติของวัตถุ เช่น คุณสมบัติแข็งแสดงความเป็นธาตุดิน คุณสมบัติเหลวแสดงความเป็นธาตุน้ำ เป็นต้น ส่วนธาตุที่เป็นนามธรรม มีจิตเป็นที่แสดงออก หรือปรากฏให้รู้เห็นที่จิต เช่น

ความคิดนึก ความจำ สติปัญญา ซึ่งเป็นนามธาตุ ย่อมรู้เห็นได้หรือสัมผัสได้ที่จิต

นิพพานธาตุเป็นธาตุฝ่ายนามธรรม ไม่ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย จึงมีการแสดงออกอีกแบบหนึ่ง คือให้รู้เห็นได้ทางธัมมารมณ์ อันเป็นสิ่งที่รู้ได้ทางจิต รู้ได้แต่เพียงปรากฏการณ์หรือปฏิกิริยาที่แสดงออกมา

"ตัวนิพพานธาตุแท้ๆ ไม่มีทางจะทราบได้ ไม่มีทางจะสัมผัสได้ แต่ว่าปฏิกิริยาที่สิ่งนั้นกระทำแก่จิตนี้ เมื่อจิตมันหลุดพ้นจากเครื่องผูกมัดแล้ว สิ่งนั้นสัมผัสกับจิตแล้ว มีความรู้สึกได้ทางจิตนั้น มันก็ให้ความรู้สึกที่ไม่ทุกข์เลย นี้เรียกว่านิพพานธาตุ แสดงออกมาทางจิต แต่ว่าจิตนั้นก็ไม่ใช่นิพพาน หรือว่าความรู้สึกนั้น ปรากฏการณ์นั้นก็ไม่ใช่นิพพานธาตุ แต่หากว่ามันมาจากนิพพาน-ธาตุที่มันแสดงออกมาทางจิต..."

กามธาตุ-รูปธาตุ-อรูปธาตุ

กามธาตุ รูปธาตุ และอรูปธาตุ ล้วนแต่เป็นสังขตธาตุ คือเป็นธาตุที่มีปัจจัยปรุงแต่ง การปรากฏแห่งธาตุทั้ง 3 นี้ ต้องมีเหตุปัจจัยมีโอกาส และมีการปรุงแต่งตามกฎเกณฑ์

เช่น กามธาตุ อันเป็นความรู้สึกทางกามระหว่างเพศ ต้องมีเหตุปัจจัยแห่งกามธาตุคือเพศตรงกันข้ามพร้อมอยู่ เมื่อการสัมผัสทางอายตนะ(เช่นตามองเห็นรูปที่น่ารัก)ด้วยอวิชชา ก็เป็นโอกาสให้เกิดกามธาตุได้ แต่ก็จะต้องมีการปรุงแต่งไปตามกฎเกณฑ์ของปฏิจจสมุปบาท เช่น มีการถึงกันระหว่างอายตนะ แล้ว

เกิดวิญญาณ เกิดผัสสะ เกิดเวทนา เกิดตัณหา เกิดอุปาทาน องค์ประกอบเหล่านี้ ทำให้กามธาตุปรากฏตัวอย่างสมบูรณ์

รูปธาตุและอรูปธาตุนั้นไม่เกี่ยวกับเรื่องทางเพศ ไม่ต้องมีกามตัณหาก็เกิดขึ้นได้ แต่อาศัยภวตัณหาหรือวิภวตัณหาอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นเกลียดกามอยู่ในรูปฌาน ก็เป็นรูปธาตุ เกลียดรูปฌานอยู่ในอรูปฌาน ก็เป็นอรูปธาตุ ทั้งรูปธาตุและอรูปธาตุล้วนอาศัยตัณหา คือภวตัณหา(อยากเป็น, อยากมี) หรือวิภวตัณหา(ไม่อยากเป็น, ไม่อยากมี)

เกียรติยศชื่อเสียง เป็นสิ่งที่ไม่มีรูป จัดว่าเป็นอรูปธาตุอย่างหนึ่ง เมื่อมีเหตุปัจจัย มีโอกาส และมีการปรุงแต่งตามกฎเกณฑ์แห่งปฏิจจสมุปบาท มันก็จะปรากฏตัวหรือแสดงออกได้อย่างสมบูรณ์อีกแบบหนึ่ง

การปรากฏตัวของนิพพานธาตุ

นิพพานเป็นอสังขตธาตุ ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง ไม่อยู่ใต้อำนาจปัจจัยใดๆ เป็นภาวะสิ้นกิเลส ไม่มีทุกข์ ความสิ้นกิเลส-ความไม่มีทุกข์นั่นเอง ปรากฏแก่จิต

"ไม่ใช่ความหมดกิเลสโดยตรงจะเป็นตัวธาตุ มันมีอะไรอีกอันหนึ่งซึ่งซ่อนอยู่หลังนั้น ซึ่งอยู่หลังนั้นไปอีกทีหนึ่ง คือว่าเมื่อหมดกิเลส ธาตุนี้จึงปรากฏ แต่เวลาพูดก็พูดไม่ได้อย่างนั้น ก็ต้องพูดเอาว่า ความที่สิ้นโลภะโทสะโมหะนั้นเป็นอสังขตธาตุ... ที่แท้ควรจะพูดว่า ภาวะอะไรอันหนึ่งซึ่งปรากฏออกมาเมื่อสิ้นโลภะโทสะโมหะแล้ว นั่นแหละเป็นอสังขตธาตุ"

ความสุขที่ออกมาจากนิพพานธาตุ(อันเกิดจากความสิ้นกิเลส)นั้น ไม่ใช่ตัวนิพพาน มันเป็นปฏิกิริยาที่จิตได้สัมผัสกับนิพพานธาตุ ความสุขนั้นเป็นเวทนาอย่างหนึ่ง คือเป็นสุขเวทนา

ธาตุกับขันธ์ 5 ที่เป็นทุกข์

รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เมื่อยังไม่ได้ทำหน้าที่ของมัน ก็ยังเป็นเพียงธาตุ คือรูปธาตุ เวทนาธาตุ สัญญาธาตุ สังขารธาตุ วิญญาณธาตุ เมื่อได้ทำหน้าที่ เช่น ตาเห็นรูป เกิดวิญญาณหรือรับรู้ว่าเห็น นั่นแหละจึงเป็นวิญญาณขันธ์ ขันธ์จึงหมายถึงธาตุที่ได้ทำหน้าที่ของมัน

ลำพังธาตุและขันธ์นั้นยังไม่เป็นทุกข์ ต่อเมื่อมีอวิชชาธาตุเข้าไปผสม เช่น เมื่อเห็นรูปเข้า ก็รู้สึก หรือหมายรู้ หรือคิดนึกด้วยความโง่ ขันธ์นั้นจึงกลายเป็นอุปาทานขันธ์ คือเป็นขันธ์ที่มีความยึดมั่นถือมั่น(อุปาทาน) ถ้ารูปขันธ์มีความยึดมั่นถือมั่น ก็เรียกว่าอุปาทานขันธ์คือรูป(รูปูปาทานขันธ์) ถ้าเวทนาขันธ์มีความยึดมั่นถือมั่นก็เรียกว่าอุปาทานขันธ์คือเวทนา (เวทนูปาทานขันธ์) ฯลฯ ขันธ์ที่มีความยึดมั่นถือมั่นด้วยอวิชชานั่นแหละเป็นทุกข์ คือทุกข์เพราะความยึดมั่นถือมั่น ไม่รู้เท่าทันว่าขันธ์นั้นๆ มาจากธาตุ สักแต่ว่าเป็นธาตุเท่านั้นเอง

ทุกข์เป็นธาตุอย่างหนึ่งที่ดับได้

ทุกข์ก็เป็นธาตุอย่างหนึ่ง อยู่ในฝ่ายสังขตธาตุ ถูกปรุงแต่งได้ คือเป็นเวทนาธาตุอย่างหนึ่ง เมื่อเป็นสังขตธาตุก็ย่อมเป็นสิ่ง

ที่ดับได้ ธาตุที่จะดับทุกข์ได้คือนิโรธธาตุ เมื่อรู้เท่าทันว่าสิ่งที่เป็นทุกข์เป็นสักแต่ว่าธาตุ แล้วทุกข์ดับลง นั่นแสดงว่ามีนิโรธธาตุมาทำให้ทุกข์ดับ ด้วยอำนาจของความรู้เท่าทัน(ปัญญา)

เป็นอันว่า ทุกข์ก็เป็นธาตุอย่างหนึ่ง คือเป็นเวทนาธาตุประเภททุกข์ ความดับทุกข์เป็นธาตุอย่างหนึ่ง เรียกว่านิโรธธาตุ

ความดับทุกข์มีได้ 2 แบบ คือ 1. ดับไปเองตามธรรมชาติเพราะเหตุปัจจัยดับ เป็นความดับชั่วขณะ ถ้ามีเหตุปัจจัยให้เกิดทุกข์ ทุกข์ก็จะเกิดได้อีก 2. ดับด้วยสติปัญญา แม้จะมีเหตุปัจจัยที่จะให้ทุกข์เกิด แต่รู้เท่าทันว่าเป็นเพียงธาตุประกอบกันขึ้น ทุกข์ก็เกิดขึ้นไม่ได้ ทุกข์ที่ดับได้อย่างนี้ ดับด้วยอำนาจของสติปัญญา ถ้าสามารถทำให้ทุกข์ดับได้อย่างสิ้นเชิง ไม่ให้มีการเกิดได้อีกต่อไป ความดับทุกข์นั้นก็เป็นนิโรธธาตุอันสูงสุด เรียกว่านิพพานธาตุ ซึ่งเรียกได้อีกหลายอย่าง เช่น อสังขตธาตุ อมตธาตุ เป็นต้น

ความดับของทุกข์ดังกล่าวก็เหมือนความดับของไฟ ไฟดับไปเองเพราะหมดเชื้อให้เกิดไฟไปเองก็มี ไฟดับเพราะถูกน้ำสาดให้ดับหรือถูกของทับให้ดับก็มี ฉันใดก็ฉันนั้น

เมื่อธาตุเกิด ทุกข์จึงเกิด

โดยปกติ เมื่อธาตุอยู่ตามธรรมชาติหรืออยู่ตามสภาวะของมัน ก็ยังไม่เรียกว่า"ธาตุเกิด" ต่อเมื่อธาตุได้โอกาสทำหน้าที่ขึ้นมา เช่น ตา(จักขุธาตุ) เห็นรูป(รูปธาตุ) เกิดวิญญาณธาตุ คือรับรู้ว่าเห็น นั่นแหละเรียกว่าธาตุเกิด หรือธาตุปรากฏ

ธาตุเมื่อเกิดหรือปรากฏแล้ว ถ้าเป็นทุกข์ก็เป็นเวทนาธาตุ

ถ้ามีการหมายรู้ก็เป็นสัญญาธาตุ ถ้ามีการคิดนึกปรุงแต่งก็เป็นสังขารธาตุ และถ้าเกิดการรับรู้จากเวทนา จากสัญญา หรือจากสังขาร ก็เป็นวิญญาณธาตุได้อีก(วิญญาณธาตุเกิดได้หลายหน)

ลำพังรูปธาตุ เวทนาธาตุ สัญญาธาตุ สังขารธาตุ หรือวิญญาณธาตุ ที่เกิดหรือปรากฏเมื่อได้โอกาสดังกล่าว ยังไม่เป็นทุกข์ ต่อเมื่อมีความโง่(อวิชชาธาตุ)เข้าไปผสม ไปยึดมั่นถือมั่นว่าธาตุนั้นๆ เป็นตัวตนหรือเป็นของตนจึงเป็นทุกข์ นี่คือที่มาของคำว่าอุปาทานขันธ์เป็นทุกข์ ตัวธาตุเองหาได้เป็นทุกข์ไม่ ตัวธาตุเองเพียงแต่เกิดหรือปรากฏตามเหตุปัจจัยเท่านั้น

ชีวิตแต่ละวันมีแต่ธาตุเกิดและธาตุดับ เพราะชีวิตประกอบด้วย 18 ธาตุ คือ

จักขุธาตุ+รูปธาตุ ทำให้เกิดวิญญาณธาตุทางตา
โสตธาตุ+สัททธาตุ ทำให้วิญญาณธาตุทางหู
ฆานธาตุ+คันธธาตุ ทำให้เกิดวิญญาณธาตุทางจมูก
ชิวหาธาตุ+รสธาตุ ทำให้เกิดวิญญาณธาตุทางลิ้น
กายธาตุ+โผฏฐัพพธาตุ ทำให้เกิดวิญญาณธาตุทางกาย
มโนธาตุ+ธัมมธาตุ ทำให้เกิดวิญญาณธาตุทางใจ

กล่าวคือ วิญญาณธาตุ(ความรับรู้) เกิดหรือปรากฏเพราะอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกถึงกันเข้าได้ทั้งวัน เกิดแล้วก็ดับ เกิดแล้วก็ดับ ตามเหตุปัจจัยอยู่ทั้งวัน แม้แต่ขณะไม่มีอะไรถึงกันข้างนอก มโนธาตุก็เกิดได้ โดยการคิดถึงเรื่องต่างๆ คือใจ(มโนธาตุ)+เรื่องที่คิด(ธัมมธาตุ หรือธัมมารมณ์) ทำให้เกิดวิญญาณธาตุทางใจ(มโนวิญญาณธาตุ)

เห็นผิดในเรื่องธาตุก็เป็นมิจฉาทิฐิได้

การที่พระพุทธองค์ทรงอาจหาญประกาศรับรองพระองค์เองว่าได้ตรัสรู้เป็นสัมมาสัมพุทธะ ก็เพราะได้ประจักษ์ในพระองค์เองว่า ทรงมีความรู้ที่เรียกว่า ทศพลญาณ(ญาณของพระพุทธเจ้า) 10 อย่าง ซึ่งความรู้หนึ่งในนั้นคือ นานาธาตุญาณ-ความรู้เรื่องธาตุต่างๆ รู้ว่าโลกประกอบด้วยธาตุมากมายและเป็นธาตุต่างๆ กัน

ในสมัยเดียวกัน เจ้าลัทธิอื่นก็สอนเรื่องธาตุเหมือนกัน แต่เป็นธาตุที่เห็นผิด เห็นโลกและชีวิตว่าเป็น"ธาตุเท่านั้น" แล้วเลยเข้าใจว่าไม่มีบุญไม่มีบาป

เจ้าลัทธิชื่อ ปกุธะ กัจจานะ สอนว่า ธาตุมี 7 อย่าง คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม สุข ทุกข์ และชีวะ ธาตุทั้ง 7 นี้ ไม่มีใครทำอะไรได้ ไม่มีการเปลี่ยนแปลง เป็นของตายตัวอยู่อย่างนั้นตลอดเวลา ใครจะฆ่าฟันใคร ก็ไม่มีผลต่อธาตุทั้ง 7 นั้น เป็นเพียงธาตุผ่านกันไปมา ไม่มีผลเป็นบุญหรือบาป ชีวะนั้นคืออาตมัน ไม่มีอะไรทำให้เปลี่ยนแปลงได้ เพราะเป็นธาตุที่ดำรงอยู่ตายตัวชั่วนิรันดร์

เจ้าลัทธิชื่อ อชิตะ เกสกัมพล สอนว่า คนเราประกอบด้วยธาตุ 4 เท่านั้น เมื่อตายลง ธาตุดินก็กลับไปหาดิน ธาตุน้ำก็กลับไปหาน้ำ ธาตุไฟก็กลับไปหาไฟ ธาตุลมก็กลับไปหาลม จึงไม่มีประโยชน์อะไรในการทำบุญให้ทาน

ส่วนพระพุทธองค์ แม้จะสอนเรื่องธาตุว่าเป็นเพียงธาตุก็จริง แต่ไม่ปฏิเสธเรื่องบุญหรือบาป หรือความดีและความชั่ว หรือแม้แต่เรื่องนรกสวรรค์

ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวในตอนนี้ว่า

"พูดเรื่องธาตุนี้ มุ่งหมายความไม่ยึดมั่นถือมั่น เพื่อจะไม่เกิดกิเลส แล้วก็บอกให้เห็นว่าเป็นสักว่าธาตุ ธาตุเท่านั้น ไม่ได้มุ่งหมายจะยกเลิกเรื่องดีเรื่องชั่ว เรื่องบุญหรือบาป หรือเรื่องนรกเรื่องสวรรค์ ยังไม่ได้พูดไม่ได้บอกว่า ตายแล้วไม่เกิด ยังไม่ได้บอกว่านรกหรือสวรรค์ไม่มี หากแต่ว่าให้มาสนใจกันที่นี่ก่อน ให้รู้จักว่าอะไรมีอยู่ที่นี่ และก็มีนรกหรือมีสวรรค์ชนิดอื่นในความหมายอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งอยู่ที่นี่ ซึ่งจะเห็นอยู่ชัดๆ นี่ และถ้าไม่ตก(นรก)ก็ไม่ตกได้ที่นี่ หรือถ้าจะเอาให้ได้เช่นสวรรค์เป็นต้นก็เอาได้ที่นี่..."

นรก-สวรรค์ในปัจจุบันทันที

เมื่อตาเห็นรูป เกิดจักขุวิญญาณธาตุขึ้น เรียกว่า ผัสสะหรือสัมผัส ผัสสะจัดเป็นเวทนาธาตุก็ได้ เป็นสังขารธาตุก็ได้ ถ้าเป็นเวทนาธาตุหมายถึงความรู้สึกอันเกิดจากผัสสะ ถ้าเป็นสังขาร-ธาตุหมายถึงความปรุงแต่ง คือเมื่อเกิดวิญญาณธาตุแล้วก็คิดนึกไปต่างๆ

เหตุที่ผัสสะอยู่ในฝ่ายเวทนาธาตุ เพราะผัสสะทำให้เกิดความรู้สึกชอบใจก็ได้ ไม่ชอบใจก็ได้ พระพุทธองค์เคยตรัสสอนพระราหุลว่า "ถ้าเราทำจิต เจริญจิตนี้ให้เหมือนกับแผ่นดิน ให้มันเฉยเหมือนกับแผ่นดิน แล้วผัสสะทั้งหลายที่เกิดขึ้นเป็นมนาปะ(น่าชอบใจ)หรือเป็นอมนาปะ(ไม่น่าชอบใจ)ก็ดี จะไม่ครอบงำจิตของเธอได้" คำว่า ชอบใจ-ไม่ชอบใจ เป็นเรื่องของความรู้สึก

(เวทนา) พระสาริบุตรก็เคยอ้างพระพุทธดำรัสที่ว่า "ผสฺโส สาสโว อุปาทานิโย-ผัสสะเป็นไปด้วยอาสวะและเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน" เมื่อเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานก็จัดเป็นเวทนา อย่างไรก็ตาม ผัสสะนั้นเป็นสังขารธาตุ(มีความคิดปรุงแต่ง)ก่อน แล้วจึงเป็นเวทนาธาตุ (คือคิดแล้วรู้สึก)

ผัสสะที่เป็นสังขารธาตุนี้เอง เป็นปัจจัยให้เกิดสัญเจตนา (ความตั้งใจ)ก็ได้ ให้เกิดตัณหาก็ได้ ให้เกิดวิตกให้เกิดวิจารก็ได้ นรก-สวรรค์ในปัจจุบันทันทีเกิดในตอนนี้ ขึ้นอยู่กับธาตุอีก 2 อย่างที่มาผสม คืออวิชชาธาตุหรือวิชชาธาตุ ถ้าอวิชชาธาตุมาผสมก็เป็นไปในทางกิเลส เป็นฝ่ายอกุศลธาตุ ถ้าวิชชาธาตุมาผสมก็เป็นไปทางดีงาม เป็นฝ่ายกุศลธาตุ

อกุศลธาตุนั้นมี 3 ประเภท คือ 1. กามธาตุ(ความรักความใคร่) 2. พยาปาทธาตุ(ความเกลียดชัง-ตรงกันข้ามกับกาม-ธาตุ) 3. วิหิงสาธาตุ(ความคิดเบียดเบียนผู้อื่นด้วยความหลง) ธาตุฝ่ายอกุศลทั้ง 3 นี้เมื่อได้ทำหน้าที่ของมันสำเร็จ ก็จะเกิดภาวะเป็นนรก เปรต เดรัจฉาน อสุรกาย อย่างใดอย่างหนึ่งในปัจจุบันทันที

กุศลธาตุมี 2 ประเภทคือ 1. เนกขัมมธาตุ(ความหลีกพ้นออกมาจากกาม) 2. อพยาปาทธาตุ(ความไม่เกลียดชัง, ความรักใคร่พอใจด้วย) 3. อวิหิงสาธาตุ(ความไม่คิดเบียดเบียนแม้โดยไม่เจตนา) เมื่อธาตุทั้ง 3 ฝ่ายกุศลนี้ทำหน้าที่ของมันสำเร็จ ก็เกิดภาวะเป็นสวรรค์ คือมีความสุขในปัจจุบันทันที

อะไรคือธัมมารมณ์ของใจ(มโน)

ธาตุคิดหรือธาตุใจ เรียกว่ามโนธาตุ ส่วนธาตุที่ใจสัมผัสได้ เรียกว่าธัมมารมณ์ ซึ่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าธัมมธาตุ

สิ่งที่เป็นธัมมารมณ์ของใจ มีอยู่ 3 ประเภทคือ

1. เวทนาธาตุ สัญญาธาตุ สังขารธาตุ

เวทนาธาตุเป็นธัมมารมณ์ของใจ เพราะใจเอา"ความรู้สึกสุขทุกข์"มาเป็นอารมณ์ได้ ใจสัมผัสกับความรู้สึก(เวทนา)ได้, สัญญาธาตุเป็นธัมมารมณ์ของใจ เพราะใจเอาความจำได้หมายรู้(สัญญา)มาเป็นอารมณ์ได้ ใจสัมผัสความจำหมายได้ สัมผัสความสำคัญมั่นหมายได้, สังขารธาตุเป็นธัมมารมณ์ของใจได้ เพราะใจเอาความนึกคิด(สังขาร)มาเป็นอารมณ์ได้ ใจสัมผัสความนึกคิดได้

2. รูปธรรมหรือรูปธาตุชนิดละเอียด

รูปธาตุชนิดละเอียดหมายถึงคุณสมบัติหรือภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งของสิ่งที่เป็นรูป เช่น ดอกไม้เป็นรูปธาตุสำหรับตามองเห็น แต่ความงามของดอกไม้นั้นเป็นธัมมธาตุสำหรับใจ ใจเอาความงามของดอกไม้มาเป็นอารมณ์ได้

3. อสังขตธรรมหรืออสังขตธาตุ

อสังขตธาตุ เช่นนิพพาน เป็นธัมมารมณ์สำหรับใจได้ คือเอาลักษณะของสังขตธาตุมาเป็นอารมณ์ก็ได้ เอาความดับทุกข์ที่ได้บรรลุมาเป็นอารมณ์ก็ได้

การเกิดทุกข์เป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบาท

ทุกข์ที่เกิดจากรูปธาตุนั้น มีคำอธิบายอย่างคร่าวๆ หรืออย่างหยาบๆ เป็น 6 ระยะ ดังนี้

•รูปธาตุ➔•รูปสัญญา➔•รูปสังกัปปะ➔•รูปฉันทะ➔•รูปปริฬาหะ➔•รูปปริเยสนา

นั่นคือ รูปธาตุ(สิ่งที่ตาเห็น) ทำให้เกิดรูปสัญญา(สำคัญในรูป,มั่นหมายในรูป) รูปสัญญาทำให้เกิดรูปสังกัปปะ(ครุ่นคิดในใจเกี่ยวกับรูปนั้น) รูปสังกัปปะทำให้เกิดรูปฉันทะ(พอใจในรูปที่ครุ่นคิดถึง) รูปฉันทะทำให้เกิดรูปปริฬาหะ(เร่าร้อนกระวนกระวายเพราะรูปที่ตนพอใจ) รูปปริฬาหะทำให้เกิดรูปปริเยสนา (แสวงหารูปที่ตนเร่าร้อนกระวนกระวายถึงนั้นด้วยกายวาจาหรือด้วยใจ)

คำอธิบายการเกิดทุกข์โดยละเอียด จัดเป็น 9 ระยะดังนี้

•รูปธาตุ➔•รูปสัญญา➔•รูปสังกัปปะ➔•รูปสัมผัส➔•รูปสัมผัสสชาเวทนา➔•รูปฉันทะ➔•รูปปริฬาหะ➔•รูปปริเยสนา➔•รูปลาภะ

คำอธิบายที่เพิ่มเข้ามาคือ รูปสังกัปปะ ทำให้เกิดรูปสัมผัส (เป็นการสัมผัสรูปทางใจ) รูปสัมผัสทำให้เกิดรูปสัมผัสสชาเวทนา (เป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นในใจเพราะรูปที่ได้สัมผัสนั้น) รูปสัมผัสสชาเวทนาทำให้เกิดรูปฉันทะ ฯลฯ สุดท้ายคือ รูปปริเยสนา (แสวงหารูป) ทำให้เกิดรูปลาภะ(การได้มาซึ่งรูปนั้น) แม้แต่ได้ทุกข์มาเพราะการได้รูปนั้นก็ถือว่าเป็นการได้

คำอธิบายนี้ใช้กับรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธัมมารมณ์ เป็นส่วนของกามธาตุ, ใช้กับรูปฌาน เป็นส่วนของรูปธาตุ, ใช้กับอรูปฌาน เป็นส่วนของอรูปธาตุ, เป็นการอธิบายถึงอาการที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะกามธาตุ รูปธาตุ และอรูปธาตุ อันเป็นทุกข์ที่ละเอียดยิ่งขึ้นตามลำดับ เป็นอาการที่เกิดขึ้นทางจิตล้วนๆ

กามธาตุให้ผลเป็นกามภพ(จิตตกอยู่ในกาม) รูปธาตุ(รูป-ฌาน)ให้ผลเป็นรูปภพ(จิตตกอยู่ในรูป) อรูปธาตุ(อรูปฌาน)ให้ผลเป็นอรูปภพ(จิตตกอยู่ในอรูป)

คำว่ากามภพ เรียกว่ากามาวจรภพก็ได้ หมายถึง "ความเป็น" ของจิต คือจิตเป็นกามภพ เรียกว่ากามาวจรภูมิก็ได้ หมายถึง"ระดับ"หรือ"ชั้น"ของจิต คือจิตอยู่ในระดับกาม พัวพันอยู่กับกาม, รูปภพ เรียกว่ารูปาวจรภพก็ได้ รูปาวจรภูมิก็ได้, อรูปภพ เรียกว่าอรูปาวจรภพก็ได้ อรูปาวจรภูมิก็ได้(มีนัยทำนองเดียวกัน)

พระสารีบุตรกล่าวอ้างถึงพระพุทธดำรัสว่า ความเป็นผู้ฉลาดมี 2 ประเภท คือ 1. ธาตุกุสลตา-ฉลาดในเรื่องธาตุ 2. มนสิการกุสลตา-ฉลาดในการใส่ใจพิจารณา

ฉลาดในเรื่องธาตุ หมายถึงเข้าใจในเรื่องธาตุตามความเป็นจริง จนเกิดความไม่ยึดมั่นถือมั่นในธาตุทั้งปวง

บุญก็เป็นสังขตธาตุ

ความมุ่งหมายในการสอนเรื่องธาตุนั้นก็เพื่อให้ถอนจิตออกมาจากธาตุ พระพุทธองค์ตรัสว่า "ถอนจิตออกมาเสียจากธาตุที่ปรุงแต่งทั้งหลาย น้อมจิตไปสู่ธาตุที่ไม่ปรุงแต่งเลย(อสังขตธาตุ

หรือนิพพานธาตุ)"

บุญก็ยังอยู่ในฝ่ายธาตุที่ปรุงแต่ง คือยังเป็นสังขตธาตุ แสดงว่า แม้แต่กับบุญก็ให้ถอนจิตออกมาเหมือนกัน ถ้าไม่ถอนจิตออกมา บุญก็จะกดทับจิตไม่ให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้

บุญเป็น"อุปธิ"อย่างหนึ่งในบรรดาอุปธิ 4 คือ 1. เบญจขันธ์(ขันธูปธิ) 2. กิเลส(กิเลสูปธิ) 3. ผลกรรม(กัมมูปธิ) 4. บุญ (โอปธิกำ ปุญฺญ)

ที่เรียกว่า อุปธิ เพราะเป็นภาระที่ต้องแบกไว้ทูนไว้ เท่ากับเป็นของหนัก บุญที่จะไม่เป็นภาระให้แบกหนัก คือบุญเพื่อชำระกิเลส

"บุญก็เป็นธาตุปรุงแต่ง เพราะว่ามาจากการปรุงแต่งจึงเกิดบุญ และบุญก็จะปรุงแต่งอะไรต่อไปข้างหน้า..."

เมื่อธาตุกลายเป็นอายตนะ

คำว่า อายตนะ แปลว่า ที่มา, ทางมา, บ่อเกิด, หมายความว่า เป็นบ่อที่ให้อะไรเกิดขึ้นมา เป็นทางที่จะให้อะไรมาสู่ แล้วมีอันนั้นขึ้นมา หรือเป็นที่ที่ให้อะไรมาสู่ แล้วมีอะไรอันนั้นขึ้นมา เช่น ความเป็นอยู่ที่ไม่ถูกวิธีเป็น"อายตนะ"อย่างหนึ่งของโรค คือเป็นบ่อเกิดแห่งโรค เป็นที่มาแห่งโรค(โรคานำ อายตนำ)

กล่าวอีกอย่างหนึ่ง อายตนะหมายถึง "ที่" หรือ "สิ่ง" หรืออะไรก็ตามที่จะทำความรู้สึกได้ ทำให้เกิดความรู้สึกขึ้นมาได้ เป็นบ่อเกิดของความรู้สึก(ทางตา ทางหู เป็นต้น)ได้

อายตนะในความหมายนี้มีอยู่ 2 กลุ่ม คืออายตนะภายใน

(ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) และอายตนะภายนอก(รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธัมมารมณ์) อายตนะเหล่านี้แหละเป็นบ่อเกิด เป็นที่มาแห่งสุขและทุกข์)

อายตนะภายในและอายตนะภายนอกทั้งหมดนี้ พระพุทธองค์ทรงเรียกว่า"สิ่งทั้งปวง"(บาลีใช้คำว่า สพฺพ) คือไม่มีอะไรที่ไม่ใช่อายตนะ ถ้าจะมีอะไรที่ไม่เกี่ยวกับอายตนะ สิ่งนั้นก็จะเหมือนกับไม่มี เช่น ถ้าไม่มีหู ถึงจะมีเสียง ก็มีค่าเท่ากับไม่มีเสียง เป็นต้น

ในอีกความหมายหนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสว่า อายตนะ เป็นที่ตกจมอยู่ของสัตว์โลก(รวมไปถึงเทวดา มาร พรหม ทุกหมู่เหล่า) เปรียบเหมือนมหาสมุทร เพราะอะไรๆ ก็เข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ(อายตนะภายใน) ส่วนอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธัมมารมณ์นั้น เป็นที่ตกจมก็เพราะมันให้ความรู้สึกน่ารักน่าพอใจ

เมื่อตรัสถึงคำว่า"โลก" พระพุทธองค์ตรัสชี้ไปที่กามคุณ 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งได้แก่อายตนะ 5 เป็นโลกทางวัตถุ อะไรก็ตามที่มีอยู่ในโลก ล้วนมารวมอยู่ในความหมายที่ว่า เห็นได้ด้วยตา ได้ยินด้วยหู ดมได้ด้วยจมูก ลิ้มได้ด้วยลิ้น สัมผัสได้ด้วยกาย ที่เรียกอายตนะทั้ง 5 นั้นว่ากามคุณ เพราะส่วนที่น่ายินดีพอใจของมันเป็นที่ต้องการของสัตว์โลก

อายตนะเป็นที่มาของสัมผัส ถ้าไม่มีอายตนะ สัมผัสก็มีไม่ได้ เมื่อไม่มีสัมผัส ก็ไม่มีเวทนา เพราะฉะนั้นอายตนะจึงเป็นที่มาของความรู้สึก และแล้วก็เป็นที่มาของสัญญา สังขาร วิญญาณ

ทั้งหมด กล่าวอีกอย่างหนึ่งคือ เป็นที่มาของจิตและเจตสิก

อายตนะก็คือธาตุนั่นเอง แต่เป็นธาตุที่ได้ทำหน้าที่ของตัวเอง คือทำหน้าที่เป็นที่มา เป็นบ่อเกิด หรือเป็นฝ่ายถูกกระทำ เช่น รูปถูกตาเห็น เสียงถูกหูได้ยิน เป็นต้น ถ้ามันอยู่โดยตัวของมันโดยสภาวะเดิมของมัน มันก็คือธาตุ

นิพพานก็เป็นอายตนะอย่างหนึ่ง

ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวถึงนิพพานว่าเป็นอายตนะอย่างหนึ่งดังนี้

"มียกเว้นคำหนึ่งที่เป็นอายตนะ แต่ว่าเป็นอสังขตะ นั้นได้แก่พระนิพพานซึ่งพระพุทธเจ้าท่านได้ตรัสไว้ว่า 'อตฺถิ ภิกฺขเว ตทายตนํ น ปฐวี น อาโป น เตโช น วาโย ฯลฯ' ยืดยาวไปเลย แต่สรุปท้ายไว้ว่า อายตนะนั่นเป็นนิพพาน นิพพานเป็นอายตนะนี้ไม่เกี่ยวกับเหตุปัจจัย จึงเรียกว่า อสังขตะ แต่ถึงอย่างนั้นก็ยังเรียกว่าอายตนะ เพราะว่าเป็นสิ่งที่จิตจะรู้ได้

"อสังขตธรรมทั้งหลายเป็นสิ่งที่จิตรู้สึกได้ ถ้าจิตรู้สึกได้ก็เรียกว่าอายตนะทั้งหมด ฉะนั้นพระนิพพานก็เป็นอายตนะ อย่างที่พระพุทธเจ้าท่านได้ตรัสไว้เอง แต่ว่าเป็นอายตนะประเภทอสังขตะ นี้จึงมีคำว่า "อายตนะ" ใช้ทั้งฝ่ายสังขตะและอสังขตะ

"คนอาจจะถามว่า ถ้าอย่างนั้น คำว่าอายตนะจะแปลว่าอะไรดี ให้ใช้ได้ทั้งสังขตะและอสังขตะ? อย่างนี้แล้วอาตมาเห็นว่าคำว่าอายตนะนี้ไม่ต้องแปลว่าอะไรกันมากมาย แปลว่า "สิ่ง" เฉยๆ เท่านั้นแหละ...ถ้าจะพูดเป็นบาลีก็แปลว่า 'ธรรม' คำว่าธรรมกลางๆ

แปลว่า 'สิ่ง' หมายถึงอะไรก็ได้ คำว่าอายตนะก็แปลว่า "สิ่ง"...เมื่อพูดว่าสิ่ง ก็หมายความว่าเป็นสิ่งที่ทำความรู้สึกได้ อย่างน้อยก็ด้วยใจ...ฉะนั้นพระนิพพานก็เป็นสิ่งที่ปรากฏแก่จิตได้ ความดับไปแห่งการปรุงแต่งทั้งหลายเป็นสิ่งที่ปรากฏแก่จิตได้..."

อธิบายคำว่า "โลก" ในภาษาธรรม

คัมภีร์วิสุทธิมัคค์ จัดโลกเป็น 3 ประเภท คือ 1. โอกาสโลก 2. สัตวโลก 3. สังขารโลก

โอกาสโลก หมายถึงโลกทางวัตถุ เป็นสิ่งที่สัมผัสได้ด้วยอายตนะภายนอก, สัตวโลก หมายถึงโลกของสิ่งที่มีกิเลส มีการเกี่ยวข้อง ไม่ว่าจะเป็นสัตว์เดรัจฉาน มนุษย์ เทวดา มาร พรหม ฯลฯ ล้วนเรียกได้ว่าเป็นสัตวโลก, สังขารโลก หมายถึงโลกแห่งการปรุงแต่งเรื่อยไป คือปรุงแต่งจากสิ่งหนึ่งให้เป็นอีกสิ่งหนึ่งเรื่อยไปไม่หยุดหย่อน การปรุงแต่งด้วย "สังขาร" นี้มีอยู่ทั้งในโอกาสโลกและในสัตวโลก คือมีอยู่ในทุกสิ่ง สังขารโลกมีทั้งฝ่ายวัตถุและฝ่ายจิตใจ, ฝ่ายวัตถุ เช่นการปรุงแต่งให้น้ำเกิดไอน้ำ ให้ไอน้ำลอยขึ้นเป็นเมฆ เป็นต้น ฝ่ายจิตใจเช่นความรู้สึกต่างๆ ที่ถูกปรุงแต่ง เป็นต้น

โลกในภาษาอริยวินัย (ที่วงการอริยบุคคลถือว่าเป็นโลก) พระพุทธองค์ตรัสชี้ไปที่กามคุณ 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ แต่ความเป็นโลกของกามคุณ 5 นั้น เกิดจากผัสสะหรือสัมผัส เช่น ตาเห็นรูเกิดการรับรู้ทางตา (จักขุวิญญาณ) เกิดความยินดีพอใจ จึงเป็นกามคุณ หรือเกิด "โลก" ในความหมายนี้

ความหมายของกิเลสประเภทอาสวะและอนุสัย

โดยทั่วไปมักจะให้ความหมายของคำว่า "อาสวะ" และ "อนุสัย" ว่าเป็นตัวกิเลสที่นอนนิ่งรอคอยอยู่ในสันดานตลอดกาล แต่มันคือ"ความเคยชิน" อันเป็นเรื่องของพฤติกรรม เป็นความเคยชินอันพร้อมเสมอที่จะเกิดกิเลสได้ทันที เช่น เมื่อเคยโกรธบ่อยๆ จนชิน (จนเป็นอาสวะหรืออนุสัย) ก็สามารถที่จะโกรธได้เร็วเหมือนสายฟ้าแลบ

อาสวะ มีลักษณะเป็นกิเลสหมักดองอยู่ในจิต อนุสัยมีลักษณะนอนเนื่องอยู่ในจิต ซึ่งเป็นพฤติกรรมที่สะสมอยู่ในจิต

ขันธ์ 5 ไม่ได้มีอยู่ตลอดเวลา

ขันธ์ 5 คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ คำว่า "ขันธ์" หมายถึงกลุ่มหรือกองของอะไรอย่างหนึ่งซึ่งทำหน้าที่รวมกัน, ร่วมกัน, เหมือนกัน เกิดเป็นกลุ่มขึ้นมาจากหลายๆ สิ่ง เป็นกลุ่มหนึ่งก็เรียกว่าขันธ์หนึ่ง มันเกิดมาจากผัสสะ คือเกิดจากการกระทบ (ถึงกัน) ระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก การกระทบนั้นไม่มีตัวตน เพราะฉะนั้นขันธ์ 5 จึงไม่มีตัวตน เพราะมันเกิดจากการกระทบของอะไรกับอะไรสักอย่าง

ทฤษฎีเรื่องขันธ์ 5 มีอะไรบ้าง มีมาก่อนสมัยพุทธกาลเพียงแต่พระพุทธองค์มาสอนว่า ขันธ์ 5 ไม่มีตัวตน(เป็นอนัตตา)

รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นั้น ถ้ามันยังไม่ได้ทำหน้าของมันก็ยังไม่เรียกว่าขันธ์ คำว่าทำหน้าที่คือมีอาการ

หรือแสดงอาการเมื่อมีผัสสะระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก เพราะฉะนั้นจึงเป็นสิ่งที่มิได้มีอยู่ตลอดเวลา ขันธ์แต่ละขันธ์เกิดทยอยกันไป ปรุงแต่งกันไป ไม่มีทางที่จะเกิดขึ้นพร้อมกันได้ เพราะว่า ถ้าเกิดเวทนาก็ยังไม่มีสัญญา พอสัญญาเกิดขึ้นเวทนาก็ดับเสียแล้ว พอเกิดสังขาร (ความคิดนึก) สัญญาก็ดับเสียแล้ว ดังนี้เป็นต้น

แม้ยังมีชีวิตอยู่ บางขณะขันธ์ 5 ก็ไม่เกิด(เท่ากับไม่มีขันธ์ 5) เช่นเมื่อสลบ เมื่อหลับสนิท(ไม่ฝัน) เมื่ออยู่ในฌาน

"ถ้าเราหลับสนิท ไม่ทำหน้าที่ของขันธ์อะไรได้ เว้นไว้แต่ว่ามันจะฝัน เมื่อฝันก็เป็นครึ่งสำนึกครึ่งขันธ์ ซึ่งก็ยังไม่ใช่ขันธ์ ไม่ควรจะเรียกว่าขันธ์ ในเวลาอย่างนี้ก็ไม่กล่าวได้ว่า มีวิชชา หรือว่ามีอวิชชา แม้มันจะเป็นขันธ์ขึ้นมา มันก็เป็นปัญจุปาทานขันธ์ไม่ได้ แต่แล้วมันก็ไม่เป็นขันธ์อะไรเลย"

การพูดว่าคนเราประกอบอยู่ด้วยธาตุ 6 ตลอดเวลานั้นถูกต้อง แต่การพูดว่าเรามีขันธ์ 5 อยู่ตลอดเวลา เป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้ พระพุทธองค์เคยตรัสแต่ว่า "ฉ ธาตุโย ภิกฺขเว อยํ ปุริโส-คนเรานี้ประกอบอยู่ด้วยธาตุ 6" ไม่เคยตรัสว่าคนเรานี้ประกอบอยู่ด้วยขันธ์ 5 เพราะขันธ์ 5 ไม่ได้เกิดพร้อมกันหรือมีพร้อมกันอยู่ตลอดเวลา

ขันธ์ 5 ล้วนๆ ไม่เป็นทุกข์

เมื่อพระพุทธองค์ตรัสถึงขันธ์ 5 ก็บอกแต่เพียงว่า มีขันธ์ 5 ประเภทไหนบ้าง เช่น เป็นขันธ์ในอดีต เป็นขันธ์ในอนาคต เป็น

ขันธ์ภายใน เป็นขันธ์ภายนอก เป็นต้น แต่เมื่อตรัสถึงอุปาทาน-ขันธ์ 5 จะมีคำว่า "สาสวๆ อุปาทานิยๆ" กำกับไว้ด้วย สาสวๆ คือ "เป็นไปกับด้วยอาสวะ-มีอาสวะ" อุปาทานิยๆ คือเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน เมื่อขันธ์ 5 มีอาสวะและเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน (ความเข้าไปยึดถือ) จึงเป็นทุกข์ ถ้าขันธ์ 5 ไม่มีอาสวะ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ก็ไม่เป็นทุกข์

การเข้าไปยึดถือขันธ์ 5 เกิดจากมีสักกายทิฐิ คือมีความเห็นผิดว่าขันธ์ 5 มีตัวตน ลักษณะของการเข้าไปยึดถือขันธ์ 5 ดังกล่าวคือ 1. เห็นขันธ์ 5 ว่าเป็นตน 2. เห็นว่าตนมีขันธ์ 5 3. เห็นว่าขันธ์ 5 มีอยู่ในตน 4. เห็นว่าตนมีอยู่ในขันธ์ 5

หัวข้อธรรมบรรยายชุด "ปรมัตถสภาวธรรม"

ในธรรมบรรยายชุด "ปรมัตถสภาวธรรม" โดยท่านพุทธทาสภิกขุนี้ มีเนื้อหาที่ท่านกำหนดเป็นหัวข้อบรรยายดังนี้

1. ข้อควรทราบก่อนเกี่ยวกับสิ่งที่เรียกว่าธาตุ 2. ธาตุเกี่ยวข้องกันจนถึงความดับทุกข์ 3. ความเนื่องกันระหว่างกลุ่มธาตุ 4. ลักษณะอาการที่ธาตุปรุงแต่งสิ่งทั้งปวง 5. หลักปฏิบัติเกี่ยวกับสิ่งที่เรียกว่าธาตุ 6. พระอรหันต์กับสิ่งที่เรียกว่าธาตุ-อายตนะ-ขันธ์ 7. ธาตุที่อยู่ในรูปอายตนะ 8. ความสำคัญของการสัมผัสทางอายตนะ 9. อายตนสัมผัสให้เกิดสิ่งที่เรียกว่าขันธ์ 10. อาการที่เกิดได้และเกิดไม่ได้แห่งปัญจุปาทานขันธ์โดยวิธีแห่งปฏิจจสมุปบาท 11. ภาวะพื้นฐานของสิ่งที่เรียกว่า"คน" 12. ประโยชน์แห่งการเข้าถึงปรมัตถสภาวธรรม

ดรรชนี

เรียงตามลำดับพยัญชนะและสระที่อักษรตัวแรกของคำหน้า
(จัดทำพอได้ใช้สืบค้นเนื้อหาในระดับหนึ่งสำหรับงานวิชาการ)

ก

กฏัตตารูป 108

กถา 234 กถาวัตถุ 212, 217, 218, 219, 220, 223 กถาวัตถุปกรณ์ 217 กถาว่าด้วยประวัติพระพุทธโฆส 191

กพฬีงการาหาร 70

กมฺมปจฺจโย 69

กรรณิการ์ 224

กรรม 44, 103, 104, 163, 246 กรรมที่เกิดต่างขณะกัน 104 กรรมที่เป็นกุศลและอกุศล 69

กรรมฐาน 144, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 156, 165, 181, 215 กรรมฐานที่ถูกกับจริต 150, 151 กรรมฐานที่เหมาะแก่จริต 152

กรุณา 148

กลาปวิปัสสนา 169

กลิ่น 86

กสิณ 145, 147, 152, 154 กสิณใหญ่ (ไม่จำกัดขนาด) เหมาะแก่โมหจริต 152 กสิณวงเล็กเหมาะแก่วิตกจริต 152

กองแห่งธรรม 242

กะพริบพระเนตร 222

กระสวย 43

กังขาวิตรณวิสุทธิ 171, 174

กัป 220, 248

กัมมัฏฐานสังคหวิภาค 146

กัมมชรูป 100, 105, 106, 115 กัมมปัจจัย 44, 69, 103, 104

กัมพลแดง 224

กัลยาณมิตร 156

กาม 185 กามธาตุ 29, 30

กามราคะ 28, 30, 31

กามาวจร 134, 186

กามาวจรจิต 153, 185

กามาวจรจิตสหรคตด้วยโสมนัส 187 กามาวจรภูมิ 27, 28, 30, 34, 107

กาย 97 กายคตาสติ 148 กายธาตุ 15 กายปสาท 35 กายายตนะ 61, 65, 76, 81 กายิกทุกข์ 16 กายินทรีย์ 35, 72, 108 กายวิญญาณธาตุ 15, 48, 54, 65, 67, 72, 76, 78, 81, 83, 86, 108 กายสังขาร 23, 27

ก้าวล่วงความสำคัญตน 10

กำหนดรูป-อรูป 246

กำหนดรู้ชันธ์ 11

กำหนดลมหายใจเข้าออก

152
กิจสำหรับสมุทัยสัจคือละ 23
กิจสำหรับทุกขสัจคือกำหนดรู้ 23
กิริยา 107 กิริยาจิต 7, 105 กิริยาเหตุ 85 กิริยาอัพยากตธรรม 69
กิเลส 132, 133 กิเลสที่แฝงอยู่ 219 กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในจิต 235 กิเลสระดับที่กลุ้มรุมจิต 235 กิเลสโคจฉกะ 132
กุมภทาสี 208
กุศล 88, 94, 106, 122, 123, 125, 140, 228
กุศลกรรม 102, 105
กุศลจิต 34 กุศลที่มีกำลัง 94 กุศลธรรม 5, 6, 7, 33, 34, 40, 42, 55, 56, 62, 63, 68, 122, 123, 124, 135, 138, 139, 152 กุศลธรรมเป็นปัจจัยให้เกิดอกุศลธรรมได้ 123
กุศลมูล 4, 5, 6, 7 กุศลมูลกับกุศลมูลเกิดขึ้นคราวเดียวกันได้ 6 กุศลเหตุ 6
กุสลมูล 84 กุสลจิต 85, 102, 105, 123 กุสลจิตตชรูป 85 กุสลติกะ 120, 122, 124, 137
กุสลเหตุ 85
เกิดพร้อมกัน 113
แก้วผลึก 223
โกมุท 224

ข
ขณะจิต 87, 88, 89, 98, 101, 102 ขณะจิตมีวิตก 110 ขณะจิตเคล้าหรือประคองอารมณ์ 110 ขณะแห่งโคตรภู 186, 188
ขณิกสมาธิ 153, 164, 165, 167, 168, 174
ขมิน 224
ขันธยมก 2, 8, 13, 15, 16 ขันธกะ 231, 240 ขันธปเทสะ 247
ขันธ์ 174, 176, 216, 221, 244 ขันธ์ที่เป็นกุศล 123
ขั้วตาล 224
ข้าวสุก มีปัจจัยอยู่ 7 อย่าง 96
ขีรธารา 224
ขุททกนิกาย 202, 231, 239, 243 ขุททกปาฐะ 213, 231
เขทกะ 206
เข้าฌาน 156, 157 เข้าถึงความลึกซึ้งของพระไตรปิฎก 236
ไข่นกยูง 206

ค
ครั่ง 224
คล้า 224
คัณฐะ 200
คัดค้านสัพพัญญุตญาณ 246
คันถะ 128 คันถโคจฉกะ 128
คันธายตนะ 47, 48, 66, 67, 77, 78, 82, 83 คันธธาตุ 15
คัพภเสยยกสัตว์ 25
คัมภีรภาพ 235
คาถา 240, 241, 244
คามวาสี 248
ค้างคาวลูกหนู 228
คำจำกัดความของกรรมฐาน 146 คำสอนแปลกปลอมของนิกายอื่น 215
เคยยะ 240, 243
เครื่องหมายเป็นภิกษุ 185
โคจร 156
โคตร 185 โคตรภู 186, 187, 188 โคตรภูสงฆ์ 185 โคตรภูจิต 188 โคตรภูชวนะ 188 โคตรภูญาณ 178, 179, 181, 183, 184, 185, 188, 189 โคตรภูญาณเป็นได้ทั้งโลกิยะและโลกุตระ 185 โคตรภูระดับ

โลกิยะ 188 โลตรภู
ระหว่างโลกิยะกับโลกุ
ตระ 188 โลตรภู
ระหว่างโลกุตรธรรมด้วย
กัน 188
โลตุต 185 โลตุตภู 184
โลตุรภู 184, 185
โลนม 232

ฆ
ฆานายตนะ 60, 65, 76, 81
ฆานวิญญาณธาตุ 81
ฆานวิญญาณธาตุ 15,
47, 52, 53, 60, 65,
66, 71, 76, 77, 86,
108 ฆานธาตุ 15 ฆาน-
ปสาท 35
ฆานินทรีย์ 35, 71, 108

จ
จงกรม 222
จักขายตนะ 13, 14, 60,
64, 75, 80
จตุตถฌาน 36, 160, 164,
169
จตุธาตุววัตถาน 149
จมูก 97
จริต 149, 150, 151, 152,
156
จริยา 215 จริยาปิฎก 231
จักขุ 71 จักขุวิญญาณ 41,
88, 104 จักขุวิญญาณ-
ธาตุ 15, 47, 51, 60,
64, 66, 71, 75, 77,
80, 82, 85, 94, 108
จักขุธาตุ 15 จักขุนทรีย์
34, 36, 37, 38, 71,
107, 108 จักขุปสาท
34, 94
จักรวาล 225
จาคะ 10
จาคานุสติ 148
จำแนกธาตุ 11
จำนวนของปัฏฐาน 141
จำนวนธรรมขันธ์ 242
จำนวนธรรมในอภิธรรม
225
จำพรรษาในดาวดึงส์ 225,
227
จิต 31, 32, 33, 34, 35,
36, 49, 51, 56, 57,
59, 68, 75, 79, 80,
84, 85, 86, 87, 88,
89, 91, 93, 98, 100,
102, 104, 106, 108,
109, 110, 113, 114,
115, 116, 117, 118,
130, 146, 148, 152,
153, 154, 156, 157,
159, 162, 164, 167,
168, 169, 173, 186,
187, 199, 225, 226,
230, 234, 242, 248
จิต ในคำว่าจิตตสังขาร
28 จิตของบุคคลผู้เข้านิ-
โรธสมาบัติ 33 จิตของ
พระอรหันต์ 199 จิต
ของอสัญญสัตว์ 33 จิต
ดวงสุดท้าย 32 จิตที่
เป็นวิบาก 105, 106
จิตจรตอารมณ์ 110 จิต
เจตสิก 96 จิตเจตสิก
เกิดซ้อนหรือทับกันไม่ได้
117 จิตเจตสิกเป็น
ปัจจัยให้รูปธรรมเป็นไป
ได้ 98 จิตเกิด-จิตดับ
32 จิตหน่วงอารมณ์ไว้
101
จิตตสังสัฏฐสมุฏฐานานุปริ-
วัตตี 131 จิตตสังสัฏฐ-
สมุฏฐานสหฎ 131
จิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะ
131 จิตตวิสังสัฏฐะ 130
จิตตสังสัฏฐะ 130
จิตตสังขาร 23, 27
จิตตยมก 3, 31, 198
จิตตชรูป 87, 91, 92,
93, 105, 106, 111,
115, 123 จิตตาธิปติ
50 จิตตานุปริวัตตี 131
จิตตปริยาทานสูตร 239
จิตตสหภู 131 จิตตวิ-
สุทธิ 170, 174 จิตตะ
50, 86
จิตตสมุปหิโส 158 จิตตชชุ-
เปกโข 158 จิตตนิคคโห

158 จิตตปคฺคโห 158
จุติ ๑. 17 จุติจิต 28. 96
จุตูปปาตญาณ 163. 238
จูฬนตรทุกะ 126
จูฬเวทัลลสูตร 241
จูฬโสดาบัน 174
เจตนา 69. 99. 104. 106
เจตนาที่ตัดสินการกระทำอย่างเด็ดขาด 102
เจตนาเจตสิก 41. 104. 105
เจตนาหำ ภิกฺขเว กมฺมำ วทามิ 104
เจตสิก 7. 28. 36. 84. 85. 86. 87. 89. 93. 98. 99. 100. 104. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 130. 146. 154 เจตสิกทุกข์ 16 เจตสิกธรรม 27. 49. 51. 56. 57. 59. 68. 75. 79. 80. 118
เจริญสมถะ 162. 164
เจริญสมาธิ 156. 158. 159. 165. 174 เจริญวิปัสสนา 164. 165. 166. 168. 170. 172. 173. 174. 180. 221
เจริญวิปัสสนาในฌาน 167. 168
เจโตปริยญาณ 162

ฉ
ฉลองพุทธชยันตี(พระพุทธศาสนา 2500 ปี) 203
ฉันทะ 49. 86
ฉันทาธิปติ 49
ฉัพพัณณรังสี 222. 223. 224. 225

ช
ชนกสัตติ 109
ชบา 224
ชลสาคร 220. 221
ชวนะ 86. 101. 186. 187. 188 ชวนจิต 88. 101. 102. 103. 162. 188
ชวนจิตที่จะเป็นอาเสวนปัจจัย 102 ชวนจิตที่เป็นมรรค 103 ชวนจิตที่เป็นวิบาก 103 ชวนจิตที่เป็นโลกิยะ 102 ชวนจิตที่เป็นโลกุตระ 103 ชวนจิตที่เป็นผล 103
ชัยพฤกษ์ 224
ชั้นแห่งจิต 185
ชาดก 213. 231. 240. 241. 247
ชำนาญในการดำรงจิตไว้ในฌาน 161 ชำนาญในการนึกตรวจองค์ฌาน 161 ชำนาญในการเข้าฌาน 161 ชำนาญในการพิจารณาทบทวนองค์ฌาน 162 ชำนาญในการออกจากฌาน 162
ชิวหา 82 ชิวหายตนะ 61. 65. 76. 81 ชิวหาวิญญาณธาตุ 15. 48. 53. 61. 65. 66. 72. 76. 77. 81. 86. 108
ชิวหาธาตุ 15 ชิวหินทรีย์ 35. 71. 108
ชิวหาปสาท 35 ชิวหาอ่อนคล่อง 226
ชีวิตของผู้เข้านิโรธสมาบัติเป็นอยู่ได้อย่างไร 100
ชีวิตินทริยเจตสิก 41
ชีวิตินทรีย์ 35. 108. 109

ฌ
ฌาน 28. 73. 110. 111. 158. 159. 160. 161. 162. 165. 166. 167. 168. 169. 186. 187. 188. 225 ฌานสมาบัติ 164. 168. 170 ฌานคือการเพ่งอารมณ์ 110 ฌานทำหน้าที่เป็นบาทฐานให้วิปัสสนา 168 ฌานที่เสวยผล 168 ฌานปัจจัย 44. 73. 110. 111 ฌานปจฺจโย 73 ฌานปเทสะ 247

ญ

ญาณ 35, 175, 181, 188, 189, 218, 221 ญาณสาคร 220, 221 ญาณทัสสนวิสุทธิ 172, 179 ญาณทัสสนะ 179 ญาณคำนึงถึงความหน่าย 177 ญาณครอบโคตร 178, 185 ญาณครอบงำความเกิด 188 ญาณครอบงำความเป็นไป 188 ญาณกำหนดรู้นาม 171 ญาณกำหนดปัจจัยของนามรูป 171 ญาณตามเห็น 176 ญาณตามเห็นความดับ 176 ญาณตามเห็นโทษของสังขาร 177 ญาณแล่นไปสู่ความไม่เกิด 188 ญาณทำให้วางใจเป็นกลาง 178 ญาณที่กำจัดความลังเลสงสัย 174 ญาณที่รู้ว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง 174 ญาณที่เชื่อมต่อกับอริยมรรค 185 ญาณที่เห็นทางปฏิบัติอันถูกต้อง 176 ญาณรู้ว่าจะต้องไปให้พ้นจากสังขาร 177 ญาณรู้อริยมรรค 179 ญาณรู้อริยผล 179 ญาณเข้าสู่การตรัสรู้อริยสัจ 178 ญาณเกิด 180 ญาณเชื่อมต่อระหว่างจิตระดับหนึ่งกับจิตอีกระดับหนึ่ง 185 ญาณเชื่อมต่อระหว่างชั้นของจิต 184 ญาณเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว 177 ญาณพิจารณานามรูป 171 ญาณพิจารณาเห็นวิธีหรือข้อปฏิบัติที่จะหลุดพ้นไปจากสังขาร 177 ญาตปริญญา 171

ฎ

ฎีกา 167, 208

ฐ

ฐีติ 116

ด

ดับทั้งสัญญาและเวทนา 161 ดับทุกข์ 45 ดับพร้อมกัน 113 ดิน น้ำ ไฟ ลม 90, 92, 98, 149 แดนต่อเชื่อม 13

ต

ตติยฌาน 160 ตถลักษณะ 111 ตทังคปหาน 235 ตทธิมุตติ 159 ตรรกวิทยา 3 ตัชชนียกรรม 246 ตัณหา 8, 16, 17, 18, 23, 174, 175, 230, 235 ตัณหาในนามรูป 182 ตันติ 235 ตัวเลขแสดงจำนวนมาก 221 ตั้งปัญหาจนได้คำตอบที่ถูกต้อง 217 ตะวันอ่อน 223 ตะกร้า 233 ตา 96 ตาทิพย์ 13, 163 ตา หู จมูก ลิ้น กาย 13, 94 ตามพิจารณา 181 ตำรา 233 ติกะ 121, 135, 136, 137, 141, 142, 242 ติกติกปัฏฐาน 141 ติกทุกปัฏฐาน 141 ติกบท 141, 142 ติกปัฏฐาน 141 ติกมาติกา 122, 135, 137, 143 ตีรณปริญญา 171 เตโชกสิณ 147 ไตรเพท 193, 198 ไตรสิกขา 170, 172 180, 182 ไตรลักษณ์ 111, 165, 171, 179,

ถ
ถ่อมตัวมากเกินไป 213
ถามปัญหาอภิธรรม 245
เถรคาถา 231, 241 เถรวาท 200 เถรวาทะ 196
เถรีคาถา 231, 241

ท
ทนต่อการเพ่ง 237
ทัสสนะ 133 ทัสสนดิกะ 121 ทัสสนเหตุกดิกะ 121
ทิฏฐิวิสุทธิ 171, 174 ทิฏฐิวินิวฐนกถา 234
ทิฐิ 29, 112, 124, 174
ทิพพจักขุ 13, 163
ทิพพโสต 13, 14, 162
ทีฆนิกาย 202, 212, 218, 226, 231, 239, 243
ที่มา (นิทาน) ของอภิธรรม 246 ที่อาศัยอันเดียวกัน 113
ทุกะ 126, 136, 141, 142
ทุกมาติกา 136, 137, 143 ทุกบท 141, 142
ทุกปัฏฐาน 141 ทุกสัจจมูล 21
ทุกติกปัฏฐาน 141
ทุกขเวทนา 30, 35 ทุกข์ 16, 146, 164, 170, 172, 176, 177, 178, 180, 182, 230, 237
ทุกขสัจ 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 30
ทุกขสัจจมูล 17, 18, 19, 20, 22 ทุกข์ 111
ทุกขินทรีย์ 35
ทุกขานุปัสสนา 182
ทุคติ 111, 112
ทุจริต 235
ทุติยฌาน 160, 186
ทุศีล 238
ทูเรนิทาน 248
เทพบุตร 207, 225
เทพยดาจากหมื่นจักรวาล 215
เทวดา 28, 200, 222, 225, 227, 228, 248 เทวตานุสติ 148 เทวโลก 228
เทสนานิทาน 248
เทสวิหารสูตร (หรือปเทสสูตร) 247
แท่งทองคำโยนตัว 224
โทมนัส 110 โทมนัสสินทรีย์ 35, 37, 38 โทมนัสสเวทนา 35
โทษของการยึดมั่นในขันธ์ 10
โทสะ 29, 84, 85, 124, 125 โทสจริต 150

ธ
ธรรม 2 ข้อที่ไม่สัมพันธ์กัน-คู่เล็ก 126 ธรรม 2 ข้อที่ไม่สัมพันธ์กัน-คู่ใหญ่ 130 ธรรมขันธ์ 231, 242, 243 ธรรมจักร 247 ธรรมกถึก 244, 245, 246 ธรรมที่สัมปยุตกับจิต 27 ธรรมที่มีกำลังมาก 86 ธรรมที่ยิ่ง 233 ธรรมที่จัดแจงหรือปรุงแต่งธรรม 103 ธรรมที่กำหนดไว้ 232 ธรรมที่เจริญ 232 ธรรมที่เกิดขึ้นภายหลัง 97 ธรรมที่เกิดดับพร้อมกับจิต 104, 112 ธรรมที่เกิดจากปัจจัย 109, 116 ธรรมที่เป็นกุศล 122, 140 ธรรมที่เป็นใหญ่ 86 ธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน 107 ธรรมที่ไม่เป็นกุศล 139, 140 ธรรมที่หนุนให้ธรรมอีกอย่างหนึ่งเกิดขึ้นโดยกรรม 104 ธรรมที่พึงกำหนด 232 ธรรมที่พึงบูชา 232 ธรรมที่พระพุทธเจ้าไม่ตรัสว่าดีหรือชั่ว 7 ธรรมที่พาไปสู่จุดหมายปลายทาง 111 ธรรมรั้งท้าย 133 ธรรมเป็นที่อาศัยอันมีกำลัง 123 ธรรมในหมวดทุกะ 125 ธรรมผสมกัน 136 ธรรมอัน

ยิ่ง, ธรรมอันวิเศษ 217 ธรรมอันเป็นอัพยากฤต 122 ธรรมอันเป็นอกุศล 122
ธัมมสังคณี 42, 43, 199, 202, 212, 214, 223, 231, 249 ธัมมสังคณี-ปกรณ์ 217 ธัมมยมก 3, 31, 33, 34 ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร 248 ธัมมธาตุ 15 ธัมมบท 213, 231, 240, 241, 247 ธัมมวาระ 31 ธัมมหทัย 218 ธัมมปเทสะ 248 ธัมมานุสติ 148 ธัมมารมณ์ 13, 15
ธาตุ 15, 54, 149, 244 ธาตุรู้ 85, 94
ธาตุยมก 2, 15 ธาตุกัมมัฏฐาน 25 ธาตุกถา 212, 223 ธาตุกถาปกรณ์ 217 ธาตุวาร 29 ธาตุปเทสะ 247

น

นกยูง 206
นตฺถิปจฺจโย 79
นยสาคร 220, 221, 222
นรก 107
นวังคสัตถุศาสน์ 231, 240, 243
นานักขณิกกัมมปัจจัย 104, 105
นาม 115 นามขันธ์ 57, 58, 59, 70, 74, 79, 90, 91, 92, 93, 94, 105, 111, 113, 114, 115, 123 นามที่เป็นอาหาร 107 นามธรรม 6, 7, 58, 74, 96, 97, 98, 101, 107, 108, 176, 180 นามปเทสะ 247, 248 นามรูป 57, 58, 59, 75, 80, 171, 174, 176, 179, 182 นามรูป-ปัจจยปริคคหญาณ 171 นามรูปปริจเฉทญาณ 171 นามรูปปริจเฉทกถา 234 นามมูล 7 นามอินทรีย์ 72, 73, 108 นามอาหาร 70
น้ำมันเนย 113 น้ำมันงา 113 น้ำตาลโตนด 113 น้ำฝนเป็นที่อาศัยอย่างสำคัญของสิ่งมีชีวิต 95 น้ำผึ้ง 113
นัตถิ 116, 117, 118 นัตถิ-ปัจจัย 45, 79, 117, 118, 119
นัยแห่งอภิธรรม 228
นิกันติ 175
นิกาย 231, 239, 240, 243
นิทาน 247, 248 นิทาน (แหล่งที่นำไปสู่ผลหรือต้นเหตุ) 5 นิทานของอภิธรรม 248 นิทาน-กถา 216, 218, 222, 249
นิทเทส 123, 231, 240 นิทเทสวาระ 6
นิปเทศ 217
นิพพิทา 177 นิพพิทาญาณ 177 นิพพิทานุปัสสนา-ญาณ 177
นิพพาน 6, 7, 87, 89, 111, 112, 116, 148, 178, 180, 181, 189, 230 นิพพานก็เป็นอารมณ์สำหรับเพ่งเป็นฌานได้ 111 นิพพานเป็นอัตถิปัจจัยไม่ได้ 116
นิมิต 152, 153, 154, 158, 182, 188 นิมิตที่เห็นด้วยใจ 154 นิมิตที่เห็นได้ด้วยตา 154 นิมิตเริ่มต้นของการเจริญสมาธิ 154 นิมิตกุสลตา 158
นิยตะ 135
นิยสกรรม 246
นิยยานิกะ 134
นิรยภูมิ 107
นิวรณ์ 146, 153, 166
นิสสยะ 93, 94, 95 นิสสยาการ 94 นิสสย-วจนะ 121, 124 นิสสย-ปัจจัย 44, 59, 60, 61,

93, 94, 96 นิส-
สรณัตถปริยัติ 237
นิสฺสยปจฺจโย 59 นิสสัย
93
นิโรธ 17 นิโรธสัจ 16
นิโรธสมาบัติ 32, 33,
100, 161, 168, 169
นีลกสิณ 147 นีละ 223
นีวรณะ 129 นีวรณโคจฉกะ
129
นุ่งสบง 227
เนวสัญญานาสัญญี 10 เนว-
สัญญานาสัญญายตน-
ฌาน 149, 160, 164,
168, 169
โนจิตตะ 130

บ

บทตั้ง 4 บทสงสัย 4 บท
สวดมาติกา 45
บริกรรม 152, 186, 187,
188 บริกรรมสมาธิ 153
บริกรรมภาวนา 152
บริกรรมนิมิต 152,
154, 155
บ่อนทำลาย (ประหาร)
พระพุทธศาสนา 246
บัญญัติ 155
บัณฑิต 219
บัลลังก์ 222
บาลี 184, 185, 192, 204,
235 บาลีแสดงปัฏฐาน
46
บ้า-ฟุ้งซ่าน 239
บิณฑบาต 227
บิดาแห่งอภิธรรม 229
บุคคล 64, 156, 218
ใบลาน 196, 206, 209, 210

ป

ปกตะ 95
ปกตูปนิสสยปัจจัย 95, 96
ปกรณ์วิเสส 212, 216
ปจฺฉาชาตปจฺจโย 68
ปชหนวาร 29
ปฏิกูล 149
ปฏิฆะ 29, 30, 31
ปฏิจจวาระ 121, 122, 125,
135
ปฏิจจสมุปบาท 174, 180,
229
ปฏิบัติผิดจากพระไตรปิฎก
238
ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ
172, 176, 188
ปฏิปักษ์ต่อพุทธบริษัท 246
ปฏิภาคนิมิต 153, 155,
156, 157, 159
ปฏิโลม 5, 18, 138
ปฏิสนธิ 57, 58, 59, 75,
80, 91, 92, 93, 96,
112, 115 ปฏิสนธิจิต
28 ปฏิสนธิกัมมชรูป
111
ปฏิสังขาญาณ 177 ปฏิ-
สังขานุปัสสนาญาณ 177
ปฏิสัมภิทา 198, 231, 238
ปฏิเสธอภิธรรม 246
ปฐมฌาน 28, 153, 156,
159, 160, 162, 166,
168, 186, 187
ปฐมพุทธพจน์ 230,
231, 243
ปฐมสังคายนา 215,
242, 243
ปฐวีกสิณ 147, 154, 186
ปเทสะ 247
ปปัญจสัญญาสังขา 219
ปภาวะ (แดนเกิด) 5
ปภัสสระ 223
ปรมัตถเทศนา 233
ปรมัตถสภาวะ 155
ปรมัตถะ 155, 218
ปรมัตถะของนิพพาน
116 ปรมัตถธรรม 233
ปรากฏการณ์ชวนตื่นใจต่างๆ
175
ปรามัฏฐะ 129
ปรามาส 129, 130 ปรา-
มาสโคจฉกะ 42, 129
ปริญญากิจ 17 ปริญญาวาร
8, 11, 14, 17, 37
ปริตตติกะ 121 ปริตตารัม-
มณติกะ 121
ปรินิพพาน 9, 230
ปริยาปันนะ 134

ปริยัติ 233, 236 ปริยัติของขุนคลัง 237 ปริยัติที่ไม่ดี 236 ปริยัติเหมือนอสรพิษร้าย 236 ปริยัติเพื่อการพันทุกข์ 237
ปริยุฏฐานกิเลสปหาน 235
ปริวาร 231, 240
ปริวรรต 193, 196, 201, 202, 209, 210
ปลาใหญ่ 223
ปวัตติกาล 96
ปวัตติวาระ 8
ปสฺสาส (ป+สสฺ) 25
ปหานะ 235 ปหานปริญญา 172
ปหีนวาร 29
ประคองอารมณ์ 110
ประคับประคองจิต 159
ประภัสสร 224
ประมาท 230
ประโยชน์จากพระไตรปิฎก 237
ประวัติศาสตร์ 192 ประวัติศาสตร์ของเกาะลังกา 192 ประวัติพระพุทธโฆส 191, 193, 202, 203
ปัคคาหะ 175 ปัจฉิมพุทธพจน์ 230, 231
ปัจฉาชาตะ 97, 98 ปัจฉาชาตปัจจัย 44, 68, 97, 98, 99, 100
ปัจจัย 6, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 89, 92, 94, 96, 105, 108, 109, 110, 113, 114, 116, 118, 119, 120, 121, 126, 135, 136, 138, 140, 143, 174, 229 ปัจจัยของนามรูป 174 ปัจจัยธรรม 109 ปัจจยสันนิสิตศีล 174 ปัจจยวาระ 121, 124
ปัจจยปริคคหญาณ 180
ปัจจยุบันธรรม 103, 109, 119
ปัจจนียนัย 139, 140, 142
ปัจจนียานุโลมปัฏฐาน 42, 43 ปัจจนียปัฏฐาน 42 ปัจจนียอนุโลมนัย 140, 142
ปัจจเวกขณวสี 162 ปัจจเวกขณญาณ 180, 181
ปัจจุปันนาตีตวาระ อนุโลม 20 ปัจจุปันนาคตวาระ ปัจจนิก 21 ปัจจุปปันนวาระ อนุโลม 17 ปัจจุปปันนรูปารมณ์ 41
ปัฏฐาน 40, 41, 43, 120, 121, 125, 135, 136, 137, 140, 141, 142, 143, 212, 221, 222, 223, 229 ปัฏฐานของธรรมหมวดทุกะ 136
ปัฏฐานโดย 4 นัย 138
ปัฏฐานโดยอนุโลมนัย 138
ปัญจมฌานเจตนา 107
ปัญจทวาร 88 ปัญจทวาราวัชชนะ 88 ปัญจทวาราวัชชนจิต 41
ปัญจทวาราวัชชนวิถี 87
ปัญจโวการภูมิ 16, 34
ปัญญา 10, 35, 36, 112, 158, 170, 171, 173, 235, 236, 237, 238
ปัญญาสัมปทา 238
ปัณณัตติวาระ 8
ปัญญินทรีย์ 35, 108
ปัญหาวาระ 122 ปัญหาปุจฉกนัย 217
ปัสสาสะ 23, 24, 26, 28
ปัสสัทธิ 175

ปาฏิหาริย์ 215 ปาฏิหาริย์แสดงน้ำกับไฟพร้อมกัน 222
ปาติโมกขสังวรศีล 170, 173
ปาริสุทธิศีล 170, 172, 173
ป่าไม้จันทน์ 227, 228
ปิฎก 231, 232, 233, 238 ปิฎกที่แปลว่าตำรา 233
ปิฏฐิทูกะ 42, 133
ปิดกั้นอริยมรรค 246
ปิยรูป 9 ปิยรูป สาตรูป 8
ปิตกสิณ 147 ปีตะ 223
ปีติ 110, 134, 159, 160, 175, 221 ปีติติกะ 121 ปีติสหคตะ 134
ปุคคลธัมมวาระ 31 ปุคคลบัญญัติ 212, 223 ปุคคลบัญญัติ-ปกรณ์ 217
ปุคคลวาระ 31
ปุถุชน 12, 21, 22, 23, 29, 31, 32, 161, 178, 181, 185, 188
ปุพเพนิวาสานุสติญาณ 163, 237
ปุริสภาวะ 35
ปุริสินทรีย์ 35, 109
ปุเรชาตะ 96, 98 ปุเรชาต-ปัจจัย 44, 64, 65, 66, 67, 68, 96, 97, 98 ปุเรชาตปัจจโย 64
ปุฬวกะ-ซากศพที่มีหนอนคลาคล่ำ 147
เปตวัตถุ 231
เปลวเทียนทำให้เกิดแสงเทียน 90, 91
เป้าหมายของการเจริญวิปัสสนา 182
โปตถก-ใบลาน 196

ผ

ผลของกรรม 246 ผลของกรรมที่เกิดขึ้นต่างขณะกับที่ลงมือทำกรรม 105
ผลจิต 103 ผลญาณ 172, 179, 180, 181
ผลงานของพระพุทธโฆส 212, 213
ผัสสะ 106 ผัสสเจตสิก 41, 106
แผ่ซ่านจากพระสรีระ 222
แผ่นดินเป็นที่อาศัยของต้นไม้ 93
แผ่นผ้ากับรูปวาด 94
โผฏฐัพพะ 86 โผฏฐัพพายตนะ 48, 67, 78, 83 โผฏฐัพพธาตุ 15

ฝ

ฝึกจิตให้เป็นสมาธิ 152
ใฝทะยาน 11

พ

พงศาวดารลังกา 192
พรหม 28, 225 พรหมชาล-สูตร 239 พรหมมีแต่รูป 100 พรหมวิหาร 148
พราหมณ์ 229
พหูสูต 226
พาหิระ 131
พิจารณาเห็นเนืองๆ 176 พิจารณาได้เป็นกลุ่มธรรม 169 พิจารณาอภิ-ธรรม 225
พิจารณาองค์ธรรมของฌาน 169
พืชนิธานกิจจัง 105
พืชของกรรม 105
พื้นเพของจิตซึ่งหนักไปทางด้านใดด้านหนึ่ง 150
พุทธคุณ 154
พุทธโฆสนิทาน 203 พุทธโฆสปุปผวตถิกถา 191
พุทธนิรมิต 227
พุทธานุสติ 148 พุทธ-ประวัติ 225 พุทธพจน์ 239, 240, 243 พุทธ-พจน์ 84,000 ธรรมขันธ์ 242 พุทธพจน์แสดงการตรัสรู้อภิธรรม 229
พุทธพจน์ใน 3 ปิฎก 230 พุทธมนต์ 194, 199, 205 พุทธภาษิต 218, 219, 220, 244, 247 พุทธมารดา 225,

226, 247 พุทธวงส์ 231 พุทธวจนะ 220 พุทธศาสนานิกายเถรวาท 204 พุทธศาสนาเข้าสู่เกาะลังกา 195
พุทธิจริต 150
เพดานแผ่นเงิน 224
เพ่ง 111 เพ่งกสิณ 111, 152, 154 เพ่งลักษณะ 111 เพ่งในลักษณะฌาน 110 เพ่งพิจารณา 182 เพ่งอารมณ์ 110, 111, 156
เพื่อให้พระธรรมวินัยมีอายุได้ 5,000 ปี 243
โพชฌงค์ 216
โพธิสัตว์ 247, 248
โพธิ์ที่ตรัสรู้ 193, 198

ภ

ภพ 107, 230
ภยญาณ 177 ภยตูปัฏฐานญาณ 177
ภวราคะ 29, 30
ภวังค์ 101, 162 ภวังคจิต 86, 88, 101, 106, 226 ภวังคจลนะ 88, 101, 187 ภวังคปริวาส 226 ภวังค์เดิมของจิต 87 ภวังคุปัจเฉทะ 88, 101, 187
ภังคะ 116 ภังคขณะ 28, 32, 33 ภังคญาณ 176 ภังคานุปัสสนาญาณ 176
ภัณฑาคาริกปริยัติ 237
ภัทรกัป 248
ภัสสะ 156
ภาคปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ 146
ภาชนะรองรับ 233
ภาณวาร 218
ภาพของอัญญมัญญปัจจัย 92 ภาพที่เกิดจากสัญญา 155
ภาวนา 133, 145, 152, 153, 225
ภิกขุนีวิภังค์ 231 ภิกขุนีปาติโมกข์ 231
ภิกขุปาติโมกข์ 231
ภูมิ 107
ภูตกสิณ 147
ภูเขาจักรวาล 221
ภูทกรวัตถุ 246
โภชนะ 64, 156

ม

มคฺคปจฺจโย 73
มงคลสูตร 240
มฑุปิณฑิกสูตร 219
มนสิการเจตสิก 41
มนินทรีย์ 35, 108
มโนทวาราวัชชนะ 101, 186, 187 มโนทวาราวัชชนจิต 162 มโนทวารวิถีจิต 154
มโนธาตุ 15, 48, 51, 53, 54, 61, 67, 78, 83, 86, 94, 97 มโนวิญญาณ 54 มโนวิญญาณธาตุ 15, 49, 52, 53, 61, 67, 68, 78, 83, 86, 94, 97
มโนสัญเจตนา 106
มโนศิลา 227
มรณสติ 148
มรรค 12, 21, 22, 45, 73, 111, 112, 171
มรรคผล 174, 175, 176, 178, 180, 181
มหาโคสิงคสูตร 245 มหาปกรณ์ 229 มหาปเทสปัจจัย 96 มหาภูตรูป 9, 57, 58, 59, 74, 75, 79, 80, 90, 91, 92, 93 มหาวิภังค์ 231
มหาสมุทร 220, 221, 228
มหันตรทุกะ 42, 130
มะลิซ้อน 224 มะลิวัลย์ 224
มัคคจิต 16, 103 มัคคชวนจิต 103 มัคคญาณ 172, 179, 180, 181
มัคคปัจจัย 45, 73, 111, 112 มัคคสัจ 16
มัคคสมาธิ 167 มัคคามัคคญาณทัสสนวิ-

สุทธิ 171, 174 มัคคา-
รัมมณติกะ 121
มัชฌิมนิกาย 202, 212,
226, 231, 239 มัช-
ฌิมายุกจักขุปสาท 41
มัชฌิมพุทธพจน์ 231,
243
มัญเชฏฐะ 223
มานะ 29, 30, 124
มาติกา 120, 125, 218,
220 มาติกานิเทปวาร
120
มาร 229, 230
มิจฉัตตติกะ 121
มิจฉาทิฐิ 112, 235, 238
มิจฉาวายามะ 112
มิจฉาสังกัปปะ 112
มิจฉาสมาธิ 112
มิสสกภาวะ 31
มุญจิตุกัมมยตาญาณ 177
มุทิตา 148
มุนี 10, 11
มูลของอัพยากตธรรม 7
มูลยมก 2, 5, 6, 8 มูล-
ปริยายสูตร 239 มูล-
ปริยายวรรค 239
เมตตา 27, 148
แม่บทของปัจจัย 120
โมฆบุรุษ 236, 237
โมฆ-อณุฑ 206
โมหะ 29, 84, 85, 124,
125, 150 โมหมูลจิต
85 โมหจริต 150 โมห-
เจตสิก 85
ไม่มีจึงมีได้ 117
ไม้ค้ำที่พิงกันอยู่ 91

ย
ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ 110
ยกพระศอ 219, 245
ยถาธัมมศาสนะ 234 ยถานุ-
โลมศาสนะ 234 ยถา-
ปราธศาสนะ 234
ยทา หเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา
230
ยมก 2, 4, 5, 29, 31,
212, 223 ยมกปกรณ์
217 ยมกปาฏิหาริย์ 3,
222, 228, 247 ยมก
ปา-ฏิหิรญาณ 222
ย่างทราย 224
ยุคเสื่อมของภาษาบาลี 204
เยื่อใยที่ประทับ 222
โยควาจร 156
โยคโคจฉกะ 129

ร
รส 86 รสต่างๆ ในน้ำแกง
115 รสธาตุ 15
รสายตนะ 13, 47, 48, 66,
67, 77, 78, 82, 83
ระบบประสาท 36
ระลึกชาติได้ 163, 237
ระลึกถึงพุทธคุณเพื่อให้เกิด
สมาธิ 152
รัตนฆรเจดีย์ 222, 223
รากเหง้าหรือต้นตอของธรรม
ทั้งหลาย 5
ราคะ 124, 150 ราคจริต
150 ราคานุสัย 219
ริมพระโอษฐ์เรียบชิด 226
รูป 7, 57, 59, 67, 69, 70,
72, 73, 83, 84, 85,
87, 91, 94, 104, 107,
108, 112, 115, 116,
122, 123, 139, 146,
185 รูป มีความหมาย
กว้างกว่ารูปขันธ์ 9 รูป
เสียง กลิ่น รส
โผฏฐัพพะ 13, 86, 97
รูป เสียง กลิ่น รส
โผฏฐัพพะ ธัมมารมณ์
85 รูปทั้งหลายที่มีจิต
เป็นสมุฏฐาน 75, 80
รูปทั้งหลายที่กรรมสร้าง
69, 72 รูปที่เกิดจากจิต
93 รูปที่เกิดจากกรรม
108 รูปเกิดจากจิต 123
รูปไม่เป็นกุศล 6 รูป-
ขันธ์ 8, 9, 11, 12, 13,
15 รูปฌาน 100, 153,
160, 161, 164, 169,
186 รูปธาตุ 15, 29,
30 รูปธรรม 58, 74,
96, 97, 98, 100, 107,
108, 160, 176, 180

รูปายตนะ 47, 48, 65, 67, 76, 78, 81, 83 รูปาวจร 134 รูปาวจรสมาธิ 153 รูปาวจรฌาน 160 รูปาวจรจิต 153, 186 รูปาวจรภูมิ 28, 34 รูปาวจรปัญจมฌานกุสลเจตนา 100 รูปชีวิตินทรีย์ 72, 108
รู้ธรรม 235 รู้ระดับภาษา 235 รู้เนื้อความ 235 รู้ในเทศนา 236 รู้ในปฏิเวธ 236
เริ่มวิปัสสนา 176
เรือนแก้ว 222, 223 เรือนแพ 201 เรือนยอด 230
เรื่องน่าอัศจรรย์ 241

ล

ลดตำแหน่งอายุพรรษา 246
ลมหายใจ 27, 154 ลมหายใจเข้า 23 ลมหายใจเข้าออก 27, 28 ลมหายใจออก 23
ละกิเลสชั่วคราว 235 ละกิเลสได้อย่างเด็ดขาด 235
ลักขณูปนิชฌาน 111
ลักษณะการแล่นไปของจิตธรรมดาสู่ฌาน 188
ลัทธิพราหมณ์ 193
ลำดับญาณ 180
ลิ้น 97
ลูกนกแร้ง 99
โลกธาตุ 225
โลกิยะ 127, 134, 165 โลกิยฌาน 161 โลกิยญาณ 181 โลกิยอภิญญา 163
โลกุตระ 127, 134, 185, 188 โลกุตรญาณ 181 โลกุตรอภิญญา 163
โลภะ 27, 84, 85, 104, 125 โลภมูลจิต 104
โลหิต 225 โลหิตะ 223 โลหิตกสิณ 147 โลหิตกะ-ซากศพที่มีเลือดไหลอาบ 147
ไลให้ไปเป็นขอทาน 246

ว

วจีสังขาร 23, 27
วตฺถุวิสทกิริยตา 158
ววัตถาน 149
วัณณกสิณ 147 วัณณธาตุ 225
วัตถุรูป 225
วางใจเป็นกลาง 148
วาโยกสิณ 147
วิกขายิตกะ-ซากศพที่ถูกสัตว์กัดกิน 147 วิกขิตตกะ-ซากศพที่มีมือเท้าศีรษะขาด 147
วิคตะ 117, 118, 119
วิคตปัจจัย 45, 79, 117, 118, 119 วิคตปจฺจโย 79
วิจาร 8, 110, 134, 159, 160 วิจารธรรม 239
วิจฉิททกะ-ซากศพที่ขาดกลางตัว 147
วิจิกิจฉา 29
วิชชา 237, 238
วิญญาณ 8, 88, 106, 114, 149 วิญญาณัญจายตนะ 149 วิญญาณขันธ์ 8, 9 วิญญาณธาตุ 15, 61, 71, 82, 85, 94 วิญญาณธาตุทางจมูก 97 วิญญาณธาตุทางกาย 97 วิญญาณธาตุทางตา 96 วิญญาณธาตุทางลิ้น 97 วิญญาณธาตุทางหู 97
วิตก 8, 110, 112, 133, 134, 150, 159, 160 วิตกวิจาร 23, 26, 27, 28 วิตกจริต 150
วิตัณฑวาที 218 วิธีนิปเทศ 216 วิธีฝึกอบรมจิต 145 วิธีเอกเทศ 216, 217 วิธีประคับประคองจิต 158
วินัย 232, 244, 245 วินัยปิฎก 212, 231, 232,

233, 234, 235, 238, 239, 240, 242, 243, 244
วินิลกะ-ซากศพที่มีสีเขียวคล้ำ 147
วิบัติ 236, 238
วิบาก 40, 42, 105, 106
วิบากขันธ์ 69
วิบากจิต 7
วิบากเหตุ 85
วิปปยุตตปจจโย 74 วิปยุตตะ 115 วิปยุตตปัจจัย 45, 74, 115
วิปากติกะ 120 วิปากปัจจัย 44, 70, 105, 106
วิปากปจจโย 70
วิปุพพกะ-ซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลออก 147
วิปัสสนา 146, 163, 164, 165, 166, 170, 175, 176, 215
วิปัสสนา+อุปกิเลส 175
วิปัสสนายาน 165
วิปัสสนายานิก 164, 165, 166 วิปัสสนากรรมฐาน 145, 163
วิปัสสนาภาวนา 111, 145, 146 วิปัสสนาญาณ 172, 176, 179, 180, 181, 184 วิปัสสนาที่ถึงจุดสูงสุด 178 วิปัสสนาที่หลุดพ้นจากสังขารเข้าสู่ภาวะเชื่อมถึงมรรค 178
วิปัสสนาอ่อนๆ 172, 174, 175 วิปัสสนูปกิเลส 171, 174, 175, 176
วิภังค์ 202, 212, 223 วิภังคปกรณ์ 217
วิมังสา 50, 86 วิมังสาธิปติ 50
วิมานวัตถุ 231
วิมุตติรส 13, 14
วิริยะ 35, 50, 86, 112, 158 วิริยาธิปติ 50 วิริยินทรีย์ 35, 108
วิสัยของพระพุทธเจ้า 169
วิสุทธิ 170, 172, 173, 176, 179 วิสุทธิมัคค์ 170
วิหารธรรม 247
วิโมกข์ 181, 182
วีติกกมกิเลสปหาน 235
วุฏฐานวสี 162 วุฏฐานคามินีวิปัสสนา 178
วุตตญเหตุ ภควตา 241
เวทนา 8, 9, 23, 27, 30, 33, 40, 42, 110, 114, 169 เวทนาขันธ์ 8, 9, 11, 12 เวทนาเจตสิก 41 เวทนาติกะ 120
เวทนา สัญญา สังขาร-วิญญาณ 7, 90, 92, 105, 111, 113, 123
เวทนินทรีย์ 108
เวทนาวิลาส 119
เวไนยสัตว์ 232
เวทัลละ 240, 241
เวยยากรณะ 240
โวฏฐัพพนะ 88, 101
โวหารเทศนา 233
ไวยากรณ์ 243

ศ

ศรัทธา 35, 150, 158
ศาสนะ 234
ศาสนาประจำชาติ 195
ศิลาอาสน์ 226, 248
ศีล 170, 173, 235, 237, 238 ศีล สมาธิ ปัญญา 234
ศึกษาและปฏิบัติผิดไปจากพระไตรปิฎก 236
ศึกษาพระไตรปิฎก 236

ส

สกทาคามิผล 188 สกทาคามี 30, 32 สกทาคามิมัคคญาณ 35 สกทาคามิมรรค 37, 38, 188 สกทาคามิผลญาณ 35
สคาถวรรค 240
สงฆ์ในระยะจะสิ้นสูญพระศาสนา 185
สดับปกรณ์ 217
สติ 27, 35, 112, 158, 175 สติกำหนดลมหายใจ

148 สตินทรีย์ 35, 108
สติปัฏฐานปเทสะ 247
สถานที่ประทับนั่งพิจารณา-อภิธรรม 223
สนิทัสสนติกะ 121
สพฺเพ สตฺตา อาหารฏฺฐิติกา 106
สภาวะ 218 สภาวะของนิพพาน 111 สภาวะของรูปไม่ดีไม่ชั่ว 6 สภาวะดับทุกข์ 111 สภาวะดั้งเดิมของธรรมทั้งหลาย 15 สภาวะที่ปรุงแต่งจิต 27 สภาวธรรม 233, 234, 235 สภาวธรรมที่มีอยู่ปรากฏอยู่ 116
สมนันตระ 89 สมนันตรปัจจัย 43, 57, 89
สมบัติ 236, 237
สมาบัติ 100, 159, 169
สมาปัชชนวสี 161
สมาหิตปุคฺคลเสวนา 159
สมุจเฉทปหาน 235
สมุฏฐาน 5, 28, 46, 49, 50, 59, 70, 73, 85, 130, 131
สมุดไทยดำ 192
สมุทัย 6, 171 สมุทัยสัจ 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23
สมฺปยุตฺตปจฺจโย 74
สมภพ (แหล่งกำเนิด) 5
สมถะ 146, 163, 164, 165 สมถยาน 165 สมถยานิก 165 สมถกรรมฐาน 145, 147, 161 สมณภาวนา 111, 145, 146, 154
สมาธิ 35, 147, 148, 150, 153, 156, 157, 158, 164, 166, 168, 169, 170, 173, 238 สมาธิสัมปทา 238 สมาธิขั้นสูงสุดของกามาวจรสมาธิ 153 สมาธิของจิตในกามภูมิ 153 สมาธิภาวนา 238 สมาธิที่ทำให้บรรลุมรรคผลได้ทันที 166 สมาธิที่เป็นองค์แห่งมรรค 167 สมาธิที่ให้ผลต่อเนื่องทันที 166 สมาธินทรีย์ 35 สมาธินิทเทส 25 สมาธิเริ่มต้น 153 สมาธิเพื่อเจริญวิปัสสนา 169
สรณะ (มีข้าศึก) 135
สรุปใจความแห่งปัฏฐาน 46
สวิตักกติกะ 121
ส่วนแห่งสัญญาเป็นเหตุเนิ่นช้า 219
สหชาต 90, 121 สหชาตกัมมปัจจัย 104, 105 สหชาตวาระ 121, 124
สหชาตปัจจัย 44, 57, 58, 90, 91, 92, 93
สหชาตปจฺจโย 57
สักกปัญหสูตร 241
สังกิลิฏฐะ 42, 132 สังกิลิฏฐติกะ 120
สังกิเลสิกะ 132
สังขาร 23, 27, 28, 114, 146, 174, 175, 177, 178, 188, 230 สังขารขันธ์ 8, 9 สังขารยมก 3, 23 สังขารุเปกขาญาณ 178
สังคายนา 191, 196, 242, 243
สังฆานุสติ 148 สังฆบาล 196 สังฆราช 199, 209
สังยุตตนิกาย 202, 212, 226, 231, 239, 240
สังวราสังวรกถา 234
สังสยบท 4
สังสัฏฐ 121 สังสัฏฐวาระ 121, 124
สังสารสาคร 220
สังสาระ 220
สังขยาวาระ 143
สัจจะ 10 สัจจยมก 2, 16 สัจจานุโลมิกญาณ 178, 179, 188, 189 สัจจปเทสะ 247
สัญเจตนา 8
สัญญา 8, 10, 23, 27, 33,

107, 114, 160, 169
สัญญาขันธ์ 8, 9
สัญญายตนะ 149
สัญญาเจตสิก 41
สัญญาเวทยิตนิโรธ 161, 168, 169
สัญโญชน์ 127, 128, 129
สัญโญชนิยะ 128
สัญโญชนโคจฉกะ 127, 128, 129, 132
สัตตัปปกรณ์ 217, 218
สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ด้วยอาหาร 106 สัตว์ที่มีแต่รูปขันธ์ไม่มีอรูปขันธ์ 9 สัตว์เกิดในครรภ์ 25
สัททายตนะ 47, 48, 66, 67, 77, 78, 82, 83
สัททธาตุ 15
สัทธาจริต 150 สัทธินทรีย์ 35, 108
สันสกฤต 184, 185, 204, 206
สันตีรณะ 88
สันติเกนิทาน 248
สันนิฏฐานบท 4
สัปปายะ 149, 150, 155, 156
สัพพัญญุตญาณ 220, 221, 222, 223, 247
สัมปยุตตะ 112, 113
สัมปยุตตธรรม 69, 70, 72 สัมปยุตตวาระ 121, 124
สัมปยุตตปัจจัย 45, 74, 112, 113, 114, 115
สัมปฏิจฉันนะ 88
สัมผัส 8
สัมมสนญาณ 171, 179, 180
สัมมาวาจา 112 สัมมากัมมันตะ 112 สัมมาทิฏฐิ 234 สัมมาอาชีวะ 112
สาคร (ทะเล) 220, 221
สาตรูป 9
สานุสยวาร 29
สามหาว 223
สามัญญลักษณะ 171
สารัมมณะ 130
สาละ 230
สำคัญตน 10, 11
สำรวมอินทรีย์ 173
สิกขา 234 สิกขาบท 173, 221, 232, 235, 244
สิขาปัตตวิปัสสนา 178
สีลขันธวรรค 239 สีลานุสติ 148 สีลสัมปทา 237 สีลวิสุทธิ 170, 173
สีเงิน 223
สีหลัฏฐกถา 201
สีบทอดอภิธรรม 228
เสกขติกะ 121
เสนาสนะ 64
เสนามาร 229
เสวยอารมณ์ 101
เส้นด้ายบรรทัด 232
เสียง 86 เสียงลา 193
สุข 159, 160, 175 สุขสหคตะ 134 สุขที่ประณีตที่สุดของผู้ได้ฌาน 161 สุขินทรีย์ 35 สุขเวทนา 30, 31, 35, 137
สุคติ 111
สุตตะ 240, 243
สุตตันตะ 216, 217, 232, 240 สุตตันตภาชนีย์ 217 สุตตันตปิฎก 212, 213, 218, 231, 232, 233, 234, 235, 238, 242, 243, 247
สุตตนิบาต 213, 231, 240, 241, 247
สุญญตา 182 สุญญตวิโมกข์ 182
สุทธาวาสภูมิ 36
สุทธวิปัสสนายานิก 166
สุรเสียงไพเราะกังวาน 226
สู่สุคติ 112
สูงเท่ากับช้าง 7 เชือกยืนต่อกัน 210
โสดาบัน 29, 31, 32 โสดาบันย่อมๆ 174 โสดาปัตติผล 188
โสตายตนะ 13, 14, 60, 64, 75, 80 โสตวิญญาณธาตุ 15, 47, 52, 60,

64, 65, 66, 71, 76, 77, 80, 81, 82, 86, 108 โสตธาตุ 15
โสตินทรีย์ 34, 37, 71, 107, 108 โสตปสาท 34
โสตาปัตติมัคคญาณอินทรีย์ 35 โสตาปัตติผลญาณ 35
โสมนัส 110, 221 โสมนัสสินทรีย์ 35 โสมนัสสเวทนา 35 โสมนัสสญาณ 241
โสฬสญาณ 180

ห
หงสบาท 223, 224
หญิงแบกน้ำ 208
หตวิกขิตตกะ-ซากศพที่ถูกสับฟัน 147
หทัยวัตถุ 90, 91, 92, 93
หนุททานิ ภิกฺขเว...สมฺปาเทถ 230
หน้าที่ปกติของมัคคปัจจัย 112
หมวดกิเลสทำให้จิตเศร้าหมอง 132 หมวดกิเลสที่ทำให้สัตว์จมอยู่ในวัฏฏะ 129 หมวดกิเลสที่ทำให้เห็นผิด 129
หมวดกิเลสที่ผูกมัด 127
หมวดกิเลสร้อยรัด 128
หมวดกิเลสผูกสัตว์ไว้ในภพ 129 หมวดนิวรณ์-กิเลสกั้นจิตจากความดี 129 หมวดเหตุ 126
หมวดอาสวะ-กิเลสหมักหมมจิต 127
หมวดอุปาทาน-ความยึดถือ 132
หมิ่นเวสารัชญาณ 246
หมิ่นจักรวาล 226
หรดาล 223
หลักสูตรบาลีของคณะสงฆ์ไทย 197
หลุดพ้นด้วยการพิจารณา-ไตรลักษณ์ 181
หักซี่โครง 230
หายใจเข้า 24, 25 หายใจเข้าก่อน 26 หายใจออก 24, 25 หายใจออกก่อน 26
ห้ามการคบหาสมาคม 246
หินติกะ 121
หู 97 หูทิพย์ 13, 162
เหตุ (ที่กำเนิด) 5 เหตุ 6 อย่าง 84 เหตุทุกะ 125
เหตุโดจณกะ 42, 126
เหตุปัจจัย 43, 46, 84, 85, 86, 122, 123, 124, 136, 137, 138, 139, 140, 176 เหตุปัจจัยของนามรูป 174, 180 เหตุปจฺจโย 46

อ
อกุศล 88, 106, 125, 228 อกุศลมูล 7 อกุศลจิต 34 อกุศลกรรม 102, 105 อกุศลธรรม 5, 6, 33, 34, 55, 56, 62, 63, 68, 69, 122, 123, 124, 135, 139, 152, 173 อกุสลมูล 84
อกุสลจิต 85, 105, 123
อกุสลจิตตชรูป 85
อกุสลเหตุ 85
องค์ฌาน 73 องค์มรรค 73
อจินไตย 239
อชฏากาส 224
อญฺญมญฺญปจฺจโย 58
อดีตของบริกรรมนิมิต 154
อดีตภวังค์ 87
อตฺถิปจฺจโย 74
อตุรช้ 185
อดีตติกะ 121 อดีตภวังค์ 187 อดีตานาคตวาระปัจจนิก 22 อดีตานาคตวาระ อนุโลม 22
อดีตวาระ ปัจจนิก 18
อดีตวาระ อนุโลม 18
อดีตารัมมณติกะ 121
อดีตเจตนากรรม 41
อธิคมนิทาน 248
อธิจิตตสิกขา 170, 234
อธิฏฐานวสี 161
อธิฏฐานาการ 94

อธิบดี 86
อธิปติ 86, 95 อธิปติปจจโย 49 อธิปติปัจจัย 43, 50, 51, 86
อธิปัญญาสิกขา 171, 235
อธิโมกข์ 175
อธิษฐาน 225, 227
อธิสีลสิกขา 170, 234
อนัจจัง 182
อนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์ 35
อนันตระ 87, 89
อนิมิตตวิโมกข์ 182
อนันตริยกรรม 102
อนันตรปัจจัย 43, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 87, 89, 95, 117
อนันตรูปนิสสยปัจจัย 95
อนันตเทศนา 226
อนันตนยสมันตมหาปกรณ์ 143
อนัตตา 111, 164, 176, 180, 182 อนัตตานุปัสสนา 182
อนาคตวาระ ปัจจนิก 19
อนาคตวาระ อนุโลม 19
อนาคามิมัคคญาณ 35 อนาคามิมรรค 37, 100, 188 อนาคามิผล 188
อนาคามิผลญาณ 35 อนาคามี 9, 20, 30, 31, 32, 36, 161, 164
อนารัมมณะ 130
อนิจจัง 111 อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา 171 อนิจจานุปัสสนา 182
อนิยยานิกะ 135
อนิยตะ 135
อนุตตระ 135
อนุบัญญัติ 232
อนุปัสสนา 181, 182
อนุปาทา 131
อนุปาทินนะ 132
อนุปาลกสัตตติ 109
อนุสติ 147
อนุสนธิ 242
อนุสยยมก 3, 28 อนุสยกิเลสปหาน 235
อนุสยวาร 29 อนุสัย 28, 29, 30, 31 อนุสัยกิเลส 3
อนุโมทนาหลังเสวย 226
อนุโลม 5, 138, 188 อนุโลมติกติกปัฏฐาน 137, 138, 139 อนุโลมติกทุกปัฏฐาน 136, 138, 139 อนุโลมติกปัฏฐาน 41, 42, 120, 137, 139 อนุโลมญาณ 178, 179, 186, 187, 189 อนุโลมทุกติกปัฏฐาน 136, 138, 139 อนุโลม-ทุกทุกปัฏฐาน 137, 138, 139 อนุโลม-ทุกปัฏฐาน 125, 139
อนุโลมนัย 138, 139, 142 อนุโลมปัจจนียนัย 139, 140 อนุโลมปัจจนียานุโลมปัฏฐาน 42, 43 อนุโลมปัฏฐาน 42
อเนกชาติสังสาร์ 230
อปทาน 231
อปรามัฏฐะ 129
อปริยาปันนะ 134
อปัณณกชาดก 241
อภิชาติ 247
อภิญญา 162, 163, 164, 165, 166, 215, 238
อภิธัมมกถา 245 อภิธัมมภาชนีย์ 217
อภิธรรม 180, 194, 198, 205, 208, 209, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 225, 226, 227, 228, 229, 232, 243, 244, 245, 246, 247, 248 อภิธรรมสูตร 244 อภิธรรมมีนิทานหรือไม่ 247 อภิธรรมปิฎก 212, 214, 216, 217, 231, 232, 234, 235, 238, 239, 240, 242, 246
อยู่ได้ด้วยฌานในอดีต 107
อรณะ (ไม่มีข้าศึก) 135
อรรถ 235

อรรถกถา 3, 24, 89, 99, 107, 112, 118, 122, 124, 143, 165, 167, 169, 174, 190, 195, 196, 197, 199, 200, 202, 205, 208, 209, 210, 212, 215, 216, 247, 249 อรรถกถามีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล 190 อรรถกถาจารย์ 143, 174, 190, 191 อรรถกถาที่เก่าแก่ที่สุด 191
อรรถรส 13, 14
อรหัตมรรค 12, 20, 21, 22, 23, 37, 38, 100, 188 อรหัตตมัคคญาณ 35 อรหัตตผลญาณ 35
อรหันต์ 12, 20, 21, 22, 30, 32, 161, 163, 164, 180, 181, 190, 198, 208, 210, 221, 237
อริยบุคคล 30, 31, 164, 165, 178, 180, 181, 185, 188 อริยผล 103, 181 อริยมรรค 172, 181, 182, 194 อริยสัจ 17, 23, 30, 146, 172, 188, 189, 216 อริยสัจแนวอภิธรรม 17
อรูป 72, 134, 149, 185
อรูปขันธ์ 6, 7, 8, 9
อรูปฌาน 160, 169, 186 อรูปธาตุ 29, 30
อรูปพรหม 9, 36 อรูปภพ 9, 225 อรูปภูมิ 16, 34, 36
อรูปสมาบัติ 149
อรูปาวจร 134 อรูปาวจรฌาน 160 อรูปาวจรจิต 186 อรูปาวจรภูมิ 28, 34
อรูปินทรีย์ 108
อลคัททูปมปริยัติ 236 อลคัททูปมสูตร 236
อโลภะ 4, 5, 7, 84, 85, 125
อวกาศ 224
อวิชชา 29, 30, 220
อวิคตะ 119 อวิคตปัจจัย 45, 79, 80, 81, 82, 83, 119, 120 อวิคตปจฺจโย 79
อวิทูเรนิทาน 248
อสฺสาส (อา+สส) 25
อสงไขย 248
อสุภะ 147
อสมาหิตปุคคลปริวชฺชนา 158
อสรพิษร้าย 236
อสังกิลิฏฐะ 132
อสังกิเลสิกะ 132
อสัญญสัตตพรหม 100 อสัญญสัตว์ 9, 32, 33 อสัญญีสัตว์ 9, 107
อสัญญพรหม 100
อสัญโญชนียะ 128
ออกจากฌานแล้วเจริญวิปัสสนา 168 ออกจากนิโรธสมาบัติเพื่อเจริญวิปัสสนา 169
อโทสะ 4, 5, 7, 84, 85, 125
อโมหะ 4, 5, 7, 84, 85, 125
อังคุตตรนิกาย 202, 212, 226, 231, 239
อัชฌัตติกะ 131 อัชฌัตตติกะ 121 อัชฌัตตารัมมณติกะ 121
อัญชัน 223
อัญญมัญญะ 91 อัญญมัญญปัจจัย 44, 58, 59, 90, 91, 92, 93
อัญญาตาวินทรีย์ 35
อัญญินทรีย์ 35
อัฏฐกถา 190
อัฏฐิกะ-ซากศพที่เหลือแต่กระดูก 147
อัตถสาธกสันนิฏฐาปกเจตนา 102
อัตถโยชนา 187
อัตถิ 116, 117 อัตถิปัจจัย 45, 74, 75, 76, 77, 78, 116, 119, 120
อัตภาพของอสัญญพรหม

100
อัปปมัญญา 148
อัปปิติกะ 134
อัปปณิหิต 182 อัปปณิหิต-วิโมกข์ 182
อัปปนาสมาธิ 153, 156, 157, 158, 166, 168, 169, 170, 174, 187 อัปปนาจิต 186, 187 อัปปนาภาวนา 153 อัปปนาวิถี 187, 188 อัปปนาโกศล 158, 159
อัพยากตมูล 7 อัพยากต-ธรรม 5, 6, 7, 33, 34, 55, 56, 63, 122, 123, 139 อัพยากฤต 95
อัพภูตธรรม 240, 241
อัสสาสะ 23, 24, 26, 28
อากาส 160 อากาสกสิณ 147 อากาสานัญจา-ยตนะ 149 อากาสา-นัญจายตนฌาน 160
อากิญจัญญายตนะ 149 อากิญจัญญายตนฌาน 160, 168, 169
อาจยคามิติกะ 121
อาจริยวาท 195
อาชีวปาริสุทธิศีล 170, 173
อาณาเทศนา 233
อาทีนวญาณ 177 อาที-นวานุปัสสนา 177
อานันตริกสมาธิ 166, 167
อานันตริยสมาธิ 166
อานาปานสติ 148
อาบัติ 232, 238, 242, 244
อายตนะ 14, 36, 67, 78, 83, 94, 107, 221, 244 อายตนะภายนอก 13, 85 อายตนะภายใน 8, 13 อายตนยมก 2, 13, 14 อายตนปเทสะ 247
อายุของจิต 98 อายุของรูป-ธรรม 98 อายุของรูป-ธรรมสั้นกว่าอายุของจิต 98
อารัทธวิปัสสก 176
อารมณ์ 8, 43, 85, 86, 87, 88, 101, 113, 130, 145, 146, 147, 155, 160, 186, 189 อารมณ์กรรมฐาน 152 อารมณ์ที่เป็นใหญ่ 95 อารมณ์อันเดียวกัน 113
อารมฺมณปจฺจโย 47 อารัม-มณปัจจัย 43, 47, 49, 85, 95 อารัม-มณูปนิสสยปัจจัย 95 อารัมมณูปนิชฌาน 111
อารัมภกถา 214, 215, 216
อาลัมพนะ 6
อาโปกสิณ 147
อาโลก-แสงสว่าง 41 อาโลก-กสิณ 147
อาวัชชนวสี 161, 162
อาวาส 156
อาสวะ 127, 163 อาสวโคจ-ฉกะ 127 อาสวักขย-ญาณ 163, 164, 238
อาเสวนะ 100 อาเสวนปัจจัย 44, 68, 69, 100, 101, 102, 103 อาเสวนปจฺจ-โย 68
อาหาร 5, 44, 106 อาหารที่เป็นนาม 70, 106, 107 อาหารที่เป็นรูป 106, 107 อาหารรูป 100 อาหารใจ 98 อาหาร-ปัจจัย 44, 70, 106, 107 อาหารปจฺจโย 70 อาหาราสาเจตนา 99 อาหาเรปฏิกูลสัญญา 149
อ่านใจหรือความคิดผู้อื่น 162
อิตถีภาวะ 35 อิตถินทรีย์ 35, 109
อิติวุตตกะ 231, 240, 241
อิทธิวิธิ 162 อิทธิฤทธิ์ 162
อินทริยสังวรศีล 170, 173
อินทริยะ 107 อินทริ-ยมก 3, 31, 34, 35, 36 อินทริยวิภังค์ 34
อินทริยปัจจัย 44, 72, 107, 109 อินทริยปเท-สะ 247 อินทริยสมถ-ภาวนา 158 อินทริ-

ยปจฺจโย 71 อินทรีย์ 3, 31, 34, 36, 37, 44, 107, 109, 158 อินทรีย์ที่เป็นนาม 72
อิริยาบถ 156
อุกเขปนียกรรม 246
อุคคหะ 154 อุคคหนิมิต 152, 153, 154, 155
อุตุ 64, 156 อุตุชรูป 100
อุทยัพพยญาณ 176 อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ 176
อุทธมาตกะ-ซากศพที่เน่าพอง 147
อุทาน 231, 240, 241, 243 อุทานสังคหะ 243
อุทเทส 122 อุทเทสวาระ 6 อุเทศ 232
อุบลเขียว 223
อุเบกขา 36, 110, 134, 148, 159, 160, 175, 178 อุเบกขามีอยู่ในฌานทุกขั้น 159 อุเบกขาเวทนา 30, 31, 35 อุเบกขินทรีย์ 35, 36
อุปกิเลส 175
อุปจารสมาธิ 153, 156, 157, 165, 166, 168, 170, 174, 187 อุปจาระ 153, 186, 187, 188 อุปจารภาวนา 153
อุปถัมภกสัตติ 109
อุปนิสสยปัจจัย 63
อุปาทขณะ 28
อุปาทา 131
อุปาทารูป 58, 59, 80
อุปปาทขณะ 32, 33 อุปปาทะ 116
อุปาทาน 132 อุปาทานโคจฉกะ 132
อุปาทายรูป 91, 93
อุปาทินนะ 42, 132 อุปาทินนติกะ 120
อุปนิสสยะ 94, 95 อุปนิสสยปัจจัย 44, 62, 64, 94, 95, 96, 123, 124
อุปนิสฺสยปจฺจโย 62
อุปปัชชนวาร 29
อุปปันนติกะ 121
อุปมาความลึกซึ้งของอภิธรรม 220
อุปสมะ 10 อุปสมานุสติ 148
อุปัฏฐาน 175
อุปายาส 188
อุเปกขาสหคตะ 134
อุภโตวิภังค์ 240
เอกัคคตา 36, 110, 112, 159, 160 เอกัคคตินทรีย์ 108 เอกัคคตาเจตสิก 41
โอชะในอาหาร 106
โอฆะ 129 โอฆตรณสูตร 239 โอฆโคจฉกะ 129
โอทาตะ 223 โอทาตกสิณ 147
โอภาส 175

นามานุกรม

(ชื่อพระสูตร, หมวดธรรม, สัตว์, และพืชพรรณต่างๆ จัดไว้ในดรรชนี)

ก

กัสสปพุทธเจ้า 228
กัญจิปุระ 205
กีรติ ศรีมหาวรรณ 203
กุรุนทีเวฬุวิหาร 201
กุรุนทีอัฏฐกถา 201, 202
เกสี 198, 207
เกสินี 198, 207

ข

ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามัคค์ 188

ค

คัมภีร์มหาปัฏฐาน 108, 109, 119, 143
คุปตะ 204
โคสิงคสาลวัน 245

ฆ

โฆสะ 198, 204, 207, 208
โฆสดาม 198

จ

จตุมธุวส 113
จาตุมหาราช 225

ช

ชมพูทวีป 190, 191, 193, 194, 195, 197, 198, 202
ชาดกัฏฐกถา 213
ชินาลังการ 208
โชติปาล 205

ญ

ญาโณทัย 199, 203, 205

ด

ดาวดึงส์ 215, 225, 228, 247, 248, 249
ดำรงราชานุภาพ 192
ดุสิต 207, 208, 210, 225, 248

ต

ติสสทุตต์ 247
ติมิรปิงคละ 223
เตลง 203, 206
เตเลกุ 206
ไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน 43, 89
ไตลังคะ 203

ท

ทันตวงส์ 208
ทินนาคะ 204
ทีปังกรพุทธเจ้า 248
เทวานัมปิยติสสะ 195

ธ

ธรรมปโรหิต 192
ธรรมปิฎก 26
ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร 17, 23
ธัมมกิตติ 191, 192
ธัมมรุจิ 213
ธัมมปทัฏฐกถา 213
ธัมมสังคณีย์กัณฑ์ 194
ธาตุวงส์ 208

น

นิมมานรดี 225
นาคารชุน 204
นาคสดา 227

บ

บัณฑุกัมพล 215, 226, 248

ป

ปธานสระ 201
ปปัญจสูทนี 202, 205, 212
ปรนิมมิตวสวัตดี 225
ปรมัตถโชติกา 213
ปรมัตถทีปนี 202, 212
ปรมัตถทีปนีฎีกา 96, 98
ปริยัติธรรมธาดา(แพ
ตาละลักษณ์) 192
ปริตตัฏฐกถา 194, 205
ประวัติวรรณคดีบาลีใน
อินเดียและลังกา 205
ปตัญชลี 193
ปตัญชลีสูตร 204
ปัจจริยัฏฐกถา 201, 202
ปัญจปกรณ์ 99, 107, 202,
212
ปัฏฐานมูลฎีกา 118, 120
ปาริชาต 215, 226, 248
ปฏิสัมภิทามัคค์ 180

พ

พจนานุกรมฉบับ
ราชบัณฑิตยสถาน 184
พม่า 45, 191, 203, 206,
207
พรหมโลก 225
พุทธคยา 202, 203, 204,
206, 207, 210, 248
พุทธโฆส 26, 89, 146,
183, 190, 191, 192,
193, 194, 195, 197,
199, 200, 201, 202,
203, 204, 205, 206,
207, 208, 209, 210,
211, 212, 213, 214,
215, 223, 225, 239,
249
พุทธโฆสก 220
พุทธโฆสุปปัตติ 191, 207,
210
พุทธทัตตเถระ 199, 208
พุทธธรรม 26
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก 192
โพธิวงส์ 208

ภ

ภทันตสารีบุตร 146
ภรัต สิงห์ อุปัชยายะ 203

ม

มคธ 193, 196, 197, 201,
208, 209, 210, 211,
215
มยูรสุตตปัฏฏนะ 205
มโนรถปูรณี 202, 212
มหากัจจายนะ 190, 219
มหากัสสปะ 215, 243
มหานาคติมิยติสสทัตตะ 221
มหานามะ 193, 196, 198,
199, 201
มหามกุฏราชวิทยาลัย 25,
197
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
109
มหาปธานสระ 196, 199
มหาปัจจรี 201
มหาปัฏฐานปกรณ์ 40
มหาวงส์ 191, 192, 197,
198, 199, 201, 203,
206, 207, 210
มหาวิหาร 196, 199, 200,
201, 205, 215
มหาสถวีระ เรวตะ 204
มหาอรรถกถา 191, 214
มหาอัฏฐกถา 201, 202
มหาโมคคัลลานะ 245
มหินทเถระ 196, 205, 215
มอญ 207
มัคละ 191, 207
มัณฑลาราม 247
มุทันตเขทกะ 206
มุรัณฑปฏกะ 206
มูลอรรถกถา 191
โมคคัลลิบุตรติสสเถระ 218
โมรัณฑเขฏกะ 206 โม-
รัณฑเจตกะ 206

ย

ยาหวานสี่ 113

ร

เรวตะ 193, 194, 195, 198,

199, 204, 206

ล

ลังกา 146, 191, 193, 195, 196, 198, 199, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 215

ว

วสุพันธุ 204
วังสมาลินี 203
วันรัต (เขมจารี) 191, 202, 198, 201
วินัยปิฎก 26
วิษณุ 207
วิสุทธิมัคค์ 24, 25, 26, 155, 180, 186, 188, 189, 191, 196, 197, 198, 200, 212, 216

ศ

ศรีมหาโพธิ์ 197, 202, 204, 210, 222, 229, 248

ส

สมันตปาสาทิกา 24, 26, 202, 212
สมาคมบาลีปกรณ์แห่งกรุงลอนดอน 45
สมุทรคุปต์ 203
สักกะ 209
สัทธัมมสังคหะ 203
สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ 108, 109, 119, 143
สันตุสิตเทพบุตร 215, 226
สันสกฤตฉบับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ 25
สัมโมหวิโนทนี 202, 212
สารัตถัปปกาสินี 202, 212
สาริบุตร 169, 190, 215, 227, 228, 229, 245, 247
สาวัตถี 228
สิงหล 192, 193, 195, 196, 200, 201, 208, 215
สิเนรุ 244
สุชีพ ปุญญานุภาพ 43, 89, 118
สุตตันตปิฎก 24
สุทธาวาส 9
สุธัมมเถระ 248
สุภาพรรณ ณ บางช้าง 205, 206
สุมังคลาจารย์ 146
สุมังคลวิลาสินี 202, 212
สุเมธดาบส 248
สมุทรคุปต์ 203
สักกะ 209
สัทธัมมสังคหะ 203
สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ 108, 109, 119, 143
สันตุสิตเทพบุตร 215, 226
สันสกฤตฉบับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ 25
สัมโมหวิโนทนี 202, 212
สารัตถัปปกาสินี 202, 212
สาริบุตร 169, 190, 215, 227, 228, 229, 245, 247
สาวัตถี 228
สิงหล 192, 193, 195, 196, 200, 201, 208, 215
สิเนรุ 244
สุชีพ ปุญญานุภาพ 43, 89, 118
สุตตันตปิฎก 24
สุทธาวาส 9
สุธัมมเถระ 248
สุภาพรรณ ณ บางช้าง 205, 206
สุมังคลาจารย์ 146
สุมังคลวิลาสินี 202, 212
สุเมธดาบส 248

ห

หอสมุดแห่งชาติ 192
หิมพานต์ (หิมวันต์) 215, 227

อ

อนุราชปุระ 193, 199
อนุรุทธาจารย์ 146
อภิธานปปทีปิกา สูจิ 185
อภิธัมมัตถสังคหะ 29, 146, 179, 181, 187
อภิธัมมัตถวิภาวินี 146
อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย 109
อภัยคีรีวิหาร 213
อัฏฐสาลินี 194, 199, 202, 205, 212, 214, 216, 249 อัฏฐสาลินีกัณฑ์ 194
อัศวโฆษ 204
อริยเมตไตรย 210
อินเดีย 191, 195, 203, 204, 205, 206, 208, 210
อิสิปตนมฤคทายวัน 248
อุตรกุรุทวีป 227
เอเชีย 195 เอเชียใต้ 195
อโนดาต 215, 227
อโศกมหาราช 205
อานนท์ 215, 226, 242

พระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา

เฉลิมพระเกียรติ ๗๒ พรรษา สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ

เป็นหนังสือ ๑๘ เล่มชุด ประกอบด้วย

พระวินัยปิฎก	**จำนวน**	**๔ เล่ม**
พระสุตตันตปิฎก	**จำนวน**	**๑๒ เล่ม**
พระอภิธรรมปิฎก	**จำนวน**	**๒ เล่ม**

จัดทำเนื้อหาจากพระไตรปิฎกบาลี ๔๕ เล่ม ให้อ่านเข้าใจง่าย

ตามลำดับเล่ม หน้าต่อหน้า ตั้งแต่ต้นจนจบ

ผสมผสานทั้งสรุปความและเสริมคำอธิบาย

ทุกบททุกตอนมีระบบเนื้อหาให้ตรวจสอบและเทียบเคียงกับพระไตรปิฎกบาลีได้

ศูนย์ประสานงานและบริการจัดส่งทั่วประเทศ

โทรศัพท์ : (02)243-1842, (02)243-4066, (02)668-6700, (02)668-6701, (08)1627-9409

โทรสาร : (02)243-0638 Email : bodhinet@dictaphone.co.th

พิมพ์ที่

ห้างหุ้นส่วนจำกัด เจริญวิทย์การพิมพ์

โทรศัพท์ : (02)629-1237, (02)280-0346